

MAGYAR  ST RT NET 6.

A honfoglalók műveltsége

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 6.

A honfoglalók műveltsége

Szerkesztette:
SUDÁR BALÁZS

HELIKON

© Szerzők, 2018

© Sudár Balázs, 2018

© Helikon Kiadó, 2018

© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2018

Illusztrációk © Boldog Zoltán, Nagy Béla, Pápai Fruzsina, 2018

Fényképek:

*Andrej Belavin, Bernert Zsolt, Biró Bernadett, Bollók Ádám, Füredi Zoltán, Hapák József,
Jánosi Csaba, Klima László, Mende Balázs Gusztáv, Novák László Ferenc, Petkes Zsolt,
Retkes Tamás, Sipőcz Katalin, Somfai Kara Dávid, Sóti István, Szőllősy Gábor*

Grafika:

Boldog Zoltán, Pápai Fruzsina

Térképek:

Nagy Béla

Köszönettel tartozunk az alábbi személyeknek és intézményeknek:

*Erdélyi Napló, László Zoltán, Sóti István, Magyar Nemzeti Múzeum,
Nagyházi Galéria és Aukciósház, Wosinsky Mór Megyei Múzeum*

www.helikon.hu

www.btk.mta.hu

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	8
--	---

Nyelv	11
------------------------	----

Nyelvek az eurázsiai sztyeppén (F. Gulyás Nikolett–Gulyás Bence) . . .	11
--	----

A magyar nyelv finnugor kapcsolatrendszere (Szeverényi Sándor) . .	16
--	----

A magyar nyelv kapcsolatai a honfoglalás előtt (Sándor Klára). . . .	25
--	----

Írás	31
-----------------------	----

Az eurázsiai sztyepei »rovás« írások	
--------------------------------------	--

és a székely írás (Vásáry István)	31
---	----

Írástörténeti háttér	31
--------------------------------	----

A betűírások fajtái	32
-------------------------------	----

Írástechnika	32
------------------------	----

Az írás iránya és a betűk sorrendje	33
---	----

Az ábécék kialakulásának történeti háttere	33
--	----

Az eurázsiai sztyepei »rovás« írások	34
--	----

A székely írás eurázsiai háttere	38
--	----

A székely írás (Sándor Klára)	39
---	----

Hatalmi jelképek	45
-----------------------------------	----

Hatalmi jelvények a sztyeppén (Ivanics Mária).	45
--	----

A honfoglaló magyarok zászlaja	
--------------------------------	--

és az Árpád-sávok (Körmendi Tamás)	46
--	----

Turul (Sudár Balázs).	48
-------------------------------	----

Tamga (Ivanics Mária)	51
---------------------------------	----

Színek a sztyeppén (B. Szabó János).	52
--	----

A Hétmagyar és a hetes szám (B. Szabó János).	54
---	----

Néprajz és őstörténet	57
--	----

Néprajz az őstörténet kutatásában (Paládi-Kovács Attila).	57
---	----

Rokon népek magyar kutatói	66
--------------------------------------	----

Reguly Antal (Tamás Ildikó)	66
---------------------------------------	----

Vámbéry Ármin (Sárközy Miklós)	68
--	----

Munkácsi Bernát (<i>Tamás Ildikó</i>)	70
Almágy György (<i>Somfai Kara Dávid</i>)	71

Mesék, mondák74

A magyar népmesekincs eredete és régi rétegei (<i>Voigt Vilmos</i>)	74
A magyar honfoglalás mondaköre és annak utóélete (<i>Landgraf Ildikó</i>)	80
Hun hagyomány, Attila-hagyomány (<i>Sudár Balázs</i>)	92
A fehér ló nyomában (<i>Dallos Edina</i>)	96
Botond (<i>B. Szabó János</i>)	98

Zene 101

Énekmondás (<i>Csáji László Koppány</i>)	101
Árpád-kori hangszerek (<i>Sudár Balázs</i>)	106
A magyar népzene korai rétegei (<i>Paksa Katalin</i>)	113

Játékok 118

Társasjátékok (<i>Lukács Nikoletta</i>)	118
Juh-astragalos játékkockák (<i>Lukács Nikoletta</i>)	118
Malomjáték (<i>Lukács Nikoletta</i>)	119
Hogyan játszunk a bokacsonttal?	
Mongol <i>sagaj</i> -játékok (<i>Füredi Zoltán</i>)	121
Sportjátékok	125
Mongol ünnepi sportjátékok (<i>Füredi Zoltán</i>)	126
Egy török lovasjáték, a <i>dzsirit</i> (<i>Szöllősi Gábor</i>)	130
Íjászat mint sport az Oszmán Birodalomban (<i>Sudár Balázs</i>)	132

Hítvilág134

Vallások a sztyeppén (<i>Eördögh Balázs</i>)	134
Az orthoni feliratok világképe (<i>Eördögh Balázs</i>)	140
Sámánok Közép-Ázsiában és Szibériában (<i>Somfai Kara Dávid</i>)	146
A sámánizmus	146
Lélekképzetek	149
A sámánszertartások eszközei	151
Szellembúcsúztatás, halotti tor	153
A magyar ősvallás kutatása (<i>Voigt Vilmos</i>)	156

Táltos és boszorkány a magyar néphitben (Pócs Éva)	160
A korai magyar hitvilág írásos emlékei (Sudár Balázs)	168
Köemberek	172
Köemberek (<i>balbal</i>) Belső-Ázsiában (Somfai Kara Dávid)	173
Amulettek	174
Ongonok, amulettek honfoglalás kori sírokban (Soós Rita)	174
Balta alakú amulettek	
(Zágorhidi Czigány Bertalan–Füredi Ágnes–Türk Attila)	176
Keresztény háttérű tárgyak	
a 10–11. századi Kárpát-medencében (Langó Péter)	178
A honfoglalás kori jelképes koponyalékelés	
(Bernert Zsolt–Buzár Ágota)	180

Temetkezés	184
A honfoglalás kori temetkezések jellegzetességei (Soós Rita)	184
Halotti szemfedők (Balogh Bodor Tekla)	187
Fejfa, lábfa – „kopjafa” (Novák László Ferenc)	189
Árpád sírja (Spekner Enikő)	195

Vizuális művészet (Bollók Ádám)	198
--	-----

Kötetünk szerzői	206
-------------------------------	-----

Rövidítések

B. Z. = Boldog Zoltán
M. A. = Mátéffy Attila
S. B. = Sudár Balázs
S. K. = Sándor Klára
S. K. D. = Somfai Kara Dávid
SZ. S. = Szeverényi Sándor

ELŐSZÓ

Sorozatunk hatodik, egyben záró kötetében a honfoglalás kori magyarság műveltségének, szellemi kultúrájának nyomait igyekszünk számba venni. Minthogy egykorvolt elődeinktől nem maradtak fenn írások, valójában nem tudjuk, miről mit gondoltak, hogyan látták a körülöttük lévő világot, miben hittek, mitől féltek, mit és miért találtak szépnek.

E tabló megrajzolása persze sokakat izgatott: ősi, archaikus, meghatározó kultúránk, a kereszténység előtti világ bizsergető közelségben, mégis szinte elérhetetlen távolságban van.

Az egykori pogány élet értékelése megfordult: megvetendő helyett izgalmassá, romlatlanná, egyfajta aranykor mitikus időszakává vált. A művészet eszközeivel nagyon sokféle megjelenítése született e kornak, de bármilyen szemet gyönyörködtetőek vagy izgalmasak is ezek az elképzelések, többnyire mégis csak elképzelések.

Mihez nyúlhat egy művész, ha e kort kívánja megjeleníteni? Saját fantáziáján kívül a magyar néphagyományokhoz vagy rokon – rokonnak vélt – kultúrák jobban ismert világához. De mihez nyúlhat egy tudós? Ugyanezekhez, csak éppen sokkal nagyobb szigorúsággal és sokkal több bizonytalansággal. Mert bár ugyanúgy juhot terelt a pásztor a közelmúltban és ezer esztendővel ezelőtt is, de ki lehet biztos benne, hogy éppen ugyanúgy gondolkodtak? Az írások hiánya sajnos nagyon komoly korlát. Amink van, az a gondolatok anyagba zárt lenyomata: a temetkezési szokások, az ismert művészeti alkotások, néhány kortárs odavetett megjegyzései, sok száz évvel később papírra vetett, honfoglalás korinak vélt történetek. Ezekből kellene összerakosgatnunk azt, hogy az ősök hogyan gondolkodtak. A feladat roppant nehéz, rengeteg buktatóval jár. László Gyula például a jellegzetes, kis sírszámú temetőket családi nyughelyeknek gondolta, amelyek sajátos módon képezik le az élők társadalmát. Ma már tudjuk, hogy legalábbis nem minden esetben volt ez így: némely temetőben nem közeli rokonok feküdtek, s így a családi hierarchiára is nehéz belőlük következtetni. Nagyon óvatosnak kell tehát lennünk, ha azt

akarjuk megtudni, hogy mi is tudható valójában. A kevés információ kiegészítésért, kikerekítésért kiált, és a kísértésnek nehéz ellenállni. Különösen nehéz, ha szabadon szárnyaló – éppen ezért nehezen megragadható – gondolatokról van szó.

Kötetünkben néhány olyan témát próbálunk körbejárni, amelyekről legalább valamiféle ismerettel rendelkezünk. A korábbiakhoz hasonlóan most is a ránk maradt források jelentenek vezérfonalat, azokat próbáljuk valamiféle közegbe helyezni. A gondolatok egyik hordozója a nyelv, s bár a honfoglalás idejéről nemigen maradtak magyar nyelvű lejegyzések, a nyelv történetéről mégis sok minden tudható. Sokkal kevesebbet tudunk az írásról, amely azonban mára mégis szimbolikus értékűvé vált. Sokan és sokat foglalkoztak az ősi vallás kérdésével is. Erről csak a kereszténység szemszögéből tudjuk, hogy pogányság volt, de hogy azon belül mi is, az kevésbé ismerhető meg. Mégis: az „ősmagyar pap”, a táltos alakja új életre kelt. A honfoglalók remekműű ötvöstárgyaiba sokan láttak bele sokféle jelentést, teljes világmagyarázatot akár.

A RADIKORI HALOTTI MASZK, A KÁMA FELSŐ FOLYÁSÁNAK VIDÉKÉRŐL.

FOTÓ: ANDREJ BELAVIN

A honfoglalás és a megtelepedés időszaka, ez az oly nehezen megismerhető korszak felettébb inspiratívan hat mai világunkra. Ám minél kevesebbet tudunk – márpedig a szellemi kultúráról valójában nagyon keveset tudunk –, annál többet kell hozzátenni saját kútfőből: így kerülünk egyre messzebb a hajdanvolt valóságától. A rovásírásos falutáblák, a neosamanizmus vagy a lovas íjászat kétségtelenül a honfoglalás korát idézik fel, jelei egy hajdanvolt világnak, a mához igazítva, kikerekítve, fogyaszthatóvá téve. A tudós – és vele az elmúlt idők iránt érdeklődő olvasó – útja sokkal keskenyebb, és éppen ellenkező irányú: valójában azt mutatja meg, hogy elődeink gondolkodásáról, világlátásáról mennyire keveset tudunk. És persze megmutathatja azt is, hogy milyen eszközöket hívhatunk segítségül ahhoz, hogy a ránk maradt morzsákat mégis egy kicsit jobban megérthessük. Sorozatunk utolsó kötetében efféle kalandozásra indulunk.

HAJFONATKORONG HENCIDA-SZERDEKHALOMRÓL. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

NYELV

Nyelvek az eurázsiai sztyeppén

Az eurázsiai sztyeppe számos nomád törzsszövetség szállásterületeként, valamint kelet–nyugati irányú kereskedelemi útvonalként szolgált. E régióban az 5–10. században különféle nyelvcsaládokhoz tartozó – elsősorban török, indoeurópai és finnugor – nyelveket beszéltek, de meg kell jegyeznünk, hogy adatok hiányában a történeti forrásokban szereplő számos népnevet és nyelvet nem lehet biztosan azonosítani. A továbbiakban a sztyeppevidékre vonatkozó történeti adatokat és azok nyelvi vonatkozásait mutatjuk be.

Attila halála (Kr. u. 453) a hun hegemonia megszűnését jelentette Közép- és Kelet-Európában, ezzel egy időben új keleti csoportok jelentek meg Európa keleti peremén. 463-ban az akkor a Kaukázusban élő szaragurok, ogurok és onogurok küldtek követséget Konstantinápolyba, s a források egy sor új nomád „népet” – például a kutrigurokat és az utigurokat – említene a Fekete-tenger és a Kaukázus közelében az 5–6. században. Róluk elsősorban a politikai események kapcsán írnak, életmódjukra vonatkozóan csak elszórt utalásokat találunk, nyelvükről pedig szinte semmit nem tudunk, csak közvetett adatokat ismerünk. A fennmaradt népnevek alapján ezek a népek az ótörök nyelv nyugati változatát beszélhették, amelynek egyetlen megmaradt mai képviselője a csuvas.

551-ben I. Iusztinianosz követeket küldött Sandlikh utigur uralkodóhoz, s arra kérte, hogy támadja hátba az éppen a Balkánon hadjáratot folytató kutrigurokat, és semmisítse meg őket. Sandlikh állítólag a következő szavakkal utasította el a kérést: „Nem tisztes és nem illő elpusztítani rokonainkat, akik nemcsak velünk azonos nyelvet beszélnek, szomszédaink, viseletük és szokásuk is azonos a mienkkel, hanem vérrokonaink, még akkor is, ha más fejedelmek alattvalói.” Ez a forráshely jól illusztrálja, miért is nehéz vagy éppen lehetetlen feladat a kora középkori sztyeppe etnikai rekonstrukciója. Az esetek többségében nem dönthető el, hogy a források népekről, törzsekről vagy csak egy megerősödött nemzetség köré

szerveződött alkalmi csoportról szólnak-e. A nyelvekre vonatkozó adatok a legtöbb esetben még ennél is bizonytalanabbak: e kivételes forráshelyből megtudhatjuk, hogy a szerző szerint az utigurok és a kutrigurok nyelve azonos, de mivel a nyelvből nem közöl adatokat (például szavakat vagy ragozási paradigmákat) a forrás, ezért a nyelv meghatározása nyelvészeti módszerekkel nem lehetséges.

Feljegyzések a sztyepperégió nyelveiről

„Bulgár nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; burtász nyelve azonban más, hasonlóképpen a rúsz nyelve is más, mint a kazár s a burtász.”

al-Isztahri muszlim földrajztudós, 930

„Kúmisz és Dzsurdzsán nyelve egymáshoz közel áll, a há-t [gyakran] használva azt mondják hádih és hákun; bizonyos édes zamata van. Közel áll hozzá Tabarisztán nyelve is, csak hogy hadarva beszélik. Ad-Dajlam nyelve eltérő és homályos. Al-Dzsíl népe a há-t használja. Al-Hazar nyelve nagyon homályos.” [A jelzett régiók a Kaszpi-tenger környékén terülnek el.]

al-Mukaddaszí, 10. század vége

„A türk, türkmén, oguz, csigil, jagma, kirgiz törzsek nyelveit és rímeit megértettem. Így én minden törzs nyelvét a legjobb formában elhelyeztem. Azokat a legjobb módon sorba raktam, a legjobb rendbe elrendeztem.”

Közép-ázsiai hagyomány, Mahmúd Kasgári, 1072–1073

552-ben egy új nép, az avarok követői jelentek meg Konstantinápolyban, hogy felajánlják szövetségüket, és földet kérjenek a császártól. I. Iusztinianosz utóbbit visszautasította, így az avarok 567-ben a gepidákat megverve letelepedtek a Tiszántúlon, majd egy évre rá a korábbi Pannonia provincia területét is birtokukba vették. Uralmukat a sztyeppe nyugati felére is kiterjesztették, erre utal, hogy az 560-as évektől a kutrigurok az avarok segédcapataiként szerepeltek a forrásokban. Az avarok nyelvéről azonban nem maradtak fenn adatok, néhány tulajdonnév és közszo alapján török nyelvként próbálták azonosítani.

A sztyeppen uralkodó avar-türk status quo a 620-as években borult fel, amikor mindkét birodalmat súlyos belharcok rázták meg.

A kínai támadásokkal is küzdő Türk Kaganátus keleti fele 630-ban összeomlott, majd a 650-es években a Nyugati Türk Kaganátus is megszűnt. Az Avar Kaganátusban folyó polgárháború során a bolgárok szembefordultak a kagáni udvarral, ám vereségüket követően 630-ban menekülni kényszerültek. Egyik vezetőjük, Kuvrat az Azovi-tenger partvidékén új államot hozott létre, amelyet a későbbi források Magna Bulgariának neveztek. Kuvrat halála után a birodalom egy új nomád nép, a kazárok fennhatósága alá került. Kuvrat öt fia menekülni kényszerült, egyikük, Kotrag a Volga középső folyása mellett telepedett meg, ahol majd létrejön a volgai bolgár állam, másikuk, Asparukh pedig 681-ben a Dunán átkelve az első dunai bolgár államot alapította meg. A bolgárok feltehetőleg szintén nyugati típusú – más elnevezéssel: csuvasos – ótörök nyelvet használtak, s ezt vitték magukkal új lakhelyeikre is.

A nyugati sztyeppe északi peremvidékén élő szlávok a Kr. u. 5–6. században a mai Ukrajna, Lengyelország és Belorusszia területén kezdtek terjeszkedni. A szláv nyelvek három fő csoportja a déli, a nyugati és a keleti csoport. A 6. század második felében a déli szlávok az avarok szövetségeseiként szerepelnek a forrásokban, bevándorlásuk a Balkánra folyamatos. A 7. század második felétől területeiken megjelentek a bolgárok, akiknek nyelvét azonban fokozatosan asszimilálták. E folyamatot nyelvészeti módszerrel is lehet igazolni: a mai bolgár nyelvből kimutathatók olyan szubsztrátumjelenségek, amelyek őrzik a korábbi, török nyelvállapotot, ezzel együtt pedig nyelvcsere lezajlását jelzik.

Az indo-európai nyelvcsalád iráni ágához tartozó nyelvet beszéltek az Északnyugat-Kaukázusban és annak északi előterében élő alánok. A régészeti adatok alapján az alánok egyik csoportja a 8. században áttelepült – vagy a kazárok áttelepítették őket – a Dnyeper és a Don közé, ahová minden bizonnyal magukkal vitték nyelvüket is. (A 10. században azután visszatértek eredeti, kaukázusi lakóhelyükre.) Az alán nyelv ma is beszélt rokona az oszét. Magyarországra is költöztek alán csoportok, a jászok, nyelvük a 18. században halt ki.

Szintén indoeurópai nyelvet beszéltek a közép-ázsiai sztyeppe régió fontos szereplői, a szogdok. Elsősorban városállamokban éltek a Zeravsan folyó völgyében, és kereskedelemmel foglalkoztak.

A Kr. u. 6. században türk, később uigur fennhatóság alá kerültek, e birodalmakban műveltségük okán fontos adminisztratív és kereskedelmi feladatokat töltöttek be. Nyelvük szintén az indoeurópai nyelvek iráni ágához tartozott. Az általuk használt arámi írást több nép, köztük az uigurok, a kitajok és a mongolok is átvették.

A sztyeppe keleti felében élő türkök szállásterülete a kínai források szerint az Altaj hegységben volt, ahol a Zsuanzsuan Birodalom alattvalóiként vasművességgel foglalkoztak. 552-ben kínai támogatással megdöntötték a zsuanzsuanok uralmát, és létrehozták az I. Türk Kaganátust, amely villámgyorsan terjeszkedett nyugat felé, majd 581-ben két részre bomlott. A Keleti Türk Kaganátus körülbelül a mai Mongólia és az Altaj vidékét, míg a Nyugati a kelet-kazahsztáni sztyeppét és Közép-Ázsia városállamait foglalta magába. A két állam a megerősödő Tang-dinasztia hadjáratainak köszönhetően 630-ban, illetve 651-ben szűnt meg. A II. Türk Kaganátus 682-ben jött létre, és csak az uigurok 744-es támadása vetett véget sztyeppeti hegemoniájának. A türkök – és alattvalóik jelentős része – a török nyelvcsaládhoz, azon belül a köztörök ághoz tartozó nyelveket beszéltek. A legkorábbi török nyelvemlékek 7–8. századiak.

A török és indoeurópai nyelvcsalád (egykori) nyelvein kívül – főként a sztyeppe nyugati feléről – vannak történeti adatok olyan népekről, amelyek feltehetőleg valamilyen finnugor nyelven beszéltek. Ezek közül a legjelentősebb a magyar, amely kulturális szempontból teljesen asszimilálódott az őt körülvevő törökségi népekhez. Az ősmagyar nyelvbe bekerült nagyszámú nyugati ótörök jövevényszó alapján korábban azt feltételezték, hogy az ősmagyarság hosszabb ideig élt együtt ilyen nyelvet beszélő népekkel, az átvételek helyszínéül általában a Kazár Kaganátust jelölik meg. Az újabb régészeti eredmények azonban arra utalnak, hogy az ősmagyarság még a 9. században is a Dél-Urál és a Volga közötti területen, tehát a sztyeppe északi részén élt. Bármelyik hipotézist fogadjuk is el, számolnunk kell azzal, hogy a Kr. e. 1000–500 között kialakult ősmagyar nyelvet kétnyelvű környezetben használhatták.

A korai történeti munkákban Hérodotosznál szerepelnek először olyan népnevek – például a budinoszok és a jürkák mint a szkíták szomszédságában élő népek –, amelyeket egyes kutatók

a finnugorokhoz kötnek (előbbieket az udmurtokhoz, míg utóbbiakat a hantikhoz és a manysikhoz). Ezeket a népneveket azonban nem lehet biztosan azonosítani, a nyelvekkel való megfeleltetésük pedig azért sem lehetséges, mivel a kérdéses nyelvek a korban még nem különültek el.

Jordanes 6. századi munkájában szerepel a mordens alak, amelyet a mordvin népnévvel azonosítanak. Emellett a forrás tartalmazza a merens és az imniscaris népet. Utóbbiakat korábban a marik (cseremiszek) őseivel, később az Oka folyó középső folyásánál elhelyezkedő Mescsera lakóival azonosították. A merjákat és a mescsereket is elszlávosodott finnugoroknak tartják, ám a nyelvi adatok hiánya ugyanazt a problémát veti fel, amit a török nyelvek esetében már bemutatunk. A mordvinokról azonban, akik a kora középkorban az erdős sztyeppe északi határán éltek, Bíborbanszületett Konstantin is tudósít.

A marik a sztyeppe nyugati felének északi részén, az Oka torkolatvidékén éltek. A népnév első biztos írásos említése a 10. századból való, mely szerint a marik a kazárok alattvalói. Más források szerint már a 9. századtól kezdve kapcsolatba kerülhettek a volgai bolgárokkal, s a törökségi nyelvekkel való érintkezésük ettől kezdve folyamatos.

ÉGY KORAI FINNUGOR
NYELVEMLÉK: VILLÁM-
CSAPÁS ELLENI IMA.
KARJALAI NYÍRKÉREG
FELIRAT, 13. SZÁZAD

Szintén szoros nyelvi és kulturális kapcsolatban éltek a törökségi nyelvet beszélő népekkel – elsősorban a tatárok és baskírok őseivel – az udmurtok, akinek a nyelve a finnugor nyelvcsalád permi ágához tartozik. Abu-Hámid al-Garnáti 12. századi arab utazó leírásából tudjuk, hogy Kazanytól északra található Arszk városa, amely déli

udmurt terület lehetett. Valószínűleg az udmurtokra vonatkozik a Julianus barát leírásában szereplő Vedin megnevezés, amely a szerző szerint a tatárok által leigázott ország. Az udmurt nyelvbe – az ősmagyarhoz hasonlóan – nagy számban kerültek be törökségi elemek, ami intenzív kontaktushelyzetre utal.

A finnugor nyelvek permi ágához tartozó másik nyelv a komi. A komik a Kr. u. 7–8. századtól kezdve kereskedtek a volgai bolgárokkal, bár a nyelvükben jóval kisebb a török jövevényszavak aránya, mint az udmurtokéban. A permieket először a kijevi őskronika említi permi és pecsera népnéven. Előbbieket a komi-zürjének elődeiként szokták azonosítani. A pecserák az erdős sztyeppétől északabbra, a Pecsora folyó felső folyásvidékén éltek. Nyelvükről nem maradtak fenn adatok, a népet szokták a komik rokonaiként vagy obi-ugorokként azonosítani. Az ősmagyar nyelv biztosan érintkezett a permi nyelvekkel (vagy azok elődjével), ennek nyomát őrzi néhány közös szavunk és a főnévi igenévképző közös eredete. Az érintkezés helye és ideje azonban jelenlegi adataink alapján nem határozható meg.

A magyar nyelv finnugor kapcsolatrendszere

A magyar uráli eredetű nyelv, tehát az uráli nyelvcsaládba tartozik. Ezt mai tudásunk fényében nyelvészeti alapon nem lehet kétségbe vonni. „Finnugor elmélet” nincs: az, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, egy tudományosan igazolt módszeren (a történeti összehasonlító módszeren) alapuló kutatási eredmény. Ezt csak akkor lehetne vitatni, ha az összehasonlító módszerről kiderülne, hogy az nem alkalmas nyelvek rokonságának bizonyítására – erre vajmi kevés esély van, ráadásul ebben az esetben a világ minden nyelvcsaládját újra kellene gondolni.

A magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágába tartozik. Legközelebbi rokon nyelvei az obi-ugor nyelvek, a manysi (vogul) és a hanti (osztják) – velük alkotja az ugor nyelvcsaládot, ám ezektől a nyelvektől is több ezer év és kilométer választja el. Nyelvészeti bizonyítékok alapján az a legvalószínűbb, hogy az uráli nyelvcsalád felbomlása mintegy 6000 évvel ezelőtt történhetett meg, a finnugor

alapnyelv pedig körülbelül 4000 évvel ezelőtt vált szét ugor és finn-permi ágra. Ez azt jelenti, hogy a magyar és a másik két „nagy” nyelv, a finn és az észet között is több ezer év a távolság, ennyi idő alatt a nyelvek és a nyelvek beszélőinek körülményei (vallása, életmódja stb.) is nagymértékben változhatnak. Ezért első ránézésre nem nyilvánvaló a balti-finn nyelvekkel való rokonságunk. A magyar nyelv a legközelebbi rokonaitól, az ugor nyelvektől is már kb. 3000 évvel ezelőtt elvált – bár magának a folyamatnak a részletei ma is vita tárgyát képezik.

Az uráli nyelvcsaládba körülbelül 26 – köztük több, már korábban kihalt – nyelv tartozik. Azért csak *körülbelül*, mert vannak nyelvek, amelyeket korábban egy nyelv nyelvjárásainak tartottak, az utóbbi időben viszont inkább önálló nyelvként szerepelnek a csoportosításban (ilyen a számi/lapp nyelv számos változata, a nyenyec tundrai és erdei változata vagy éppen a szelkup nyelv különböző változatai). Nincs olyan uráli nyelv, amelynek a nyelvcsaládba tartozása kérdéses lenne, a kérdések a nyelvcsaládon *belül* merülnek fel.

URÁLI NYELVEKET BESZÉLŐ NÉPEK MA

Uráli nyelvet beszélő népek és a nyelvet beszélők lélekszáma

	lélekszám	a nyelvet beszélők száma
magyar	14 000 000	12 500 000
finn	5 500 000	5 500 000
karél	60 000	35 000
észti	1 230 000	1 156 000
számi	80-100 000	35 000
vepsze	6000	1640
inkeri	440	120
lív	200	0
vót	68	?
mari	571 000	482 000
mordvin (erza, moksa)	806 000	432 000
udmurt	552 000	324 000
komi	228 000	156 000
komi-permják	94 000	63 000
hanti	31 000	9600
manysi	12 300	940
nyenyec	41 000	22 000
enyec	230	40
nganaszan	839	130
szelkup	4200	1000

(Bizonyosan kihalt nyelvek: merja, muroma, mator, tajgi, karagassz, kojbal.)

A nyelvek szétválását, annak kronológiáját családfaszerű módon szokás szemléltetni. A hangmegfelelések és a nyelvrokonság egyéb bizonyítékai elegendők a rokonság megállapításához, de a nyelvek szétválásának vagy esetleges újbóli érintkezésük időrendjének meghatározásához már nem feltétlenül, a családfa tehát egy modell, amely az éppen leginkább elfogadott konszenzuson alapszik, és jellegéből adódóan leegyszerűsít. Nagyon óvatosan kell eljárni akkor, amikor a családfán ábrázolt kronológiához és csoportosításhoz régészeti, archeogenetikai, antropológiai stb. érveket keresünk.

Miért nem *érezzük* magunkat finnugornak, miközben azt tanuljuk, hogy nyelvünk finnugor eredetű? Sokak számára feloldhatatlan ez a látszólagos ellentét, pedig nem az. A finnugor/uráli időszak a magyarság előtörténetéhez tartozik, márpedig nem tudjuk pontosan, s talán örök kérdés marad, hogy mekkora és milyen etnikumú, milyen genetikájú közösség vagy közösségek beszéltek az uráli/finnugor/ugor alapnyelvet, mint ahogy az is, hogy a kikövetkeztetett uráli vagy finnugor alapnyelvet beszéltek-e, s ha igen, akkor az területileg és időben milyen megoszlásokat mutathatott. A magyar nyelvnek nincsen olyan közeli rokon nyelve, amely egy laikus számára is egyértelmű és könnyen felismerhető lenne, és nincsenek olyan közös emlékeink sem, amelyek a kollektív emlékezetben megmaradhattak volna. Olyan közösségek – pl. a balti-finnek – esetében, akiknek a nyelve közel áll egymáshoz, s földrajzilag sem távolodtak el egymástól, sokkal erősebb a rokonságtudat. Az egyik legközelebbi rokon nyelvnek számító manysi alapszavai között ugyan találunk olyanokat, amelyek a jelentés ismeretében egy magyar beszélő számára felismerhetők, de jellemzően a rokon nyelvekben több a *rendszerszerű különbség*, mint a hasonlóság. A rokon nyelveinktől való távolság sokkal nagyobb térben és időben annál, hogy a kapcsolat a laikus, nyelvi-nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező személyek számára is egyértelmű legyen. Ám például a balti-finnek esetében az összetartozás tudatát a nyelvi hasonlóság is erősíti.

MANYSI NŐK.
FOTÓ: SÍPÓCZ KATALIN
ÉS BÍRÓ BERNADETT

A kulcsszó a rendszerszerűség: szabályszerű, de nem feltétlenül kivétel nélküli hangmegfelelésekről, az alapszókincsben és a toldalékrendszerben található megfelelésekről van szó. Minél több és biztosabb hangmegfelelésünk van, annál nagyobb valószínűséggel tudunk *rekonstruálni* alapnyelvi szavakat, toldalékokat, alaktani rendszereket, például esetragozást, igeragozást.

A családfa nemcsak az időrendre, hanem a lokalizációra is utal: mivel kiindulópontja egy egységesnek tekintett nyelvi állapot – az uráli alapnyelv –, ezért a lokalizáció is ezt a sémát követi: azt a – „pontoszerű”, azaz kisebb-nagyobb egybefüggő, körülhatárolható – helyet keresi, ahol az uráli alapnyelvet beszélhették, ehhez azonban önmagában nem elegendők a nyelvészeti eredmények: a nyelvészeti paleontológia, régészet, antropológia és újabban a populációgenetika, archeogenetika is jelentős szerepet játszik a meghatározási kísérletekben. Megjegyzendő, hogy az a hely, ahol az alapnyelvet beszéltek, nem azonos egy – vagy több nép – őshazájával.

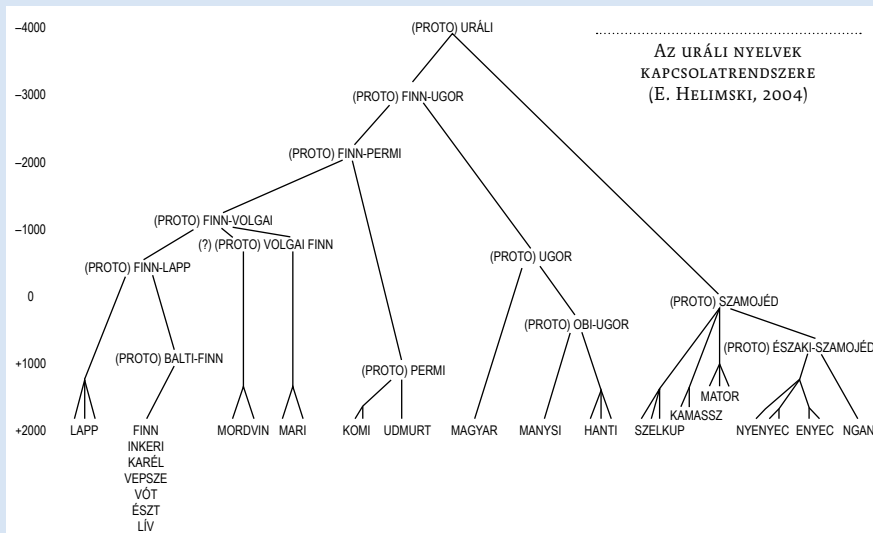
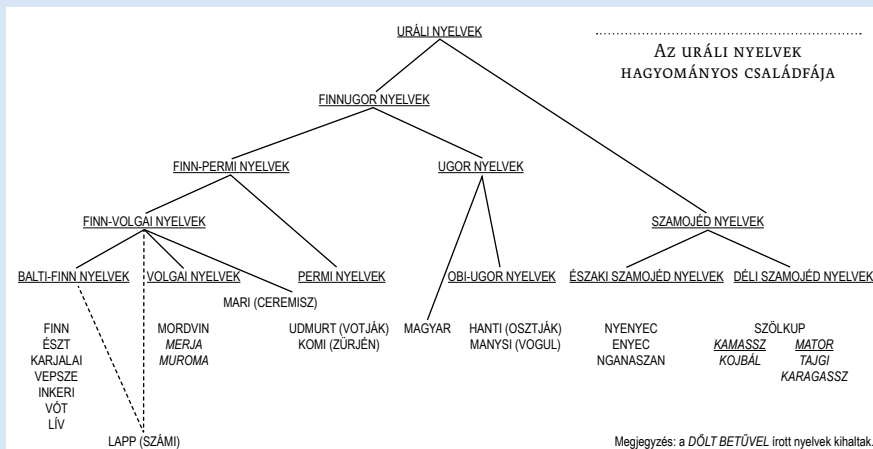
A családfa-modell és annak korlátai

A családfa-modellt több mint 150 éve használják rokon nyelvek történeti viszonyainak megjelölésére. Számtalanszor támadták és támadják, mások pedig védik, többnyire a hullámmeléttel állítva szembe. (A – szintén 19. századi – hullámmélet a nyelvek kapcsolatrendszerére koncentrált, s a családfa-modellhez képest rövidebb időszak megjelenítésére alkalmas.) A leggyakoribb érv a családfa-modell érvényessége ellen az, hogy „steril”, csak a közös eredetű elemeket láttatja, s nem mutatja meg az érintkezés nyomán a nyelvbe került elemeket. Olyan nyelvek esetében okoz problémát, amelyek beszélőközösségei nem vándoroltak szét, s hosszú évszázadok vagy akár évezredek alatt sem távolodtak el egymástól földrajzilag, hanem újra és újra érintkezésbe léptek. Ilyenkor nagyon nehéz megmondani egy-egy közös elemről, jellemzőről, hogy az az ősi rokonság lenyomata-e, vagy másodlagos elem, amely az érintkezések nyomán került egyik nyelvből a másikba.

A családfa-modell nem ad magyarázatot általánosságban a nyelv eredetére sem. Erre a családfa-modell és a történeti összehasonlító módszer soha nem is vállalkozott, mivel az alapnyelvek – azaz a kiinduló, kvázi „ősnnyelvek” – rekonstruálásának erős időbeli korlátai vannak. Egy-egy nyelvcsalád alapnyelve kb. 8–10 000 évre visszamenőleg rekonstruálható, a korábbi állapotok megismeréséhez nincsenek eszközeink, ezért a még régebbinek minősített alapnyelvekkel szemben nyugodtan lehetünk szkeptikusak...

Mivel a családfa-modellek látványosak és egyszerűek, gyakran „megkövesednek”, s évtizedekig ugyanazt a fát idézik a kézikönyvek. Az uráli nyelvcsalád fája sem változtathatatlan, az elmúlt időszakban például több nyelv pozíciója – például a számi nyelvek vagy a mari nyelv helye, a szamojéd nyelvek csoportosítása – is megváltozott.

Sz. S.

Mióta gondoljuk, hogy a magyar nyelv finnugor? Noha már korábban, főleg a 16–17. században, is születtek arról munkák, feljegyzések, hogy a magyaroknak északi rokonai vannak, a magyar közvélemény az 1770-es években két jezsuita csillagász, Sajnovics János és Hell Miksa munkája nyomán szembesült azzal, hogy vannak északon olyan népek (Sajnovicsék esetében a lappok), amelyek rokonnak tekinthetők a nyelvek „azonossága” alapján. Mindemellett a 19. században továbbra is keresték máshol a rokonokat – ekkor még népeket –, s őshazakeresők indultak kelet felé. Az ún. ugor–török háború lezárulásával a 19. század végére öltött formát az a tudományos paradigma, a történeti összehasonlító nyelvészet paradigmája, amely világossá tette, hogy a magyar nyelv eredete a finugor/uráli nyelvcsaládig vezethető vissza.

Azonban hiába ért véget a „háború”, manapság is sokan keresik máshol, más nyelvek között a magyar rokonságát, vagy éppen a magyar több ezer éves ősiségét igyekeznek bizonyítani. (Feleslegesen, hiszen a magyar így is Európa egyik legrégebbi, körülbelül 3000 éves önálló múlttal rendelkező nyelve.) Számos magyarázata van ennek a bele nem nyugvásnak, de az alapvető ok nyelvészeti: nincs közeli nyelvrokonunk, s a magyarság történeti és kollektív emlékezete máshova vezet.

A közhiedelemmel ellentétben ma a finnugor nyelvész nem (elsősorban) őshazát keres, és nem „ősnyelvet” kutat. Egyfelől a finnugrisztika – számos más tudományterülethez hasonlóan – az elmúlt néhány évtizedben több kisebb tudományterületre tagolódott, másfelől új, sürgetőbb feladatok jelentek meg: az egyes uráli nyelvek kutatása került az előtérbe. A legtöbb uráli nyelv ugyanis kisebbségi nyelv, melyek nyelvhasználati színterei visszaszorulóban vannak, sok esetben megszűnik az anyanyelv átadása, s így veszélyeztetett nyelvnek számítanak. Ezért ma az elsődleges feladat a dokumentáció, a nyelvleírás, majd azon nyelvek esetében, ahol lehetőség van, meg lehet próbálkozni a nyelv megmentésével, revitalizációjával. Vannak olyan nyelvek, nyelvváltozatok – pl. bizonyos számi nyelvek/nyelvjárások, a szelkup, a szamojéd nyelvek, az obi-ugor nyelvek számos nyelvjárása –, amelyek a 20. század második felétől kezdve a szemünk láttára tűntek, tűnnek el. Ezeknél

létfontosságú, hogy az utolsó beszélőktől még nyelvi anyagokat és nyelvtani magyarázatokat gyűjtsünk, amelyek később felhasználhatók lesznek történeti kutatásokra is, tovább pontosítva és árnyalva az uráli nyelvcsalád és az uráli nyelvek történetét.

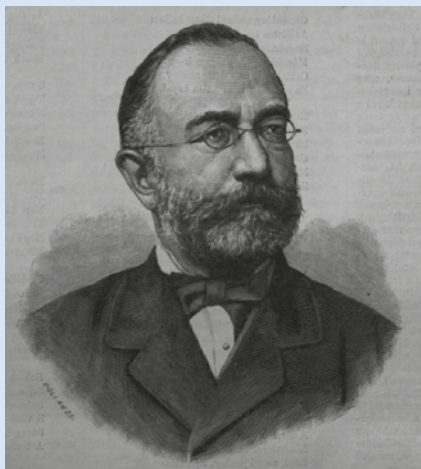

Idős MANYI NŐ.
FOTÓ: SÍPÓCZ KATALIN
ÉS BIRÓ BERNADETT

Az ugor–török háború

Az „ugor–török háborút” tartják az első olyan tudományos vitának Magyarországon, amely túl-
lépett a tudomány határain, s amelyben érdeklődő szakemberek és laikusok is állást foglaltak.
A vita az összehasonlító történeti nyelvészeti paradigmán belül zajlott, nem az alapvető mód-
szer, hanem az eredmény volt a vita a tárgya: török vagy finnugor eredetű-e a magyar nyelv.

Vámbéry Ármin *Magyar és török–tatár szóegyeztetések* című tanulmánya (1869) robbantotta ki a vitát, amelyről Budenz József írt kemény hangú bírálatot 1871-ben (*Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyeztetéseiről*). Előbbi vált a török, utóbbi a finnugor „tábor” vezérévé. A vita legfontosabb nyelvtudományi munkái az 1870-es és 1880-as években születtek, elsősorban Vámbéry és Budenz tollából, de a polémia Budenz (1892) és Hunfalvy Pál (1891) halála után is folytatódott, részben a tanítványok (például Munkácsi Bernát), részben a társtudományok képviselőinek részvételével – nemcsak a tudományos fórumokon, hanem akár a napi sajtóban is. A vita lezárását 1905-höz szokás kötni, ekkor jelent meg Vámbéry önéletrajzi könyve (*Küzdelmeim*), de meg kell említeni az 1914-ben megjelent, *A magyarság bölcsőjénél* című kötetet is, amelyben a szerző lényegében elismeri vereségét. Noha az elmúlt évtizedekben több munka is foglalkozott az ugor–török háborúval, annak szisztematikus, főleg eszmetörténeti szempontú feldolgozásával még adós a tudománytörténet-írás.

BUDENZ JÓZSEF

AZ IDŐS VÁMBÉRY ÁRMIN

Az ugor–török háború időszaka több, vele összefüggő folyamat miatt is lényeges. Először is ekkor zárult le a tudományos paradigmák közötti vita: a történeti összehasonlító módszer győzött a Czuczor–Fogarasi szótár által képviselt gyöknyelvészeti felett (amely irányzat ma is létező alternatív irányzat). Másodszor, a nyelvtudomány, ezen belül a történeti összehasonlító nyelvtudomány ekkoriban intézményesült, s kialakultak azok a keretek, amelyekben belül egy tudományos kérdést meg lehet vitatni: az MTA-n megalakult a Nyelvtudományi Bizottság, nyelvészeti folyóiratok kezdtek meg működésüket (például a *Nyelvtudományi Közlemények*), s egyetemi tanszékek alakultak: 1872-ben Budapesten Altaji Összehasonlító Nyelvészeti (tkp. finnugor) Tanszék, 1893-ban Kolozsváron Ural-altáji Tanszék indult. Harmadszor, ebben az időszakban mondják ki először, hogy a nyelv rokonsága független beszélőinek etnikai, antropológiai, „vér szerinti” rokonságától, azaz a nyelv történetének vizsgálata részben leválik az őstörténeti kutatásokról.

Az ugor–török háború ugyan lezárult a 20. század elején, de ez nem jelenti azt, hogy a török–magyar nyelvrokonítás ne kerülne/ne kerülhetne napirendre időről időre, s ne lehetne róla vitatkozni. Sajnos ezek a munkák csak ritkán érik el a tudományos színvonalat.

Sz. S.

A magyar nyelv kapcsolatai a honfoglalás előtt

A honfoglalásig eltelt időben a magyar megtartotta a korábbi korokból örökölt vonásainak nagy részét – alapszókinsét, agglutináló jellegét, nyelvtani eszközeit –, de természetesen sokat változott is. Egyrészt belső változásai alakítottak hangrendszerén, a szavak jelenésén; új szavak, képzők, jelek, ragok jelentek meg benne, másrészt a nyelvérintkezések következtében változott a szókészlete, s valószínűleg – ez ma már az ősmagyar időszak nagy részét illetően jórészt föltárhatatlan – a nyelvtana is.

Kölcsönzés

Kölcsönzésnek nevezzük azt a jelenséget, amikor egy nyelv anyanyelvi beszélői más nyelvből emelnek át elemeket saját nyelvükbe, de megtartják eredeti anyanyelvüket. A kölcsönzés lehet kismértékű, amikor csak néhány új kulturális tartalmat jelölő szót (kereskedelmi cikkek, ételek nevét stb.) vesz át egy nyelv egy másiktól. Ez akkor fordul elő, ha egy csoport valamilyen korábban ismeretlen fogalommal, tárggyal, jelenséggel találkozik. A kiterjedtebb kétnyelvűség ennél erősebb kölcsönzést eredményez: sokkal több, sok jelentéskörbe tartozó szó jelenik meg az anyanyelvben, nem sokkal később nyelvtani funkciókat is átmásol az átvevő nyelv az átadó nyelvből, a kölcsönzés erős fázisaiban pedig akár egészen meg is változhat az anyanyelv nyelvtana. A kölcsönzés lehet fölismert, amikor a beszélők tudatában vannak, hogy átmásoltak egy-egy szót a másodnyelvből anyanyelvükbe – ez a fölismerhetőség teszi a kölcsönözött elemeket alkalmassá arra, hogy szimbolikus, identitásjelző funkciót kapjanak: például ha a másodnyelv mögött álló kultúra nagy tekintélyű, és a kölcsönözött szavakkal ennek elfogadását, az odatartozás vágyát fejezik ki, hiszen a kölcsönszavak az átadó nyelvet, rajta keresztül a mögötte álló kultúrát is szimbolizálják. Van azonban rejtett kölcsönzés is: amikor nyelvtani funkciót, jelentéselemet másolnak át a beszélők anyanyelvükbe. Szavakat is lehet tudatosulás nélkül másolni: intenzív kétnyelvűségben gyakori, hogy a beszélők minden kulturális motivációtól függetlenül kölcsönöznek, gyorsabban hívnak elő bizonyos szavakat a másodnyelven, például mert a másodnyelvükben sokkal gyakrabban használják azt a bizonyos kifejezést, vagy egy meghatározott kontextusban (például szakmai szövegben) gyakrabban használják a másodnyelvet.

S. K.

Kétnyelvűség

A honfoglalást megelőzően a magyar népességet kiterjedt kétnyelvűség jellemezte. Nemcsak a később asszimilálódó, eredetileg török nyelvű, a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozó török néprészek voltak kétnyelvűek – a kabarokról biztosan tudjuk, hogy ezek közé tartoznak, de valószínűleg ide sorolhatók az onogurok, a bolgárok és a honfoglalás után talán az avarok is –, hanem a magyarok jó része is. A „kétnyelvűség” a nyelvészetben nem azt jelenti, hogy valaki anyanyelvi szinten beszél két nyelvet, hanem azt, hogy valaki mindennapi élete során két nyelvet aktívan és természetes körülmények között használ, függetlenül attól, hogy mennyire ismeri azt, amelyik nem az anyanyelve. A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társadalmi körülményekre vonatkozó fogalom. A kölcsönzés alapfeltétele a kétnyelvűség, hiszen ahhoz, hogy valaki először használjon egy idegen eredetű szót az anyanyelvében, ismernie kell a másik nyelvet. Ez azonban kevés: ahhoz, hogy ez az újítás elterjedjen, másoknak is érteniük kell mindkét nyelvet, legalábbis a terjedés első szakaszában. Később az egynyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat, nem is mindig érzékelve, hogy eredetileg saját nyelvüknek nem volt része az adott kifejezés. Ezért van az, hogy egy kiterjedt kétnyelvűséggel jellemezhető közösségben az egynyelvűek is anyanyelvük kontaktusváltozatát beszélik.

S. K.

A korai érintkezések között szokták említeni a szintén a finnugor csoportba tartozó permi nyelvekkel való kapcsolatot – ennek nyoma a magyarban és a permiben közös *ezüst* és *kenyér* szó. Több időszakban, több iráni nyelvből is kölcsönzött a magyar: korábbi rétegbe sorolják például a *nemez*, *szekér*, *tehén*, *hús*, *bűz* szót, egy későbbi iráni (alán) rétegbe többek között az *asszony*, *vért*, *híd*, *zöld*, *üveg*, *gazdag*, *kinsz*, *kert* szavakat.

A honfoglalás előtt vélhetően sok száz szó került a magyarba a Kelet-Európában beszélt, nyugati ótöröknek nevezett nyelvekből – ez volt a legerősebb nyelvi hatás a honfoglalás előtti magyar nyelvre –, mintegy négyszázat ma is használunk. A kölcsönzött szavak jelentős része a török nyelveknek abból az ágából származott, amelybe ma csak a csuvas sorolható, ám a 6–10. században Kelet-Európában több török etnikum is ehhez közeli nyelvet beszélt: például a bolgárok, az onogurok, valószínűleg a kazárok és az avarok. A szakirodalomban többféle nézet terjedt el arról, melyik török nyelv lehetett

a kölcsönszavak legfőbb forrása: szóba került a volgai bolgár, az onogur, a kazár. Az avart sokáig elvetették mint lehetséges átadó nyelvet, abból kiindulva, hogy a korábban általános vélekedés szerint az avarok már szláv nyelvet beszéltek, mire a honfoglaló magyarok megérkeztek a Kárpát-medencébe. A közelmúlt régészeti és történeti kutatásai nyomán minden bizonnyal át kell majd értékelnünk ezt a nézetet, és komolyan számításba kell vennünk az avart is a lehetséges forrásnyelvek között.

Vannak azonban olyan török kölcsönszavak is, amelyek a török nyelvek másik, köztöröknek nevezett ágából valók, sok szó esetében pedig elvben mindkét nagy csoportba tartozhatott a forrásnyelv. Ezt a sokféleséget okozhatja az is, hogy a magyarság több török nyelvű etnikummal került szoros kapcsolatba, ráadásul több nyelvtörténeti korszakban – ez a hagyományos magyarázat. Ugyanakkor a jelenkori változások vizsgálatából tudjuk, hogy a régebbi és újabb, illetve különböző területi vagy csoportkötődést mutató nyelvi formák adott esetben akár évszázadokig is egymás mellett élhetnek ugyanabban a nyelvben, de akár ugyanabban a dialektusban, sőt ugyanannak a beszélőnek a nyelvhasználatában is. Így az sem elképzelhetetlen, hogy egy török törzsszövetség törzsei, nemzetségei több török nyelvváltozatot beszéltek, s a szavak a forrásokban egyetlen népként azonosított szövetség különféle nyelvváltozataiból kerültek a magyarba.

A honfoglalás előtti török kölcsönszavak igen széles jelentéskörből származnak, a legfontosabb kategóriából csak néhány példát említve: vannak közöttük testrésznevek (*gyomor*, *kar*, *térd*, *boka*, *ész*); melléknevek (*apró*, *kicsi*, *kék*, *sárga*); a természeti környezetre, növény- és állatvilágra vonatkozók (*tenger*, *homok*, *szél*, *sár*, *szirt*, *oroszlán*, *bölgény*, *tűzok*, *teve*, *görény*, *borz*, *cötkény*, *béka*, *serke*, *gyertyán*, *kőris*, *kő-kény*, *gyümölcsény*, *csalán*, *torma*, *som*, *üröm*, *gyopár*, *kökörcsin*, *gyom*, *káka*, *gyékény*, *kóró*, *kocsány*); az állattartással, gazdálkodással, vadászattal, halászattal kapcsolatosak (*ól*, *karám*, *ökör*, *bika*, *tinó*, *ünnő*, *borjú*, *kos*, *kecske*, *olló*, *disznó*, *serte*, *tyúk*, *túró*, *író*, *köpű*, *gyapjú*, *vályú*, *tok(hal)*, *süllő*, *sőreg*, *tőr* 'csapda', *sólyom*, *keselyű*, *ölyv*, *turul*, *karvaly*, *búza*, *árpa*, *eke*, *arat*, *tar*, *tarló*, *sarló*, *szérű*, *csepű*, *tiló*, *borsó*, *kender*, *komló*, *orsó*, *gyümölcs*, *alma*, *körte*, *dió*, *szőlő*, *bor*, *seprő*, *karó*). Van közöttük a lakóhely tárgyait, ott

végzett tevékenységet jelölő (*sátor, karó, bölcső, koporsó* eredetileg 'láda' jelentésben, *tükrő, söpör, szűr, gyűr, gyűr, teknő, korom, szék*), a társadalmi berendezkedéshez kapcsolódva a törzsneveken kívül katonai egység neve (*tömény*), a bíraskodás kifejezései (*törvény, gyarló* 'hibás, vétkes', *tanú, bilincs, kín, ál* 'csalás', *kölcsön, bélyeg* 'tulajdonjegy', *tolmács, bér, bú, gyötör, szán* 'sajnál'), az írásbeliségre (*ír, betű, szám*), illetve a hitvilágra vonatkozó szavak (*bű, bocsán-, bocsát, búcsú, báj(ol), búbáj, bölcs, igéz, bűn, egy* 'szent').

A mai magyar nyelvben is használatos szavak száma igen magas, és egykor még jóval több lehetett, hiszen a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönszavak eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt, s ezzel sok szó is kiveszhetett a magyarból. Sajátos, hogy a nagyszámú török ige tőalakban, ún. honosítóképző nélkül került a magyarba (más nyelvekből mindig *-l/-z* képzővel el látva veszi át a magyar az igéket). A szókincs mellett a hangtanban, nyelvtanban is kimutatható a török hatás: több magyar hangváltozást fölerősíthetett a törökben végbemenő párhuzamos változás, egyes toldalékok jelentése bővíthetett a török toldalék funkcióinak hatására, és úgy tűnik, hogy a befejezettséget is jelölő, összetett múltidőrendszer (*lát vala ~ látott*) megjelenése, illetve a birtokltság jelzése (*ház ajta-ja* a korábbi *ház ajtó* helyett) is török hatásra alakult ki. Mindez kiterjedt kétnyelvűségre utal.

Időről időre fölvetődik, hogy a török elemek sokasága nem kölcsönzésből származna, hanem az eredetileg török nyelvű népesség nyelvcsere után megőrzött öröksége volna. Ennek kicsi a valószínűsége, bár nem is vethetjük el egészen ezt a nézetet. A nyelvkontaktusok vizsgálatából tudjuk: a kölcsönzés és a nyelvcsere után az egykori anyanyelvből megmaradt elemek (szubsztrátum) nyelvi lenyomata erősen különbözik egymástól, s ez alapján a török hatás egyértelműen kölcsönzésre utal – ugyanakkor, ha nagyon kevés is, de van példa arra, hogy egy domináns kultúrából sok szó marad fenn a nyelvcsere után. Másrészt a magyar törzsszövetségnek minden bizonnyal volt török etnikai komponense, s ők valóban nyelvet cseréltek. Nyelvük nyomait azonban ennyi idő után már lehetetlen megtalálni a magyarban, s korábban sem elsősorban a szókincsben, hanem a nyelvtanban, hangtanban, a tükrökifejezésekben kellett volna keresni.

Szubsztrátum

A szubsztrátumhatás nyelvcsere után megfigyelhető jelenség, és felnőtt nyelvtanulás révén keletkezik. Amikor egy közösség felnőtt generációi közül sokan sajátítják el a másodnyelvet, akaratlanul is olyan változatát alakítják ki, amelyben anyanyelvük szemlélete, hangzásbeli sajátosságai visszaköszönnék. Leginkább azok a nyelvi elemek jelennek meg az új nyelvben, amelyek a legkevésbé tudatosulnak: hangtani és nyelvtani jellemzők. Ezért van, hogy a szavak nem jellemző részei a szubsztrátumjelenségeknek. Ha a következő generációk szüleiiktől az új nyelvnek ezt az eredeti anyanyelv által módosított kontaktusváltozatát tanulják meg, a közösség régi anyanyelvének nyomai is megőrződnek, legalábbis egy ideig. Kisebb erre az esély, ha a másodnyelv folyamatosan jelen van, és a felnövő generációk alapnyelvi szinten is elsajátíthatják, hiszen folytonosan érintkeznek a másodnyelv „eredeti” változataival, s nem csak a saját csoportjuk előző generációja által kialakított kontaktusváltozattal. Az eredeti nyelvből megőrzött elemek tehát többnyire viszonylag rövid időn belül eltűnnek a közösség új nyelvéből.

S. K.

Kérdés, hogy ha igen erős volt a török kulturális és nyelvi hatás, kiterjedt volt a kétnyelvűség, miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a domináns török nyelvet is? Többféle válasszal próbálkoztak már, például azzal, hogy csak a kabarok voltak kétnyelvűek – láttuk, aligha volt így –; hogy a magyar nagyon eltér más nyelvektől, ez egyfajta „burkot” képezne körülötte – ez nyelvészeti értelemben naiv vélekedés –; hogy a magyarok nem is éltek sokáig török környezetben – rövid idő alatt viszont nem érte volna a magyart a bemutatott erős hatás. Biztos válaszunk egyelőre nincs, de talán az okok között van, hogy a török kulturális hatás nem egyszerre zúdult rá a magyar törzsekre; hogy a nomádok nem asszimiláltak, inkább integráltak; ráadásul a nyelvnek a honfoglalást megelőző időkben nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, mint ma; s hogy a magyar törzsek viszonylag nagy létszámúak voltak, a hozzájuk csatlakozott török néprészek pedig nem egy időben érkeztek, s vélhetően nem is egyetlen, hanem különböző török nyelveket beszéltek.

Nyelvcseré

A mai nyelvcseréfolyamatok azt mutatják, hogy a kétnyelvű közösségekben a nyelvek szimbolikus értékűek, a közösség az egyiket a politikai, gazdasági, kulturális hatalommal, a másikat esetleg az otthonossággal, családdal, meghittséggel, adott esetben egy vallással stb. társítja. Ha a közösség másodnyelve társadalmi és kulturális szempontból sokkal magasabb presztízsű, akkor a közösség egy idő után nyelvet cserél: a következő generációk már a korábbi második nyelvet tanulják anyanyelvükként, idővel ez lesz a közösség domináns nyelve, a korábbi anyanyelvet pedig egyre kevesebb szintéren használják, végül teljesen fölhagynak vele.

S. K.

Régebben általános volt az a nézet, hogy a honfoglalást megelőzően viszonylag sok szláv szó is került a magyarba. Újabban ezt megkérdőjelezzük, mert azok a szavak, amelyeket 10. század előtti kölcsönzéseknek tartottak, jelenlegi tudásunk szerint jóval későbbi, akár a 11–13. század közötti átvételek is lehetnek. A szláv kölcsönszavak leginkább a Kárpát-medencében kerülhettek a magyarba: kisebb részük a környező szláv népek nyelvéből származik (pl. *karácsony*, *pitvar*), túlnyomó többségük a Kárpát-medence központi területein talált szlávoktól. A kölcsönszavak két nagy nyelvjárás nyomait mutatják: a pannóniai szlávét, ez a déli és nyugati szláv közötti nyelvjárás lehetett (ebből pl.: *rab*, *lakoma*, *villa*, *megye*), s a Dunántúl nagyobbik részén beszélhették, a másik a bolgárszláv, amelynek nyomai a Kárpát-medence délkeleti, északi és központi részéből is kimutathatók (sok mással együtt: *zabola*, *mezsgye*, *donga*, *pest* 'barlang, kemence', *gomba*, *gerenda*, *galamb*, *szombat*).

ÍRÁS

Az eurázsiai sztyeppei »rovás« írások és a székely írás

Írástörténeti háttér

Az emberiség egyik legnagyobb civilizációs vívmánya, az írás három nagy központban született meg: a Közel-Keleten, Dél-Ázsiában és a Távol-Keleten. Az írást különféle igények hívhatták életre, így a birodalmi és államszervezési (törvények, diplomáciai levelezés, adóösszeírás és adóbeszedés, uralkodói epitáfiumok) és vallási (szent szövegek rögzítése, sírkőfeliratok) okok egyaránt gyakran állnak egy-egy írás megszületésének háttérében. Az első betűírás létrehozói a főníciaiak voltak (22 betű), s utánuk alakult ki a Közel-Keleten az összes sémi ábécé (szidoni, moabita, szamaritánus, dél-arab, arámi, szír, héber, arab stb.), az arámi útján pedig az iráni (pehlevi, szogd stb.) írások és a türk írások; nyugat felé pedig a görög (ebből gót, kopt, glagolita és cirill), etruszk, latin, itáliai írások és a germán rúnák.

Az írás nem szerves fejlődés eredményeként jött létre, mint a nyelv, hanem tudatos alkotás, melyet bizonyos igények hívtak életre. Sok esetben pontosan tudjuk, hogy kik hozták létre egy-egy írást: Wulfila (4. század) az első gót ábécé, Meszrop Mastoc (5. század) az örmény (s talán a grúz) alfabétum, Cirill és Metód (860 körül) a glagolita és cirill ábécé, 'Phags-pa láma (13. század) pedig a mongol négyzetes írás megalkotója volt. Az önálló alkotásként létrejött írások esetében is volt rendszerint egy „prototípus”, egy másik, már létező ábécé, melynek elveit az alkotáskor figyelembe vették, például a glagolita s különösen a cirill ábécé mintájára a görög alfabétum szolgált.

WULFILA PÜSPÖK
A BIBLIÁT MAGYARÁZZA
A GÓTOKNAK

Betű	Hangérték	Számérték
Ⲁ	A	1
Ⲃ	B	2
Ⲅ	G	3
Ⲇ	D	4
Ⲉ	E	5
Ⲋ	Q	6
Ⲍ	Z	7
Ⲏ	H	8
Ⲑ	Ⲕ, TH	9
Ⲓ	I	10
Ⲕ	K	20
Ⲗ	L	30
Ⲙ	M	40
Ⲛ	N	50
Ⲝ	J	60
Ⲟ	U	70
Ⲡ	P	80
Ⲣ		90
Ⲥ	R	100
Ⲧ	S	200
Ⲩ	T	300
Ⲫ	W	400
Ⲭ	F	500
Ⲯ	X	600
Ⲱ	H, HW	700
Ⲳ	O	800
Ⲵ		900

A GÓT ÁBÉCÉ

GLAGOLITA FELIRAT A DALMÁCIAI – ZÁRA KÖZELÉBEN
ÁLLÓ – KOZMA ÉS DAMJÁN BENEDEK-RENDI KOLOSTORBÓL

A betűírások fajtái

A főníciai, az arámi s a legtöbb sémi ábécé csak a mássalhangzókat jelöli, ezt a betűírást Peter T. Daniels nyomán *abjad*-írásnak nevezik. Ebből jött létre a „fél” betűírás (héber, arab), amelyben a hosszú magánhangzók is jelölve vannak, végül az igazi betűírások mind a mássalhangzókat, mind a magánhangzókat jelölik. A székely írás *abjad*-nak indult, majd a hosszú magánhangzókat is jelölte, végül teljesen betűírássá vált.

Írástechnika

Az írás anyaga megszabta az írás technikáját. A fába róttak, a kőbe véstek, így a me-rev (egyenes vagy félkör alakú) formákat függőlegesen vagy ferdén helyezték el, a kört és a vízszintes vonalat kerülték. Ezzel szemben a papirusz, pergamen és papír használata a kerekesebb formák és a vízszintes vonalak használatát is lehetővé tette. Régi írástörténeti tévhit, hogy a vésett, rovott formák ősi-bbek a másíknál. Mindkettő egy

időben keletkezett, és a merev betű önmagában nem a régiség jele, hanem csak a technikából eredő stílusra utal. A görög és latin írásnak éppúgy megvan a merevebb „rovás”-változata az epigráfiai emlékeken, és mégsem beszélünk pl. görög rovásírásról. A rovásjelleg leginkább a germán *futhark* ábécében látszik, melynek eredeti germán elnevezése *rúna* volt. Az eurázsiai türk írások 18. században elinduló feltárása után az európai tudomány ezt az írást is, *per analogiam*, rúnának (runic, Runen, рунический stb.) vagy rúnához hasonló (runiform, runenformig, руноподобный) írásnak nevezte. A magyarban a *rúna* szó csak a germán írást jelenti, a székely írásra Sebestyén Gyula megalkotta és bevezette a „rovásírás” terminust (*Rovás és rovásírás*. Budapest, 1909); korábban a hun, szkíta, hun-szkíta, hun-magyar szavakat használták a székely írás megjelölésére. Ez a megtévesztő terminus terjedt el és használatos ma is, ám a helyes és használni javasolt terminus a *székely írás*.

Az írás iránya és a betűk sorrendje

A legrégebbi ábécéket, például az összes sémi ábécét jobbról balra írták. Később tértek át a bal–jobb irányra, először a görögök, majd az összes innen kialakuló ábécé, a germán rúnáig bezárólag. A betűk sorrendjében a sémi (főníciai) hagyomány maradt fenn a legtöbb innen eredő ábécében (héber א, ב, ג, ד, görög α, β, γ, δ), de a latin és a germán *futhark* változtatott ezen a sorrenden.

Az ábécék kialakulásának történeti háttere

Minden ábécé, még a leginventívebb is, bizonyos mintára, előzményre nyúlik vissza, s ez a minta abból a kulturális körből jön, amelyben az ábécé létrehozója vagy létrehozói éltek. Például a Jüan-kori Kínában, mikor Kubiláj kán elrendelte a birodalmi írás létrehozását, és megbízta ezzel 'Phags-pa tibeti lámát, nyilvánvaló, hogy a láma a bráhmí mintára visszanyúló tibeti írást vette alapul, és azt dolgozta át és módosította egységes stílusban. A cirill és a glagolita ábécé a korabeli görög minuszcula írásra megy vissza, bizonyos – a görögben nem létező – hangokat más forrásból merítettek, például a ш és ѡ

Betű	Hangérték
	F
	U
	P
	A
	R
	K
	G
	W
	H
	N
	I
	J
	Ī (Y) (æ?)
	P
	Z
	S
	T
	B
	E
	M
	L
	η
	O
	D

A RÉGI FUTARKH ÁBÉCÉ

Betű	Hangérték	Betű	Hangérték
𐌰	A	𐌲	J (mély hangrendű szóban)
𐌱	I, Ĩ	𐌳	J (magas hangrendű szóban)
𐌴	O	𐌵	K (mély hangrendű szóban)
𐌶	U	𐌷	K (magas hangrendű szóban)
𐌸	B (mély hangrendű szóban)	𐌹	CS
𐌺	B (magas hangrendű szóban)	𐌻	M
𐌼	D (mély hangrendű szóban)	𐌽	P
𐌾	D (magas hangrendű szóban)	𐌿	S
𐍂	G (mély hangrendű szóban)	𐍃	Z
𐍅	G (magas hangrendű szóban)	𐍆	NG
𐍈	L (mély hangrendű szóban)	𐍉	ICS, CSI
𐍊	L (magas hangrendű szóban)	𐍋	İK, Kİ
𐍌	N (mély hangrendű szóban)	𐍍	OK, UK
𐍏	N (magas hangrendű szóban)	𐍐	ÖK, ÜK
𐍑	R (mély hangrendű szóban)	𐍒	NCS
𐍔	R (magas hangrendű szóban)	𐍕	NJ
𐍖	SZ (mély hangrendű szóban)	𐍗	LT
𐍙	SZ (magas hangrendű szóban)	𐍚	NT
𐍛	T (mély hangrendű szóban)	:	A szavakat elválasztó jel
𐍞	T (magas hangrendű szóban)	AZ ORHONI ÓTÖRÖK ÁBÉCÉ	

jelét a héberből (𐤨 és 𐤩) vették át. Ez a tény azért nagyon fontos, mert egy ismeretlen ábécét nem próbálhatunk megfejteni egy teljesen más kultúra alakilag ahhoz esetleg hasonló írása alapján. Az orhoni türk írás betűit például hiába hasonlították hosszú ideig a germán rúnákkal, a két írás között – geográfiai és történeti okokból – semmilyen közvetlen kapcsolat nem lehetséges.

Az eurázsiai sztyeppei »rovás« írások

A magyarság, ezen belül a székely csoport kétségkívül keletről jött a Kárpát-medencébe. (Függetlenül attól, hogy mit gondolunk a székelyek eredetéről: autochton magyar csoport vagy elmagyarosodott török csoport volt-e, és attól, hogy ezt a 9. század végére tesszük vagy időben visszafelé kiterjesztjük a 7–8. századra.) A székely írás eredetének vizsgálatánál tehát történeti okokból csak olyan keleti írásrendszerek jönnek számításba, melyeket a magyarság és a székelység elődjei ismerhettek. Hasonlóképpen, a 863 után létrejött, és Kelet-Délkelet-Európában elterjedt két szláv írás, a cirill és glagolita vizsgálata is számba jöhet. Minden egyéb hasonlítást történeti okokból ki kell zárunk.

Már a türk írás megfejtése előtt (1893) Nagy Gézának feltűnt annak a székely írással való erős alaki hasonlósága. Ezt a türk írással való kapcsolatot legvilágosabban Németh Gyula fogalmazta meg, s ezt sokan – köztük én is, Sándor Klára is – kiindulási pontnak tartották. Az elmúlt 80 évben hihetetlenül felduzzadt és kiterjedt a türk

írással kapcsolatos emléktárgy, amely ma már a mongóliai Orhon folyó vidékétől a Tuva, az Altáj hegység és Talasz folyó vidékén át az Észak-Kaukázus előteréig és Kelet-Európáig, a Don folyóig megtalálható, és teljesen más megvilágításba helyezi ennek az írásbeliségnek a történetét. Újabb I. L. Kizlaszov az „eurázsiai sztyeppék rovásírásai” nevet használja. Rokoni írásokról van szó, de nem változatokról, hanem külön írásokról.

A legújabb, főleg orosz kutatások alapján a következő ábécécsoporthoz különíthetők el:

I. Ázsiai csoport: türk írások

1. orhoni; 2. ujjur »rovás« írás; 3. kelet-turkesztáni; 4. jenyiszeji (vagy felső-jenyiszeji); 5. altáji; 6. nyugati türk (vagy Talasz-vidéki).

II. Eurázsiai csoport

1. dél-jenyiszeji; 2. acsiktasi; 3. kazáriai (vagy don-kubáni); 4. kárpát-medencei (vagy „késő avar”: nagyszentmiklósi, szarvasi; Kizlaszovnál tisztai).

Az ázsiai csoportról most csak röviden szólunk, a *hat* alcsoport írásai lényegében egyetlen türk írásbeliségnek a változatai, de a jenyiszeji és a talaszi ábécé több olyan jelet is tartalmaz, amelyek a második csoportban – az ún. eurázsiai ábécékben – is megvannak. A feliratok mind török nyelvek, s többé-kevésbé jól értelmezhetők. Mindegyik az egykori keleti és nyugati türk birodalom területén található, és időben a 8–11. század közötti időszakra datálhatók. Ennek az orhoni-jenyiszeji-talaszi alfabetumnak az eredetét Sir Gerard Clauson kutatásai óta elég jól látjuk: az arámira visszamenő szogd ábécének egy lokális változata szolgálhatott alapul, de ezt a kevés,

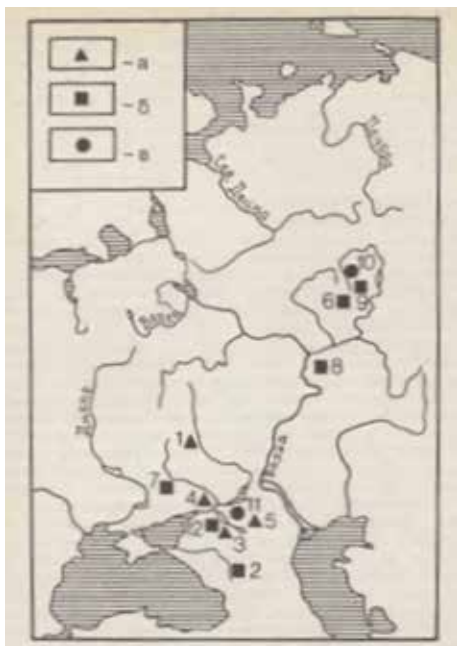
AZ ACSIKTASI
ROVÁSÍRÁSOS PÁLCA EGYIK
OLDALA ÉS ÁTIRATA

No	A	B	C	D	E	No	A	B	C	D	E
1	Δ					18	U	U	U	U	
2	Δ					19	U	U	U	U	
3	Y	Y				20	Δ	Δ	Δ	Δ	
4	Y	Y				21	Y	Y	Y	Y	
5	Y	Y				22	Y	Y	Y	Y	
6	Y	Y				23	O	O	O	O	
7	O	O				24	D	D	D	D	
8	O	O				25	H	H	H	H	
9	H	H				26	M	M	M	M	
10	H	H				27	X	X	X	X	
11	Δ	Δ				28	Δ	Δ	Δ	Δ	
12	Δ	Δ				29	Δ	Δ	Δ	Δ	
13	Δ	Δ				30	Δ	Δ	Δ	Δ	
14	Δ	Δ				31	Δ	Δ	Δ	Δ	
15	H	H				32	1	1	1	1	
16	Δ	Δ				33	Δ	Δ	Δ	Δ	
17	Δ	Δ				34	Δ	Δ	Δ	Δ	

A KAZÁRIAI, DÉL-JENYISZEJI ÉS ACSIKTASI ÁBÉCÉK.
A: DONI; B: KUBÁNI; C: DÉL-JENYISZEJI;
D: ACSIKTASI; E: KÁRPÁT-MEDENCEI

A SZARVASI TŰTARTÓ

A KAZÁRIAI (DON-KUBÁNI) ÍRÁS ELTERJEDÉSE

mindössze 22 jellel dolgozó ábécét jelentősen kibővítette és átalakította a türk írás létrehozója, és bámulatos leleményességgel tette alkalmassá a török nyelv igen pontos lejegyzésére. 22 arámi betűből 15 van meg a türkben, amelynek a teljes jelállománya 38 betű. Clauson a 6. század második felére, tehát az I. Türk Birodalom alapítása (551) utáni időre teszi az írás létrejöttét, de az első biztosan datált emlékek csak a 700-as évek-ből, a II. Türk Birodalom idejéből származnak. Az írás a nyugati türk területeken talán Istemi kagán utasítására keletkezhetett, ott, ahol erős szogd jelenléttel számolhatunk.

A másik, jobb híján eurázsiaiának nevezett – korábban kazáriaiaknak vélt – csoport (dél-jenyiszeji, acsiktasi, kazáriai, Kárpát-medencei) meglepően szoros kapcsolatban van a Transzoxániában levő acsiktasi és a dél-jenyiszeji emlékekkel. A Jenyiszej vidékén tehát két írásrendszer élt: az egyik a hagyományosan jenyiszejinek nevezett, amely az orhoni türk írás lokális változata volt, míg a másik, dél-jenyiszejinek nevezett írás több hasonlatosságot mutat a közép-ázsiai acsiktasi és a kelet-európai (kazáriai és Kárpát-medencei) ábécékkel.

E négy írás betűállományának összehasonlítása a következőt mutatja:

1. kazáriai (37 betű, csak itt 10) – acsiktasi (26 betű, csak itt 9)

Összesen: **37 betű, közös 20 betű 54%**

2. kazáriai (37 betű, csak itt 9) – dél-jenyiszeji (34 betű, csak itt 5)

Összesen: **43 betű, közös 29 betű 67%**

3. dél-jenyiszeji (39 betű, csak itt 16) –
acsiktasi (26 betű, csak itt 3)

Összesen: **42 betű, közös 23 betű 54,7%**

4. Kárpát-medencei (24 betű, csak itt 8) –
kazárai (37 betű, csak itt 10)

Összesen: **45 betű, közös 16 betű 35,5%**

5. Kárpát-medencei (24 betű, csak itt 14) –
dél-jenyiszeji (39 betű, csak itt 25)

Összesen: **50 betű, közös 11 betű 22%**

6. Kárpát-medencei (24 betű, csak itt 8) –
acsiktasi (26 betű, csak itt 5)

Összesen: **43 betű, közös 13 betű 30,2%**

FELIRAT EGY BILJÁRBAN – A VOLGAI BULGÁRIA
EGYIK JELENTŐS VÁROSÁBAN – TALÁLT LAPOCKACSONTON.
FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

AZ EURÁZSIAI
SZTYEPEI ÍRÁSOK
KÖZÖS BETŰKÉSZLETE

A fenti összehasonlításokból a következő tanulságok vonhatók le:

1. a kazárai, acsiktasi és dél-jenyiszeji ábécék viszonylag szorosan összefüggenek;
2. a Kárpát-medencei csoport betűi, minden felszínes alaki hasonlóság ellenére, jóval kisebb egyezést mutatnak a fenti három csoport emlékeivel;
3. érdekes, hogy a székely írás szorosabb kapcsolatot mutat az első csoport ábécéivel, mint a Kárpát-medenceivel;
4. a bemutatott sztyeppe írásrendszerek mind a 7–10. századhoz köthetők (a Kárpát-medencei csoport *terminus ante quem*-je a 800-as évek eleje).

Mindenesetre amíg az eurázsiai csoport írásai megfejtetlenek, tehát a betűk hangértéke ismeretlen, mindez csak hipotézis.

FELIRAT A NAGYSZENT-
MIKLÓSI KINCSEN

A székely írás eurázsiai háttere

Végezetül az eddigiek alapján megkísérelhetjük, hogy a székely írással kapcsolatos alapvető tényeket újra szemügyre vegyük.

1. Hiteles ősi írás? Kétségtelenül, minden régi és új kétegy ellenére is. Nem humanizmus kori, 15. századi fabrikáció (mint többen vélték), mert e kor előttről is ismert 14. századi epigráfiai emlék, és Kézai (1283) tudósítását a székely írás meglétéről (bármilyen konfúzus is), nem lehet figyelmen kívül hagyni.
2. Székely vagy magyar írás? Kezdetről fogva a magyar nyelvre használták, de csak a székelyek, így sohasem lett összmagyar írás.
3. A 11. századtól a latin írás visszaszorította, búvópatakként élt a székelyek között.
4. Tévhit: az egyház nem üldözte, mert nem jelentett konkurenciát az elterjedt latin írás mellett.
5. Az eurázsiai »rovás« írások családjába tartozik: legkeletibb a türk írás, legnyugatibb a székely írás.

A székely írás forrása az eurázsiai »rovás« írás valamilyen kelet-európai változata lehetett:

1. öt jel (ē, n, r, s, sz) teljesen azonos a türk ábécé jeleivel (alak + hangérték);
2. tíz jel valószínűsíthető közös eredete (hangérték azonos, formailag közel áll);
3. négy jel cirill betűvel (a, f, h, l), kettő (e, o) glagolita betűvel mutat kapcsolatot;
4. kb. tíz jel egyéni invenció vagy ismeretlen eredetű.

A székely írás a 10. században jöhetett létre a Kárpát-medencében, a magyarrá lett székelyek nyelvének lejegyzésére. Megalkotója (megalkotói) az eurázsiai rovásírások egy helyi változatára támaszkodhattak, mely távoli rokonságot mutat a türk rovásírással. E jeleket egészíthették ki a cirill és glagolita ábécé pár jelével, új jeleket is alkottak, és az egészet egységes grafikai rendbe szedték. Mivel a glagolita és cirill írás létrejöttének *post quem*-je 863, így a székely írás létrejötté legvalószínűbben 863 és 1000 közé tehető.

Összefoglalva, a sztyeppei »rovás« írások időbeli létrejöttét hipotetikusán így képzelhetjük el:

- 6. század második fele: a türk írás kialakulása;
- 7. század: kazáriai írás kialakulása (türk előzmények);
- 8. század: „késő avar” írás megjelenése a Kárpát-medencében;
- 10. század: székely írás létrejött a Kárpát-medencében.

A székely írás

A magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavai között van három olyan – az *ír*, a *betű* és a *szám* –, amelyből arra lehet következtetni, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett valamilyen írásbeliséggel. Ez azonban nem föltétlenül jelenti azt, hogy a honfoglaló magyaroknak saját írásuk volt, hiszen a magyar törzsek Kelet-Európában élve többféle ábécével találkozhattak – a göröggel, az arabbal, a héberrel, a latinnal és vélhetően a nyugati törökség írásai közül többel is. A saját írás megléte ellen szól, hogy a sok ezer honfoglalás kori sírból alig ismerünk olyan leletet, amely írást tartalmazna – egy-két jelnél hosszabb szöveget csak a Homokméggy–Halom határában talált tegezborító csontlemezen láthatunk. A jelsor egy egyelőre ismeretlen ábécéből származik, a betűk a keleti türk írás jenyiszjeji változatával és a nyugati törökség területein, Kelet-Európában használt ábécék némelyikével mutatnak hasonlóságot.

Ismerünk ugyan olyan ábécét, amellyel jelenlegi ismereteink szerint csak magyar szövegeket jegyeztek le, erről viszont nem tudjuk bizonyítani, hogy valaha a magyarság egésze használta volna. A tudományos irodalomban *székely írásnak*, a hétköznapi nyelvben elterjedtebb nevén (*magyar*) *rovásírásnak* nevezett ábécé korai használata egyértelműen a székelységhez kötődik. Már első említésekor, a 13. század végén Kézai Simon krónikájában is kifejezetten a székelyek különös írásként szerepel, és Székelyföldön kívülről egyetlen kivétellel nem ismerünk olyan emléket, amelyet ne a tudós érdeklődés, hanem valamilyen autentikus gyakorlat hozott volna létre. A kivétel egy négy betűből álló szövegtöredék, melyet egy agyagfúvóka darabja

A HOMOKMÉGY–
HALOMI FELIRAT

A BODROG-ALSÓBÚI
FÚVÓKA FELIRATA

tartalmaz – ilyen kis tölcsérek segítségével juttatták be a földbe vájt vasolvasztó kemencékbe a levegőt. A fúvókát a 10. századra datált Somogy megyei, alsóbúti vaskohó műhelyegyüttesének egyik gödrében találták. A törött cserépdarabon látható négy jel mindegyike ismeretes a székely írásban, de ezt egyelőre csak a formájukról mondhatjuk el, mert a jelsornak nem tudunk megbízható olvasatot adni, így nem tudhatjuk, a hangértékük is azonos-e a székely ábécében ismeretessel. Minthogy újabban föltételezik, hogy

korai székely telepek Somogyban is lehettek, nem zárható ki, hogy az alsóbúti fúvóka a korai székelységhez köthető emlék.

A székely írás az arameus eredetű írások családjába tartozik, s ezt több tulajdonságában is őrzi. A betűket jobbról balra haladva írják, és az írás történetének korai szakaszában csak a szó végén jelölték a rövid magánhangzókat, a szó belsejében nem. Később csak az *e* hangokat nem írták ki, végül ezeket is jelölték. A történeti székely ábécé harmincnégy grafémából áll, ezek közül harminckettő fonémát, kettő hangkapcsolatot jelöl. A hosszú magánhangzók, illetve az azonos grafémával jelölt zárt *ē* és *h* kivételével minden magyar fonémának önálló jele van, és egy kivétellel mindnek csak egy jele van. A kivétel a (*k*), ezt két különböző graféma jelölheti – a legvalószínűbb, hogy azért, mert az átvett ábécében, sőt annak elődábécéiben is két különböző *k* volt, ezt végső soron az arameusból örökölhette a székely írás.

A korai emlékek betűalakjai még őrzik a vésés, karcolás, rovás emlékét: a formák kialakításakor láthatóan kerültkék a vízszintes, a kör alakú vagy nagyobb köríves formákat. A székely betűk az ábécé történetének kései szakaszában kezdtek jelentősen módosulni a tollal való írás következtében, a 17. századtól a kézírásban megjelentek a kerekded formák. A papírra írás, illetve a latin ábécé gömbölydedebb betűinek hatása azonban már a legkorábbi emlékekben is kimutatható, a germán rúnákhoz hasonló szigorú szögletesség teljes következetességgel egyetlen eddig megtalált emlékből sem érvényesül. A latinul írók gyakorlatával mutat hasonlóságot, hogy

az egymás mellett álló betűket, ha ez lehetséges volt, összevonták, a már leírt betűk vonalát fölhasználták a következő betű írásakor. A székely írás fennmaradt alfabétumai különféle ligatúrákat is bemutatnak, de ezek valójában nem az ábécé részei, sokkal inkább példák a ligatúraalkotás lehetőségeire. A székely írással készült szövegek minden bizonnyal teljesen kiejtéstükrözők voltak, azaz a szavak lejegyzése a latin betűs magyar helyesírással ellentétben nem jelezte a morfémahatárokat, a szótő és a toldalékok találkozásakor a ténylegesen kiejtett hangokat írta le (pl. *aggyunk, láttya*).

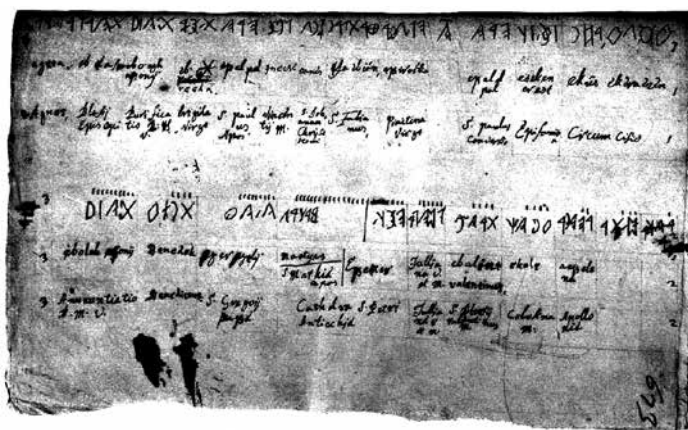

A NIKOLSBURGI ÁBÉCÉ

A székely ábécé grafémái valószínűleg nem egy időből származnak: jól látszik a jelkészleten a grafikai egységesítés nyoma. Ez a 13. században – vagy valamivel később – történhetett, mert a jelenlegi betűsor már a 13. században kialakult magyar hangrendszert tükrözi. Az ábécé alaprétege minden bizonnyal valamilyen török írás lehetett, méghozzá olyan, amelyik még elég jól megőrizte annak az ábécének a karakterét, amelyből a keleti türk és a nyugati török írásokat származtatják. A székely írás nem hozható viszont közeli kapcsolatba a 8. századra datált avar kori sírokból előkerült emlékek – a legismertebbek a gyszentmiklósi kincs és a szarvasi tűtartó,

valamint a Kiskundorozsmán talált íjmerevítő lemezek – ábécéjével, s az erdélyi Szertő-tetőn talált kő jeleivel sem. A szakirodalomban régóta vallott nézet szerint a székely írásnak volnának a cirill, illetve a glagolita ábécéből kölcsönzött jelei is, ez azonban nem igazolható biztonsággal.

A székely írás ma ismert régebbi emlékeinek legnagyobb részét székelyföldi templomokban találták, legtöbbjükét Udvarhelyszékben. Tartalmukat tekintve is egy csoportba tartoznak: a feliratokon valamilyen személynév szerepel, a székely betűk mellett sokszor latin betűs szöveg is olvasható, amely évszámot, esetleg nevet is tartalmaz. Az évszámok a templom felújításának évét jelölik meg, a székely írással írt név pedig a felújítást végző mesterek neve, esetleg még egy-két szó. A különböző technikával készített – vésett, karcolt, festett vagy krétával rajzolt – templomfeliratok között van olyan is, amelyet nem sikerült még kielégítően megfejteni. A templomfeliratok közül a 13. század végére, a 13–14. század fordulójára datálják a karácsonyfalvi és a vargyasi feliratot; a 14. századra a dályait, 15. század második felére-végére a bágyi és a gelencei feliratot, a 16. századra a csíkszentmihályi, derzsi, bögözi, dálnoki és a három berekeresztúri feliratot; a 17. századra egy másik karácsonyfalvi, a szentmihályi, a rugonfalvi és az énlaki feliratot. 16. századi lehet a ma ismert egyetlen, nem templomban fennmaradt emlék, amely nemrégiben került elő a székelyudvarhelyi vár föltárásakor.

A BOLOGNAI ROVÁSEMLÉK:
LUIGI FERDINANDO
MARSIGLI MÁSOLATA
A GYERGYÓSZÁRHEGYI
ROVÁSBOTRÓL

Minden bizonnyal székely kötődésű az a naptár, amelyet 1450 után nem sokkal székelyföldi származású ferencesek írhattak, s amelyet a szárhegyi obszerváns ferences kolostorban talált és másolt le 1690-ben az erdélyi szorosok katonai biztosításának megszervezésére odarendelt itáliai hadmérnök és tudós, Luigi Ferdinando Marsigli. Vélhetően székely szerzője volt annak a feliratnak is, amelyet Hans Dernschwamnak, a Fuggerek magyarországi intézőjének – aki egyébként könyvgyűjtő is volt – a naplója őrzött meg, s amelyet az isztambuli Követek Háza istállójának falán találtak 1555-ben az ott elszállásolt magyar követség tagjai. A feliratot a szöveg szerint egy korábbi követség lovásza, Kedei Székely Tamás készítette 1515-ben, s a követek viszontagságait örökítette meg, kivételesen balról jobbra olvasandó betűkkel.

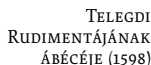
Constantinopolis in publica diversoria quod Ali Bassia a conditore dicitur Vbi duo Ottomanorum Reges et longi temporis spatium fuerunt Reges etc. ab antiquitate parva habitatio in pariete circumscripta et longum alium lapidum in quo scriptum erat Venerabilis viri quidam legationis etc. legationis etc. in loco prius Ecclesia Christiana Vbi p. Ali Bassia fuerunt dicitur. Ego autem sumus alia Ecclesia Christiana in apud de suo alio una et Diversoria prius scriptum

BA XTMB TBCXY KEXXC TKYK ANIAC OTNPOXY OMPPY TRIFQ F
XTAPPT XNAXPA OYXKENTO TMAPCB KXC PPIH
OYPT IOA KBM THYPCF IAOXO OPIPH FYXC INBACMA

A KONSTANTINÁPOLYI
FELIRAT (1515)

A székely írás első, nem székely kötődésű emlékei a 15. századból származnak. Mátyás udvarából indult az a kultusz, amely a korábban csak a Székelyföldön ismert betűsorra főlhívta a korabeli magyar tudományosság figyelmét. Ekkor készült a később Nikolsburgban talált ábécé, amelyet a Mátyás-udvarral kapcsolatban lévő morva Philipus de Penczicz másolt be egyik könyvének borítóhártájára, és ekkor alkotta meg a király történetírója, Thuróczi János azokat a székely írásról szóló toposzokat, amelyek később a humanista irodalomban elterjedtek.

A székely írást valószínűleg soha nem használták széles körben, ezt mutatja, hogy hétköznapi tárgyakon nemigen találkozunk vele a korai időkből, és a 16–17. század fordulóján Szamosközy István is ezért használhatta titkosírásként. Ebben az időben, 1598-ban készült az első székely betűs ábécéskönyv is, Telegdi János állította össze. A könyvecskét széles körben másolták, sok kézirata maradt fenn,

néhány kivételtől eltekintve – ilyenek Moga Mihály glosszái és az ő betűsorával közeli kapcsolatot mutató egyik ábécé, amelyet Kájoni János jegyzett le –, valamennyi 17–18. századi kéziratos emlékeknek Telegdi ábécéje a forrása. A 16–17. században elsősorban a peregrinus diákok körében vált kedvelté a székely írás, de írtak vele többek között verset, névnapi köszöntőt, anyakönyvi bejegyzést is.

A MIATYÁNK TELEGDI JÁNOS RUDIMENTÁJÁBÓL (1598)

HATALMI JELKÉPEK

Hatalmi jelvények a sztyeppén

A hatalmi jelvények (inszigniók) olyan szimbólumok vagy tárgyak, amelyek egy adott személynek a társadalmi (világi vagy vallási) hierarchiában elfoglalt helyét vagy jogállását tükrözik. A hatalmi jelvények külön csoportját alkotják az uralkodói inszigniók, a „koronázási jelvények”, melyeknek tulajdonosa kizárólag a mindenkori uralkodó. A 13. századi mongol nagykánok uralkodói jelvényei között a legfontosabb a kilencclábú fehér jakfarkas zászló, az arany sátor és az arany trón volt. A 13. század második felétől a 15. század végéig fennállt, s az eurázsiai sztyeppét lefedő nomád birodalom, az Arany Horda és utódállamai kánjainak az arany sátor és a fehér nemezszőnyeg, amelyen uralkodónak beiktatták, számított inszignióknak. Jóllehet az Arany Horda uralkodói a 14. századtól kezdve muszlim vallásúak voltak, államukban nem honosodott meg a kardfelövezés ceremóniája, amely a tulajdonképpeni „koronázás” a muszlim birodalmakban. A muszlim világban a kardfelövezés ugyanis azt jelentette, hogy a kalifa átruhazza hatalmának egy részét a világi uralkodóra. A sztyeppetörök és mongol népeinél évszázadokon keresztül hatalmi szimbólumnak számított az íj, nyíl és tegez; a süveg és az öv; a zászló és a dob; a korbács, a szablya és a kopja; a tamga. Legtöbbjük egyaránt kifejezhette a szuverenitást és a vazallusi függőséget. A tegez a férfierő és méltóság jelképe, valakinek a tegzét elrabolni azt jelentette, hogy lefegyverezték és alávetették. A tegez a benne levő nyílköteggel a törzsszövetség egységét képviselte, elvétele ezért egyben annak meghódoltatását is szimbolizálta. A süveg és az öv a mongol nagykánoknál szakrális jelentőséggel bírt, levételével az égi karizma áramlását segítették elő a testben. A süvegnek apáról fiúra való átruházása a hatalom és egyben a karizma átadását is jelentette. A zászló és a dob a kánválasztásoknál kapott szerepet, míg egy nem szuverén vezető

„Tas fia Lél megfújta a kürtjét, Bogát fia Bulcsú meg felemelte a zászlaját, s az első hadsorban indultak ütközetbe a görögök ellen.”

*Anonymus: A magyarok cselekedetei,
12–13. század fordulója*

ZÁSZLÓS LÁNDZSA
ÁBRÁZOLÁSA A NAGY-
SZENTMIKLÓSI KINCS
EGYIK KORSÓJÁN

esetében csupán a hatalom egy részének átengedését jelképezte. A kopjának és korbácsnak kultikus jelentősége volt, ez utóbbi a bírói hatalmat is kifejezhette.

A honfoglaló magyarok zászlaja és az Árpád-sávok

Noha a magyarok zászlóhasználatára az első szövetszerű adataink csupán a 11. századból valók, képi ábrázolásokkal pedig még ké-

sőbbről, a 13. századból rendelkezünk, más nomád népek analógiájából kiindulva bizonyosak lehetünk abban, hogy a magyarság már a honfoglalást megelőzően is rendelkezett efféle, rúdra erősített textilből készített jelvényekkel. A népvándorlás kori régészeti leletanyagban gyakorlatilag az egész eurázsiai sztyeppéről és a Kárpát-medencéből is ismerünk zászlóslándzsa-ábrázolásokat a 7. századtól kezdődően, sőt bőséggel akadnak ilyenek még kínai és európai (bizánci, itáliai langobárd) területekről is, tehát a sztyeppei népek kultúrkörén kívüli vidékekről is.

Hogy mármost mit ábrázolt a honfoglaló fejedelmek zászlójelvénye, azzal kapcsolatban végképpen találgatásokra vagyunk utalva, ugyanis legrégebbi fennmaradt lobogóink a 14. század elejéről valók – a magyarok zászlóiról megőrződött legkorábbi képi ábrázolások pedig még későbből, a *Bécsi Képes Krónika* kódexéből, amelyet a kutatás vagy az 1358, vagy az 1370 utáni évekre szokott keltezni. Mivel a honfoglalás korából egykorú forrásadatunk nincsen, egyes kutatók részben a *Képes Krónika* miniatűrái alapján, részint a 12. század végén kialakuló magyar királyi címer legkorábban ugyancsak 14. század eleji forrásokban leírt vörös és ezüst mázaiból kiindulva helyezkedtek arra az álláspontra, hogy a honfoglaló magyarok zászlaja vörös színű lehetett.

Ha elfogadjuk azt a logikusnak látszó tételt, hogy nyugat-európai kortársaikhoz hasonlóan az Árpád-házi uralkodók is a címerük motívumait viselhették az idők viharában sajnos elpusztult zászlaikon, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a magyar királyok a 13. század

A HUNOK LOBOGÓJA
A KÉPES KRÓNIKÁBAN,
1360 KÖRÜL

első évtizedeiben vörös-ezüst sávozattal díszített lobogó alatt harcoltak. A sávozott címer ugyanis éppen Imre király uralkodása idején (talán már 1202 előtt) bukkan fel első ízben az uralkodói pecséteken. Ennek a motívumnak – amelynek az emlékeztét az ún. Árpád-sávokat politikai jelképül választó szélsőséges jobboldali mozgalmak a 20. században sajnálatos módon igencsak besároztak – az eredetét nem ismerjük. Azt a késő középkori (legkorábban 1502-ből ránk hagyományozódott) elképzelést, amely szerint a vörös mezőben ábrázolt ezüst sávok Magyarország négy nagy folyóját jelképeznék, bízvást minősíthetjük minden tényleges alapot nélkülöző utólagos okoskodásnak, már csak azért is, mert a magyar királyi címert korábban nem mindig ábrázolták négy ezüst sávval. A kutatásban az elmúlt évtizedekben az is felmerült, hogy a vízszintes sávozatot Imre király választotta volna címeréül Konstancia aragóniai királyleánnyal kötött házassága alkalmával, mégpedig éppen az aragóniai királyok vörössel és arannyal függőlegesen osztott címerpajzsának mintájára – ám ennek az elképzelésnek ellentmond, hogy logikai érvek mentén a magyar királyok sávozott címerét visszavezethetjük III. Béla koráig (vagyis az Imre és Konstancia menyegzőjét megelőző időkbe). Más felvetés szerint az ezüst sávok a 13. századi katonai pajzsot megerősítő vízszintes fémpántokat jelentik.

A kutatásban ezek mellett időről időre felmerül annak a lehetősége is, hogy az Árpádok sávozott lobogója valójában jóval

A SÁVOK – LÉPŐ OROSZLÁNOKKAL –
II. ANDRÁS KIRÁLY ARANY PÉCSÉJTJÉN (1221)

A VÖRÖS-EZÜST SÁVOS – „ÁRPÁD-SÁVOS” – ZÁSZLÓ
A KÉPES KRÓNIKÁBAN, 1360 KÖRÜL

SZENT ISTVÁN
„NAGYHARSÁNYI”
DÉNÁRJA A ZÁSZLÓS
LÁNDZSÁVAL

korábbi, akár a Kárpát-medencei honfoglalásnál is régebbi időkre visszavezethető, sztyeppei nomád eredetű harci jelvény lenne, ezt azonban szintén nem lehet bizonyítani. A szalagdiszes ornamentika ugyanis nem csupán a sztyeppe népeire, de az újkőkortól napjainkig szinte minden kultúra motívumkincsére jellemző. Nem szolgáltat elegendő bizonyítékot az sem, hogy Szent István király egyik ezüstpénzének, az első lelőhelyéről nagyharsányi dénárnak nevezett érmének az előlapján egy felhőből kinyúló kar sávozott (kevésbé meggyőző vélekedés szerint textilfarkas) zászlóval ékesített lándzsát tart. A sávok szerepeltetése ugyanis

itt is lehet véletlen egybeesés, hiszen az államalapítás korát kétszáz esztendőnyi idő választja el a sávozat következő adatolható megjelenésétől a magyar királyok reprezentációjában. Ráadásul a címertani (és az azzal szorosan összefüggő zászlótani) kutatásban az ún. meszteralakos ábrázolások – vagyis amikor a címerpajzsban vagy a zászló mezejében egyszerű geometriai ábrák vagy a sávozott magyar címeréhez hasonló vízszintes osztások szerepelnek – a középkori nyugat-európai jelvényhasználatnak is tipikus elemei. A magyar királyok vörös–ezüst sávozott címerét és zászlóját illetően tehát be kell érünk azzal a lehangoló végkövetkeztetéssel, hogy annak eredete alighanem jóvátehetetlenül a múlt kódéba veszett.

Az újkori magyar zászló harmadik színe, a zöld csupán a 16. század elején jelent meg, és csak a 18. században vált általánossá a használata magyar színként.

Turul

Kézai Simon 1285 körül keletkezett krónikájában a következőket állítja: „Etele király címere, amelyet a pajzsán viselt, egy madárhoz hasonlított – magyarul turul a neve –, fején koronával. Ezt a címert

a hunok egészen Géza fejedelem idejéig, amíg közösen kormányozták magukat, mindig magukkal hordták a hadban.” Röviden: a magyarok „címere” a kereszténység felvétele előtt a turul, amiről annyit tudunk meg, hogy egy madár. Sajnos a turul magyar nyelvi környezetben a későbbiekben – egészen a reformkorig – nem tűnik fel, a jelek szerint a közelmúltig nem lett a magyar szókincs szerves része: egy átlagos magyar semmilyen madarat nem nevezett turulnak.

Maga a szó minden bizonnyal török eredetű, de meglepő módon a török nyelvekben és nyelvemlékekben is nagyon ritkán találkozhatunk vele. Tulajdonnévként elsősorban a törökség oguz dialektusát beszélők használták, köznévként pedig leggyakrabban a korai perzsa költészetben – például a *Királyok könyvében* – találkozunk vele. Hogy a turul – *togrul* – mennyire ritka madár lehetett, azt éppen Togrul bég udvari sólymázmestere bizonyítja, aki a vadászmadarokról szóló könyvében azon sajnálkozik, hogy ő még nem látott togrult – de legalább találkozott már olyannal, aki igen. A madár leírását egy 8. századi arab munkában találjuk meg, amelyben egyébként szintén ritkaságát emelik ki.

Mindezek alapján a togrult egy kifejezetten ritka madárfajnak kell gondolnunk – egyértelmű madártani meghatározásával még adós a tudomány –, amelynek ismeretével a magyarság vagy annak vezető dinasztíája nem találkozhatott akárhol. Mivel török közzszóként sem nagyon ismeretes, az is kevésbé valószínű, hogy Kézai Simon maga találta volna ki, ahogy azt egyes kutatók feltételezték. Azt kell gondolnunk, hogy a turul szimbólumként való felhasználása a magyarság nagyon erős sztyepppei kötődését mutatja. Hozzátehetjük még, hogy ez utóbbin belül elsősorban az ujjur és az oguz világ vehető számításba.

A turul a középkorban lassan kiveszett a magyar köztudatból, Kézai újrafelfedezésével, a nemzeti hagyományok felkarolásával

A HUNOK LOBOGÓJA
A KÉPES KRÓNIKÁBAN,
1360 KÖRÜL

A TURUL ATTILA ZÁSZLAJÁN. THURÓCZI-KRÓNIKA, 1488

A TURUL ATTILA PAJZSÁN.
KÉPES KRÓNKA, 1360 KÖRÜL

„támadt fel”, majd a Millennium tette közismertté, s azzá a szimbólummá, amelyként ma is ismerjük.

Érdemes tisztáznunk: az Emese-álma történetben szereplő sólyomforma madár nem feltétlenül turul: a nyelvészeti adatok szerint a magyarok számtalan vadászmadarat ismertek és használtak. Ráadásul ha a madarat Attilához kötik, akkor nem lehet Álmos óta a dinasztia szimbóluma.

A 19. században terjedt el a romantikus kép arról, hogy Árpádot a turul vezette a Kárpát-medencébe. A sokféle szimbólumot tömörítő kép ereje ellenére nem bír történeti forrásokkal, a művészi alkotóerő terméke.

„A fajok közül az első az úgynevezett tugril, ez a legnagyobb, a legjobb és a legkiválóbb. Nagy termetű, lenyűgöző megjelenésű, nagy kedvvel vadászik, mint a héja és mint a vándorsólyom. Ha vízimadarak ellen röpteted, úgy vadászik, mint egy vándorsólyom: a magasban köröz, és lecsap. Madár nem repül el előle: üldözi és leveri őt, azután újra felemelkedik. Egyetlen csapással ledobja a madarat a földre, majd alattomosan [újra] felemelkedik. Így vadászik le ötven madarat. Végül is megragad egyet, s azzal együtt száll le a földre. Ez az ő vadászati csúcsteljesítménye. Nagyon ritka ragadozó madár, az emberek csak nagy időközönként találkoznak vele. Ha egy ilyen példány kerül elő, akkor a hercegek szerzik meg. A kazárok földjéről és a Kaszpi-tenger városaival szomszédos területekről, Hvárezmből, Örményországból kerül elő. Azt mondják, hogy a karma megmérgezi a sebet, és amikor az általa ejtett sebek közül az egyik meggyógyul[ni látszik], újra felszakad. Emiatt olyan kesztyűt kell húzni, aminek sűrű a szőre, a madarász pedig óvatos, hogy fel ne sértsék [őt] a karmai. Ez egy robusztus termetű, kerek hátú, megnyúlt [nyakú?] madár, nagyon széles, erőteljes fejtetővel és erős, széles lábakkal. Nagyon ritkán kerül elő.”

Al-Gitrif leírása a togrulról, 775–785 között

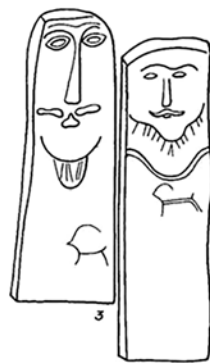
Tamga

A nemzetség négy ismertetőjele (a nemzetség fája, madara, harci kiáltása és tulajdonjegye) közül a 'tulajdonjegy, billog; pecsét; vám' jelentésű *tamga* a legjelentősebb. A *tamga* elsősorban az állatok billogozására szolgált, de *tamgával* jelölték meg a nemzetséghez tartozók a vagyontárgyaikat, a sírkövekre vésett *tamga* (és nem a név!) pedig az elhunyt nemzetségi hovatartozását mutatta.

Azokban a nomád társadalmakban, amelyek kánságokká fejlődtek, a *tamga* politikai legitimáló szerepet is kapott, hatalmi jelvénné vált. Legkorábbi ilyen előfordulása a türk kagánok emlékére állított, 8. századi, rovásírásos sztéléken látható, ahol a hegyi kecske stilizált képét vésték *tamga*-jegyként a szöveg fölé. Azokon a helyeken, ahol az össznemzetségi gyűléseket (*jajin* vagy *kuriltaj*) tartották, fel voltak tűntetve a törzsszövetséget alkotó nemzetségek *tamgái*, például a délkeleti baskírok 'Hét nemzetség' nevű részének *tamgái* egy, az Imen-hegyen álló tölgyfa oszlopba voltak beleégetve. A Krímen ez a hely Sziklák alja néven volt ismert, ahol sziklába vésve jól látható volt a részvételre jogosult összes nemzetség *tamgája*. Az Arany Hordának és utódállamainak kánjai négyzet alakú pecsétekkel hitelesítették okleveleiket, melyet szintén *tamgának* neveztek. A négyzet közepén pedig ott volt a Batu-leszármazottak tulajdonjegye, a *tarak tamga*, azaz a háromágú, fésű formájú *tamga*. A Krími Kánságban csak a kánnak volt joga mandula formájú pecsétjén a *tarak tamgát* használni. Az uralkodó *tamgáját* ráverték a pénzekre, ezt tehát uralkodói jelvényként is felfoghatjuk. A szó 'vám' jelentése a mongol kor után alakult ki azáltal, hogy az árura rátették a vám megfizetését igazoló *tamgát*, azaz pecsétet. A *tamga* tehát a tulajdonjegytől az állami szuverenitás megjelenítéséig hosszú

KÖVEKRE VÉSETT KRÍMI TATÁR TAMGÁK

EMLEKKÖRE
VÉSETT TAMGA

A HEGYIKECSKE-TAMGA KÜL TEGIN
EMLÉKOSZLOPÁN, 732

A TARAK TAMGA A MAI KRÍMI TATÁR ZÁSZLÓN

utat futott be a török népeknél, a sárga *tarak tamga* például ma ott díszel a krími tatárok kék színű lobogójának közepén.

Színek a sztyeppén

A korai magyar történelem forrásaiban felbukkannak egy egykor használatos szín-szimbolika lehetséges nyomai. A fehér és a fekete Magyarországról a 10–11. század fordulóján élt Ademar Cabennensis számolt be, de Querfurti Bruno is több alkalommal megemlékezett a fekete magyarokról (Nigri Ungri), akik körében térítő tevékenységet végzett. A magyarok egyik népneveként számon tartott szavartoi aszfaloi elnevezés értelmezése esetében is felmerült a fekete színnév, mint lehetőség – ráadásul a Bíborbanszületett Konstantin császár által összeállíttatott, *A birodalom kormányzásáról* című mű szerint az Örményországban élő népesség szavárd elnevezése valóban fekete fiúkat jelentett. Régebben a magyar honfoglalás-történethez kapcsolták az óorosz őskronika (*Povest' vremennykh let*) tudósítását is a fehér és a fekete ugorok Kijev alatti vonulásáról, újabban azonban már tisztázódott, hogy ez valószínűleg csupán olyan bizánci források sajátos adaptációja, amelyekben eredetileg kétféle türk elnevezésű nép szerepelt.

Feltehetően az Árpádok 13. századi címereként felbukkanó „Árpád-sávok” vörös-ezüst/fehér színei is bírtak valamiféle szimbolikus jelentőséggel. Közép-Európa

keleti felén ugyanis felettébb népszerű volt ez a színekombináció, mind a horvátoknál, mind a lengyeleknél megfigyelhető a címerekben, zászlóikon: s a lengyelek esetében egyértelmű, hogy a sávok a fehér sassal díszített vörös királyi címerről kerültek át a zászlóra – ami eléggé hasonlít Kézai leírására az Árpádok vörös színű, koronás turulmadárral ékített pogány kori hadijelvényéről.

Külön kitüntetett szerepe lehetett a fehér színnek – legalábbis erre utal, hogy Székesfehérvárnak nevezték a magyar királyok koronázó- és temetkezőhelyét. De tudunk Erdélyben Gyulafehérvárról és déli határon Nándorfehérvárról is.

Mindezek a színek fontos szerepet játszanak a sztyeppén, például a török népek hétköznapi életében, hitvilágában is. A török nyelvekben is felfedezhető például a fehér és a fekete szín sokrétű oppozíciója: párosuk egyszerre jelenti a jót és a rosszat, az ártatlanságot és a bűnösséget, a világosságot és a sötétséget, de mindkét szín lehet a gyász kifejezője is, attól függően, hogy milyen életkorban halt meg az elhunyt. A feketének azonban többször pejoratív jelentése is van, mint például a *kara bodun* 'köznép, egyszerű emberek' kifejezés esetében – akiktől élesen elválasztották az előkelők „fehér csontúnak” nevezett csoportját.

A gyász kifejezésére használatban volt a vörös szín is, amit azonban sokszor a forráság, a fiatalság és a frissesség jelképeként is értelmeztek. (Régi hagyomány volt, hogy a frissen házasodott nők a kazakoknál vörös fejfedőt vagy ékszert viseltek.) Kazak és

A HORVÁT ZÁSZLÓ

A LENGYEL ZÁSZLÓ

SZENT ISTVÁN KETTŐS KERESZTES ZÁSZLAJA –
VÖRÖS ALAPON. KÉPES KRÓNIKA, 1360 KÖRÜL

A KAZAK ZÁSZLÓ

kirgiz mesékben és legendákban a vörös káftán viselőik boldogságának jelképe.

A kék szín eredeti jelentésében az istent és az eget jelenti, tehát vallási szimbólumként szerepelt – emellett a frissességet, a fiatalságot is szimbolizálta. A kék szín a végtelen ég szimbólumaként ma Kazahsztán zászlajában is megjelenik, ami a kazak emberek jólétét, szabadságát és egységét védi.

Mindegyik szín előfordul a kínai eredetű égtájjelölő szimbolikus rendszerben is, ame-

lyet a jelek szerint a sztyeppei népek is előszeretettel alkalmaztak. Ha ebben a rendszerben dél felé fordulva szemléljük a világot, akkor a hátunk mögé eső északot a fekete, az előttünk lévő délt a vörös, az előkelőbb bal oldalt a kék, a jobb oldalt pedig a fehér szín jelöli. A 13. században létrejövő mongol birodalmi utódállam, az Arany Horda esetében azonban a muszlim műveltségű írástudóknál megfordult az irány, s úgy látszik délről néztek észak felé, mert a horda előkelőbb nyugati szárnya lett a Kék Horda, a kevésbé fontos keleti szárnya pedig a Fehér Horda.

A buddhizmus elterjedésével együtt azután a 16. századtól kezdve a buddhista színszimbolika is meghonosodott a sztyeppe keleti részén, így a mongolok színszimbolikája – többek között az égtájak jelölése is – komoly változásokon ment át.

A Hétmagyar és a hetes szám

Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában „a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak”, együtt, közös akarattal dönt úgy, hogy egyet maguk közül fejedelemmé tesznek. A középkori magyar forrásokban szereplő hét fejedelmi személy vagy kapitány, a forrásokban különféle kontextusokban fel-felbukkanó „*hétmagyar*” elnevezés, valamint az egyik bizánci forrásban szereplő egyetlen ismert törzs/nemzetiség-lista, amelyen a kabarokkal az élen már nyolc megnevezett egység található, s a listán szereplő nevek helynévként való

viszonylag gyakori felbukkanása már jó ideje arra sarkallja a kutatókat, hogy valamiféle összefüggést próbáljanak teremteni ezen adatok között.

Úgy tűnik, hogy a hetes szerveződési elv – amely feltehetően a mezopotámiai kultúrában fontos szerepet játszó hét bolygóra vezethető vissza – Ázsia nyugatibb, leginkább iráni befolyás alatt álló régióiban volt igen gyakori. Már az óperzsa birodalomban is felbukkan a hetes felosztás: hét parancsnoka van a hadseregnek, hét bírása a birodalomnak. S Dáriusz is hét előkelő perzsából álló összeesküvés részeseként ragadta el a Perzsa Birodalom trónját egy „bitorló” méd mágustól. A Szászánidák újabb perzsa birodalmának oszlopa kezdetben hét nagy nemzetség volt, melyek közül kettő, a Suren és a Karen bizonyíthatóan fontos szerepet játszott korábban, az Arszakidák alatt a Párthus Birodalom kormányzatában is, s a hét nemzetség hatalmát Dáriusz koráig vezették vissza. Az egykori Akhaimenida-birodalom másik területén, Baktriában 456-ban pedig a Hephtaliták – azaz a „hét nemzetség” – kerültek hatalomra.

A nyugat-ázsiai és kelet-európai sztyeppén a nyugati türkökön, a kazárokon és a kimekeken keresztül egészen az újkorig lehet számolni különféle hetes szerveződésű törzsi-nemzetségi konföderációkkal. A 16–17. században például a nogáj horda részét képező jediszáni – *jedisan* jelentése ’hét nemzetség’ –, illetve jediskuli – *jedi ic ski uli* ’hét belső ember fiai’ – nogájok, a baskírok „hét nemzetsége” – *jeti irü* –, vagy a kazak kicsi dzsüzben az egyik törzs, a *Zseti-ru* – szintén ’hét nemzetség’ – példázza ezt. Az orosz kutatók szerint van „hét nemzetsége” a türkméneknek, a kirgizeknek és a karakalpakoknak is. A 16. század elején létrejövő iráni Szafavida állam hatalmi bázisát is a türkmének „hét nagy *ojmakja*” – nemzetsége – alkotta. A kora középkori Kelet-Európában pedig szláv környezetben is fel-felbukkant a hetes szám a bolgárok és a horvátok történetében.

A HÉT „KAPITÁNY” A KÉPES KRÓNIKÁBAN,
1360 KÖRÜL

Bibó István munkái nyomán többen is felhívták a figyelmet arra, hogy ezek a számok inkább szimbolikusak voltak: a törzsek/nemzetségek valóságos száma ugyanis különbözhetett, sőt gyakran különbözött is ettől. A honfoglaló népesség államalapítása és törzsi/nemzetségi tagozódása tehát nem biztos, hogy ténylegesen hetes szerveződésben történt, még ha valamely okból ezt tartották is ideálisnak.

„A médek [azaz a pártusok] között ugyanis van hét törzs, amely ősi törvény szerint a legnemesebb és a legtiszteltebb foglalkozásokat űzi. A babilóni azt állította, hogy ezeket nem lehet megmászítani. A médek azt mondják, hogy az Arsakidáknak nevezett törzs viseli a királyságot, és ezek helyezik a diadémot a király fejére, egy másik törzsük a katonai erők élén áll, egy következő az államügyekkel foglalkozik, míg egy negyedik egymással vitázók nézeteltéréseit oldja meg, akiknek bírót kell. Az ötödik a lovasság felett parancsnokol, az ezt követő az adókat gyűjti be az alattvalóktól és a királyi kincstárakat felügyeli, a hetedik pedig a fegyverek és a katonai viseletek felvigyázására lett kinevezve.”

Theophülaktosz Szimokattész, 7. század

A kazakok Kis Hordájába tartozó Zsetiru ('Hét nemzetség') törzs nemzetségei, azok tamgái és csatakiáltásai

nemzetségnév	tamga	csatakiáltás
Tabin	9 merőkanál, 4 fésű, 1 egyes	Tosztagan
Tama	11 páros alif betű, 4 fésű, 3 kötél	Karabura
Zsagalbajli	7 balta, 1 kalapács	Manatau
Teleu	2 kötél, 1 X	Tulpar, Argimak
Kerderi	9 fatányér	Kozsahmet
Kerejit	1 kötél, 11 páros alif betű	Akszakal, Untum
Ramadan	9 merőkanál	Dulat, Kajgulim

NÉPRAJZ ÉS ŐSTÖRÉNET

Néprajz az őstörténet kutatásában

Az általános etnológia mint tudományszak a világ népeit és az emberiség egyetemes kultúrtörténetét kutatja a kezdetektől napjainkig. Azon belül a dolgok eredetét, a mesterségek, a tárgyak, az eszmék, a társadalmak születését régtől fogva vizsgálja. Szemléletét a 19. század derekán a pozitívizmus, majd egyre inkább az evolúció eszméje formálta. Herbert Spencer az 1840-es években olyan evolúciós elméletet alkotott, amely a földrajzi determinizmus és kora biológiájának egyes általánosításait kiemelve magyarázta az emberiség történetét. A „legalkalmasabbak fennmaradásának” elvét összekapcsolta a „fejlődés”, a társadalmi és a kulturális haladás eszméjével. Az etnológiát azonban nem a legalkalmasabb élőlények, hanem a legalkalmasabb társadalmi és kulturális formák, intézmények érdekelték.

Az evolúciót a 19. században még egyvonalúnak tételezték. A világ népeit főként az addig ismert etnográfiai leírások alapján kapcsolták hozzá a kezdetektől a modern civilizációig vezető hosszú út egyes stációihoz, mintegy a „fejlődés” fokozataihoz. A fejletlen népek jelenéből, a „primitívek”, a vadászok, halászok, gyűjtögetők, a nomád pásztrok, tehát az alacsonyabb fejlettségi szinten (fokon) élő emberek gazdasági és társadalmi viszonyaiból, kultúrájából és életmódjából megismerhetőnek vélték az emberiség őstörténetét, a „vadság”, a „barbárság” mint lényeges kultúrfokok jellemző vonásait. John Lubbock, Edward B. Tylor, Lewis H. Morgan és mások jelentős művei nyomán az evolucionizmus olyan egyetemes elméletté vált, amely meg tudja magyarázni az élővilág és

HERMAN OTTÓ HALÁSZATI TANULMÁNYÚTON, 1887

a kulturális formák múltját és jelenét, ha megtalálják a fejlődési folyamat bizonyítékait, és felismerik az összeálló „sorozatok” üzenetét.

A prehistória feltárásához – írott források hiányában – egyre inkább igényelték az etnográfia és az archeológia által feltárható ismereteket. Felértékelődtek a fejletlen népek, a törzsi társadalmak használati tárgyai, majd a komplex társadalmak alsó rétegeinek, a köznépnek az eszközei és az azokhoz fűződő ismeretei. Hazánkban Herman Ottó *A magyar halászat könyve* (1887–1888) című művének két kötetével egy csapásra polgárjogot nyert a *tárgyi néprajz*, amelynek módszerét ez a mű és a szerző néhány későbbi munkája évtizedekre kijelölte. Herman a „természettudományos módszerről” szólva kifejtette, hogy az élő szervezetek helyes felfogása a földtörténeti rétegekben fennmaradt formák elemzésének, fejlődési sorba állításának köszönhető. Azonban, ahogy az őslénytan, a paleontológia rászorul a leíró természetrajz összes ágára, úgy a régészet is rászorul a filológiára, a nyelvészetre és az etnográfiára. Herman Ottó szavaival élve, az „őstörténet nem szak”, ellenkezőleg, „valamennyi szak belejátszik.”

„Hogy megérthessük, amit a prehistorikus kutatás földerít, hogy a szerszámot, gyártmányt, a hajlékot, az erősséget [erődítményt], a koponyát és csontozatot, amely felszínre kerül, megmagyarázhassuk, és mindabból az ősember teste, szelleme, szokása, tudása és előítélete szerint földerítsük, ahhoz nem elég az ősrégészeti anyag, sem az ősrégész éleselméjűsége. A megfejtést sok esetben csak az élő ember megfigyelése nyújtja, úgy, amint a múltakra nézve a történet [történnettudomány], a jelenre nézve a néprajz szolgáltatja. Az ősi kultúrák »vezérkövületei« a Föld rétegeiből napfényre hozott »néma tárgyak«, amelyeknek a megszólaltatása csupán a jelenkor etnográfiai tárgyaival összevetve lehetséges. Különböző korok tárgyaiból fejlődési »sorozatok« állíthatók fel, s ezek tagjaként az ősi tárgy is megszólal, »beszélő szerszámmá« válik. [...] Nemcsak a primitív állapotban máig is megmaradt, ún. vad népek vethetnek világot az ősrégészet tárgyra... hanem a magas fokon álló népek is, mert ősfoglalkozásaikban számos szerszámot, fogást, szokást stb. őriztek meg, amelyek bevilágítanak történet előtti korokba is... a mi magyarságunk ősfoglalkozása sokkal közelebb áll a lábai alá temetkező ősi elemekhez, mint bármely, bárhol élő népelemekhez. Nem a primitív fokon álló, és úgyszólván itt felejtett pápuákkal vagy az indiánok utolsó romjaival, hanem saját ősfoglalkozásainkkal kell egybevetnünk az ősrégészeti jelenségeket, és ekkor nem is ritkán – a legmeglepőbb históriákat mondja nekünk az a megszólaltatott »beszélő szerszám«.”

Herman Ottó

A Herman Ottó által képviselt „magyar módszer” lényege, hogy az analógiákat és a homológiákat elsősorban a saját hagyományban, azután pedig a rokon népeknél, s csak végső esetben keresi az európai – vagy esetleg más földrészen élő – népeknél. Ezzel jelent meg a hazai etnográfiában a tárgymorfológiára, tárgytípusokra alapozó tárgytörténeti irányzat. Az ún. „összehasonlító néprajzi módszer” döntően ergológiai, technikátörténeti kérdések megválaszolását tűzte célul. Ezt a célt szolgálta a tárgyak recens formáinak gyűjtése, rendszerezése, majd etnokartográfiai és ergonómiai vizsgálata is. A 20. század elején a német nyelvterületen kibontakozó kultúrkör-elmélet, majd a „bécsi iskola” hívei főként a tárgytípusok geográfiai elterjedtségéből kívántak történeti következtetéseket levonni.

CSÍKÁSZ AZ ECSI LÁPON. HERMANN OTTÓ: A MAGYAR HALÁSZAT KÖNYVE, 1887

Forgósél

A kora középkori ember még teljesen nyilvánvalónak tartotta, hogy a világon osztozik a természetfeletti jelképező szellemlényekkel is, akiket félve tisztelt. A rajzon éppen arató asszonyokat riaszt meg egy kisebb forgósél – riadalmuk oka, hogy a hiedelem szerint a forgósélben jártak a magyar néphit boszorkány- vagy tündérszerű lényei, az úgynevezett „szépasszonyok”. A néphitben a „szépasszonyok” – a lidércek mellett – az egykori pogány magyar hitvilág természetfeletti szellemlényei voltak. A létükbe vetett hit babonaként még a kereszténység felvétele után is kitartóan tovább élt, a középkorban általánosan ismerték és emlegették őket a teljes magyar nyelvterületen. A „szépasszonyok” nem voltak azonosak a valós világ „falusi boszorkányaival”, hanem olyan nagy hatalmú, tündérszerű lények voltak, akiknek megvolt a saját világuk és törvényeik, a halandók pedig jobban tették, ha inkább nem keresztetkék az útjukat. Szépitő, jól hangzó megnevezésük a lényegüket fedte el, mert még emlegetésük sem volt ajánlatos – a „szépasszonyok” rontást hozhattak, elvehették az ember erejét vagy eszét, megbetegíthették gyermekét vagy jószágait. Ezért valós külsejüket halandónak nem volt szerencsés meglátni, és nem jelentett jót senkinek, ha az őket rejtő forgósél sodrába került.

B. Z.

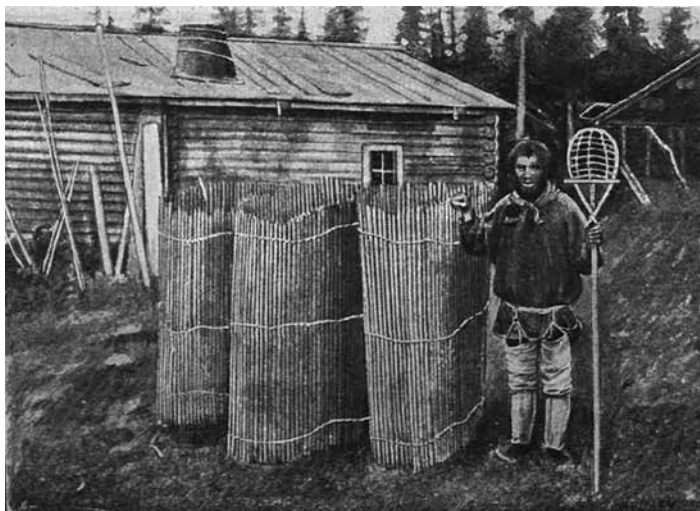
Hazánkban a néprajzi tárgytörténet-kutatás – a régészet mellett – segítőtársra lelt az összehasonlító nyelvtudományban is. Munkácsi Bernát 1893-ban közreadta a magyar halászat terminológiájának történeti-etimológiai szótárát, saját szófejtéseit. Herman könyvének alapján tételről tételre haladva választotta el halászati szókészletünk finnugor, török–tatár, szláv és német elemeit. (Munkácsi ezzel megelőzte a *Wörter und Sachen* nyelvészeti iskolájának kialakulását.)

Herman Ottó egyénien értelmezett, a magyarság anyagi kultúrájának történetére alkalmazott evolucionizmusát Jankó János szigorúbb módszerességgel folytatta. Jankónak a finnugor összehasonlító néprajz megteremtésére irányuló ambícióját kezdetben Herman, majd Munkácsi Bernát szótörténeti eredményei táplálták. Jankó hitt abban, hogy a tárgytípológiák, osztályozások, tárgysorozatok alapján olyan szilárd alapot lehet teremteni az összehasonlító néprajztudomány számára, amely lehetővé teszi a történeti rekonstrukciót. Finomította Herman „természettudományos” módszerét, a magyar halászat eredetét kutatva az összehasonlítás kereteit térben és időben szűkítette, és a néptörténethez (nyelvtörténethez) kötötte. Célul tűzte ki a magyar, a finn és az osztják nép halászati tárgykészletének tipológiai rendszerezését.

„A finnugor népek egy óriási háromszögben laknak, melynek három szögletpontját a magyar, a finn és az osztják nép képezi. Az eddigi anyaggyűjtésekből constatalni lehet, hogy a tárgyi néprajzban az osztják áll a legprimitívebb fokon, következik azután a finn, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotának felel meg, s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy figyelembe véve a geographiai helyzetét, valamennyi finnugor nép, névleg a vogul, cseremisiz, mordva, zürjén, votják, lapp stb.-nek tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb: hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legottan adva van az összes finnugor népek sajátlagos etnográfája (természetesen a török hatás kizárásával).”

Jankó János

OSZTJÁK VEJSZE.
KÉP JANKÓ JÁNOS
A MAGYAR HALÁSZAT EREDETE
CÍMŰ KÖNYVÉBŐL, 1900

Jankó János meggyőződéssel vallotta, hogy ha az eredet szerint osztályozott tárgycsoportokat sikerül az időben és a térben megfelelően elrendezni, azokból kirajzolódik a magyar halászat egész fejlődéstörténete. Kiderül az is, hogy a különböző koroknak milyen szerszámai voltak, s a kor szerszámléptára hol és kik által, milyen szerszámokkal gyarapodott. Összehasonlító néprajzi kutatási alapján *A magyar halászat eredete* címen megjelent könyvében (1900) öt történeti réteget különített el a magyar halászat eszközanyaga alapján: 1. ugor kori, 2. ótörök, 3. Pontus-vidéki görög, 4. honfoglalás előtti orosz, 5. honfoglalás utáni német. Valójában a tárgycsoportok fejlődési sorát, a tárgytörténet korszakait kapcsolta a magyar etnogenezis és nyelvtörténet ismert tényeihez. Jankó korszakokról beszél, amikor a kezdetekről azt mondja: „A magyar halászat legrégebbi korszakának emlékei a magyar *vejsze* és a *lábó horog*. Együtt élt még akkor a finn is, az osztják is, a magyar is... Ebben a korszakban tehát csak a rekesztő és a horgos halászat nyomaira akadunk.”

Bátky Zsigmond, Jankó legjobb tanítványa az 1920–30-as években főként a magyar ház- és lakáskultúra, a népi építkezés és a bútorkérdéskörében ért el értékes eredményeket. Német és szláv tudósok vélekedésével szemben bizonyította, hogy népünk már a nomád

sátorfélék előtt és mellett ismerte a szilárd házak és építésmódok számos változatát. A korszak neves történészei, nyelvészei a néprajzot par excellence őstörténeti tudomány szaknak tekintették, és őstörténeti eredményeket vártak tőle. Velük együtt Bátky, Györffy István, Cs. Sebestyén Károly is elutasította az „ugor lőtartás” Mészöly Gedeon által kifejtett tézisét. Zichy István, Gombocz Zoltán, Kniezsa István azt tanította, hogy az ősmagyarságot a nyugati törökség tanította meg az állattenyésztésre időszámításunk első századaiban. Kniezsa megfogalmazásában ez a felfogás már valósággal axiómának hangzik: „Ha egy nyelvben például az állattenyésztés majdnem minden kifejezése egy másik nyelvből származik, mint pl. a magyarban a törökből, akkor nyilvánvaló, hogy a kérdéses szavakat átadó nép tanította az átvétőt az állattenyésztésre.”

Az utóbbi négy-öt évtized őstörténeti kutatásai azonban sok oldalról bizonyították, hogy a magyar állattartó kultúra nem egyszeri török hatásra alakult ki a Kr. u. 5–6. században – mint egyes etnográfus elődök is vélték –, hanem többszakaszos, hosszan tartó fejlődési folyamat eredményeként. Ebben a Kr. e. II. évezred közepe táján kezdődő történeti folyamatban többszöri, különböző stádiumokban létrejött érintkezés valószínűsíthető iráni és török nyelvű népekkel. A honfoglaló magyarok állattartó kultúrája tehát nem néhány évszázados, hanem megközelítőleg 2–2 és fél ezer éves múltra tekintett már vissza. Ennek a gazdasági tevékenységnek a terminológiájában legalább négy *történeti és eredet szerinti réteg* különíthető el:

- a) az ősi (finnugor, ugor) alapréteg,
- b) az iráni jövevényszavak (több csoportja),
- c) az ótörök kölcsönszavak csoportjai,
- d) az ősmagyar kori belső fejlődésű szavak rétege.

A fent említett több mint 2000 éves fejlődési folyamatban legalább három gazdasági típus körvonalazható:

- a) ugor kori lovas-vadász gazdaság, (vö. Hérodotosz leírása a *jyrka* vadászról)
- b) előmagyar komplex gazdálkodás az erdőövezet szélein (Kr. e. 6–5. századtól a Kr. u. 5. századig),
- c) pusztai nagyállattartás, nyájpásztorkodás, félnomád életmód (Kr. u. 6–10. sz.).

A szó- és tárgytörténet rétegei, a különböző gazdasági típusok és a magyar őstörténetben számításba vett régészeti kultúrák közötti kapcsolat kérdése külön vizsgálat tárgyát képezheti.

Összegzően megállapítható, hogy az általános etnológia, a világ népeit leíró etnográfia és a magyar kulturális örökség keleti hozadékát vizsgáló magyar néprajz nem hiányozhat az őstörténeti stúdiumok közül. A néprajz, azon belül a szorosan vett *tárgyi néprajz* legalább három módon járulhat hozzá a magyar őstörténet kutatásához:

1. tárgytipológiával és tárgytörténettel,
2. etnológiai analógiákkal, az összehasonlító néprajzkutatás eredményeivel,
3. a társadalom és a kultúra evolúciós menetébe illeszthető gazdasági típusok, életformamodellek körvonalazásával.

Leányrablás

Több történeti forrásunk – Hunor és Magor története, Szent István I. törvénykönyve – utal arra, hogy a régi magyaroknál is ismert volt a sztyeppén általánosan gyakorolt leányrablás szokása. A leányrablás csak az egyik módja volt a menyasszonyszerzésnek, az általános szokás a menyasszonyvétel volt (ezt Gardízi egykorú leírásából ismerjük, a hozományadás módjának leírásával együtt). A szokásos utat „megkerülő” leányrablás is történhetett előre megbeszél, békés módon, de akár erőszakkal is. A megjátszott, békés, előre megbeszél leányrablás a rokonság hallgatólagos beleegyezésével zajlott és – a „rabló” némi színlelt üldözése után – közös megegyezéssel zárult, ezzel utólag szentesítve a házasságot. Az erőszakos leányrablást viszont a leány rokonsága megtorolta, ami vérbosszúk sorozatát indíthatta el a nemzetségek között (néprajzi adatokból tudjuk, hogy ez szinte kisebbfajta háborút is jelenthetett). Szent István törvénnyel, komoly büntetéssel kívánta elejét venni ennek, és „ha a leányt szüleinek engedélye nélkül” rabolták el, nagy összegű büntetést szabott ki a vétkesre (ugyanakkorát, ami a feleséggyilkosságért vagy más házának megtámadásáért járt). A magyar néprajzban számos késői példa maradt fenn a leányszöktetéssel kapcsolatos különféle szokásokra.

B. Z.

REGULY ANTAL

Rokon népek magyar kutatói

Reguly Antal (Zirc, 1819 – Buda, 1858)

„...nyelvészetünkre és őstörténetünkre nézve korszakot alkotó híres [...] tudós utazónk...” – így jellemezte Ipolyi Arnold Reguly Antalt. A rendkívüli nyelvérzékkel rendelkező kutató a nagyobb európai nyelveken kívül számos finnugor nyelvet elsajátított, így több finnugor nép népköltészetébe, hiedelemvilágába elsőként adott alaposabb betekintést. Legközelebbi nyelvrokonainknál az 1840-es években végzett gyűjtése a hanti és manysi nyelvről és kultúráról szóló felbecsülhetetlen és – nemcsak a magyar, de az európai tudományos világ számára is – első tudósítás, amelyet már a korabeli magyar értelmiség is nagy lelkesedéssel üdvözölt. Arany János szerint „Reguly nagy és fáradhatatlan gonddal tett gyűjtéseit a vogúl [sic!] és osztják földön, melyek ily terjedelemben, ily eredeti anyag-

gal és színnel, alkalmasint egyetlenek az európai tudományban.” Neki köszönheti legrégibb tárgyi anyagát a mai Néprajzi Múzeum is. Külhoni vizsgálatai mellett jelentősek az északkelet-magyarországi utazásai során tett megfigyelései, amelyek a magyar néprajz palóckutatásra vonatkozó első jelentős forrásai között említhetők.

Reguly kutatói szemléletmódja több szempontból is túlmutat saját korán. Egyértelműen látta, hogy a különböző népek előtörténetének, így korábbi nyelvi és etnikai kapcsolatainak feltárásában több diszciplínának kell egymást kiegészítő feladatot vállalnia. Akadémiai székfoglalójában rendkívüli éleslátással tette vizsgálat tárgyává a tudós világot és a korabeli értelmiséget egyaránt foglalkoztató rokonság problematikáját, megkülönböztetve a fogalom – mai kategóriákkal élve – genetikai, tipológiai, areális és nyelvészeti aspektusait.

Az „Észak Kőrösi Csomája”-ként is emlegetett utazó érdeklődése és elköteleződése a magyar nyelv rokonsága iránt egyetemi tanulmányai után, svédországi utazásán pecsételődött meg. Bejárta Finnországot, eljutott a számikhoz (lappokhoz). A finn és a számi nyelv megismerése után döntötte el, hogy az Urál-vidéki nyelveket is kutatni kell a rokonsággal kapcsolatos kérdések megválaszolásához. Nyelvi és néprajzi gyűjtéseket végzett az udmurtok (votjakok), marik (cseremiszek) és mordvinok között, de a csuvasok körében is. Munkásságának egyik kiemelkedő teljesítménye, hogy az Orosz Földrajzi Társaság kérésére elsőként készítette el az Északi-Urál térképét. Keleti utazásairól hazatérve az Egyetemi Könyvtár „első őrévé” az 1848-as forradalmi kormány kultuszminisztere, Eötvös József nevezte ki 1849-ben, állását azonban csak egy évvel később foglalhatta el. Munkásságának tudományos feldolgozása napjainkban is folyik, érdemeinek elismeréseként több intézmény, az Észak-Urálban pedig egy hegycsúcs viseli nevét.

VÁMBÉRY ÁRMIN
DERVISRUHÁBAN

Vámbéry Ármin (Pozsonyszentgyörgy, 1832 k. – Budapest, 1913)

Vámbéry Ármin a magyar turkológia és keletkutatás korai korszakának meghatározó szereplője volt. Jelentősége vita felett áll, sokszínű életműve máig hat az utókorra, még ha munkásságát mind a maga korában, mind pedig később komoly kritikák érték is.

Vámbéry Ármin (eredetileg Wamberger Hermann) vallásos és szegény zsidó családból származott. Körülményei, valamint élete végéig fennálló sántasága nem tették lehetővé, hogy rendszeres iskolai tanulmányokat folytasson, még érettségije sem volt, egye-

temi tanulmányokra pedig nem is gondolhatott. Mindezek miatt autodidakta személyiség lett, aki gyakorlati nyelvérzéke révén igen korán számos nyelven beszélt, olvasott és oktatott. Az 1848/49-es magyar forradalom és annak leverése mély hatást tett rá, ez vezette a magyar östörténet művelésére, és ezért kezdett keleti nyelveket tanulni. Megjegyzendő, hogy Vámbéry autodidaktizmusa részben a korabeli magyarországi viszonyokból, a keleti tanszékek és orientalista szakemberek hiányából is fakadt.

Vámbéry Ármin igen fiatalon, az 1850-es évek elején került Konstantinápolyba, ahol mint nyelvtanár kiváló kapcsolatokra tett szert a korabeli oszmán-török elittel, többek között a későbbi II. Abdulhamíd szultánnal, és az 1850-es évek második felében formálisan is felvette a szunnita iszlámot.

Vámbéry életének meghatározó eseménye volt inkognitóban tett közép-ázsiai utazása 1863–1864-ben, amelynek során felkereste – az orosz hódítás előestéjén – a bukhari és a khívai kánások területét. Ez az utazás, illetve a róla készült útinapló hozta meg a világhírt Vámbéry, „a szanta dervis” számára, elsősorban a brit birodalomban. Visszatérte után (miután református vallásúnak keresztelkedett ki) 1868-ban megalapította a Keleti Filológiai Tanszéket, minden magyar

keleti tanszék elődjét a pesti egyetemen, ahol egyetemi tanárként közel harmincöt évig tanított. Jelesebb tanítványai Kunos Ignác, Thúry József, Bacher Vilmos, Kégl Sándor és Germanus Gyula voltak, de Vámbéry fedezte fel a gyermek nyelvészeti Goldziher Ignácot is. Mindemellett Vámbéry bizalmas jelentésekkel, elemzésekkel segítette az oszmán és a brit külügyi szolgálatokat az orosz birodalmi ambíciókkal szemben: a British Foreign Office munkatársaként élete utolsó éveig aktív maradt. A századelőn Vámbéry rövid ideig a korai cionista mozgalommal és Herzl Tivadarral is kapcsolatban állt.

Vámbéry Ármin életműve, szellemi hagyatéka többretegű. Míg külföldön legendás közép-ázsiai utazása és naplója miatt vált híressé, addig Magyarországon magyar őstörténeti kutatásaival, az ún. „ugor–török háborúval” lett inkább közismert, amelyben a magyar nyelv török kapcsolatait igyekezett bizonyítani. Vámbéry nyelvészeti eredményei nem állták ki a tudomány próbáját, máshol azonban

komoly érdemeket szerzett. Ő volt a keleti törökség egyik első komoly európai kutatója, számos addig nem ismert közép-ázsiai török nyelv forrásainak első közlője, e téren szerzett ismeretei és néprajzi megfigyelései igen értékesek ma is. Nyelvészeti kudarcát és a magyar nyelv finnugor mivoltát belátva Vámbéry fogalmazta meg először 1900 körül a nyelvrokonság és a genetikai/etnikai rokonság különbözőségét: e tézise időtállóan bizonyult. Vámbéry életművének másik fontos és maradandó részét a korabeli muszlim világról írt „politológiai” könyvei, esszéi képezik. Fontos kiemelni történelmi és földrajzi ismeretterjesztő munkásságát is. Sokoldalúsága kiterjedt publicisztikai tevékenységében is érzékelhető, életművének e fejezete azonban még nagyobbreszt feltáratlan.

Munkácsi Bernát (Nagyvárad, 1860 – Budapest, 1937)

Munkácsi Bernát egyik fő művében, a monumentális *Vogul Népköltési Gyűjtemény* I. kötetének bevezetőjében így ír pályájáról: „...a magyar östörténet szempontja vezetett legfőképp tudományos törekvése-

imben mindenkor. Ez buzdított már kora ifjúságomban tanulmányutakra, hogy gyalogszerrel bejárjam a moldvai csángók falvait, majd utóbb, hogy Reguly nyomdokát követve a votjások, csuvasok és vogulok tájait fölkeressem, s legutóbb is, a nagy világégés alatt, hogy ide sodródott Káma- és Kaukázus-vidéki foglyaink ajkairól éveken át jegyezgessem a tudományra nézve nagybecsű közléseket.”

Már tudományos karrierje kezdetén alapos kritikát írt Vámbéry Ármin *A magyarok eredete* című, 1882-ben megjelent munkájáról. A korabeli tudományosságra jellemző volt, hogy a török (de akár iráni és más ázsiai), továbbá a finnugor nyelvekben való jártasság összefonódott: Munkácsi egyetemi tanulmányai alatt Budenz Józsefnél nemcsak

MUNKÁCSI BERNÁT

finnugor nyelveket, hanem például jakutot is hallgatott, Vámbéry Árminnál pedig Reguly Antal helyszíni nyelvészeti jegyzetei alapján folytatott csuvas nyelvi tanulmányokat.

Volga-vidéki és szibériai utazásairól (1885, 1888–1889) hazatérve a saját gyűjtésű és a Reguly által gyűjtött manysi szövegek feldolgozásába kezdett. A hatalmas folklorisztikai és nyelvi anyagot szabatosan fordította magyarra, a nyelvjárási különbségekre is odafigyelve. Munkáiban több mint 1600 oldalon tárult fel az obi-ugor folklór különlegesen gazdag tárháza a mondáktól, hősénekektől a medveünnepi színjátékokon át, gyermekdalokig és találósokig. Nyelvrokonaink népköltészetének megismertetésével párhuzamosan fontosnak tartotta hangsúlyozni – a korra jellemző evolucionista kultúra-, illetve társadalomfejlődési modellel szemben –, hogy: „a népeknek szellemi képességére nem a földrajzi és ethnológiai viszonyok a döntő tényezők”. Elsőként jegyzett le udmurt (votják) népköltészeti alkotásokat, beleértve olyan „halandzsaszövegeket” is, amelyek még hosszú évtizedekig elkerülték a tudományszak érdeklődését.

1890-től az MTA levelező, majd 1910-től rendes tagja. Tudomány-szervezői és szerkesztői munkássága is jelentős. Kúnos Ignáccal közösen alapította a *Keleti Szemle* című folyóiratot. Évekig szerkesztette az *Ethnographiát* és létrehozta a Nemzetközi Közép- és Kelet-ázsiai Társaság Magyar Bizottságát, de a Magyar Néprajzi Társaság alelnökeként is tevékenykedett. Finnugrisztikai munkássága mellett a turkológiában is fontos eredményeket ért el: elkülönítette a török jövevényszavak három időbeli rétegét, több tanulmánya szól a bolgár-török kérdésről, és sok etimológiával gazdagította a nyelvtörténeti kutatást. Kiemelendők a moldvai csángók körében végzett nyelvi és néprajzi megfigyelései is. Fáradhatatlan kutatómunkájával nemzetközi szinten is kimagasló eredményeket ért el.

Almásy György (Felsőlendva, 1867 – Graz, 1933)

Almásy György Felsőlendván (ma Grad, Szlovénia) született, földbirtokos nemesi családban, de a család később Borostyánkőre (ma Bernstein, Burgenland) költözött. Almásy a Grazi Egyetemen szerzett jogi diplomát, de fiatal korától az utazás, a zoológia és a vadászat

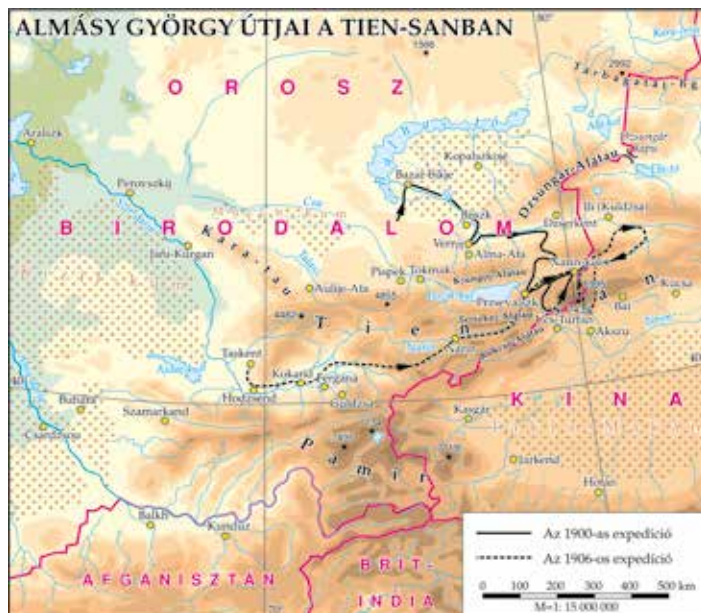

ALMÁSY GYÖRGY
ÉS ARCHER CROFT
ANGOL KELETKUTATÓ

érdekelte. 1900-ban kereste fel először Közép-Ázsiát: Vámbéry útját kívánta folytatni, ezért Szamarkandból tovább utazott Taszkentbe, majd innen a kazakok által lakott Hétfolyó vidékére (*Zseti-szu* vagy *Szemirecsie*), melynek székhelye Vernij (ma: Almati) volt. Almásy egészen másképp utazott, mint Vámbéry. Ő nem dervisálruhában, lovon, számaron vagy tevéen, hanem mint egy igazi úr, vonaton és hintón. Ráadásul a helyi orosz tisztek és tábornokok látták vendégül, akik közben meghódították Közép-Ázsiát, Turkesztánt. Almásy miután az Ile (Ili) folyó mentén csónakkal és tevekaravánnal hiába próbált eljutni a Balhas-tóig, visszafordult, és lóháton az Iszik-köl keleti felén fekvő Przsevalszkba (Karakol) ment. Bár kezdetben zoológiai megfigyeléseket végzett, fokozatosan a helyi őslakos népcsoportok (kazak, kirgiz, taranciai/ujgur, hoton/szárt-kalmak, dungán) néprajza felé fordult az érdeklődése. Ezenkívül a Tiensan hegyvonulatait kutatta, többször járt a 7000 méteres Hán-Tengri hegycsúcsnál, és a közeli Szári-dzsaz folyó Tárím-medence felé való áttörését is leírta. Első útjáról 1903-ban egy 700 oldalas könyv jelent meg. Ebben legértékesebbek a helyi népcsoportok, főleg a nomád kirgizek életmódjáról, hagyományos műveltségéről és tárgyi kultúrájáról szóló feljegyzései.

1906-ban Almásy visszatért Közép-Ázsiába: Andidzsán (Fergánavölgy) érintésével Karakolba ment, mert a Kínai (Mandzsú) Birodalom területére szeretett volna eljutni. Az orosz–kínai határhoz ment (Narinkol, ma Kazahsztán), ahonnan beutazta a Tekesz folyó völgyét, járt a helyi ojrát-mongolok közt, és egy buddhista kolostorba is (Mongol-kürie, ma Zhaosu, Kína) ellátogatott. Erről az útról Almásy nem írt könyvet, azonban sok fényképfelvételt készített, s élményeiről számos levélben számolt be feleségének. Karakolban lejegyeztette a kirgiz hőseposz, a *Manasz* bizonyos részleteit egy

helyi eposz-énekestől, valószínűleg Csojuke Ömür-útól (1863–1925), aki a bugu-nemzetség tagja volt. Hogy a kirgiz szöveget oroszra fordítsa, a helyi iskola egyik 16 éves tanulóját, Turgan Berdike-út magával hozta Magyarországra. Almásy és Turgan fordítása alapján azután 1911-ben egy rövid, 72 soros részlet jelent meg a *Manasz*ból a *Keleti Szemlé*ben német nyelven: ez volt a nagy eposz első európai bemutatkozója.

MESÉK, MONDÁK

A magyar népmesekincs eredete és régi rétegei

A méltán világhírű magyar népmese vitathatatlanul az európai népmese egyik csoportja. Az európai mesékről szórványadatokat már az ókorból és a középkorból ismerünk, a 16–17. századtól kezdve pedig irodalmi művekként nyomtatták ki őket. Európai nyelvekre – először franciára – lefordították a keleti meséket is. A 19. század elején a Grimm testvérek német mesegyűjteményének sikere világszerte megindította a népmesék gyűjtését és közzétételét.

Hasonló előzmények után nálunk is már a reformkorban megindult az önálló népmesegyűjtés és -kiadás. Mára több mint 40000 magyar népmesét gyűjtöttek össze, ennek több mint a felét a nemzetközi tudományos rendszerezés (az ún. „mesetípus-katalógus”)

szabályai szerint el is rendezték a kutatók. A magyar népmesekutatás két fontos sajátossága, hogy egyfelől ma is lehet népmesét gyűjteni, másfelől a kutatás során a mesemondók és közönségük kerül előtérbe.

Minthogy a magyar nyelv és kultúra Európában szinte szigetszerűen önálló, sokan megkísérelték, hogy népmeséink műfajainak történetét összehasonlító módszerrel vizsgálják.

Az állatmesék több típusában is azt mondják el, hogy a ravaszabb állat (nálunk a róka) túljár az erősebb, ám buta állat (nálunk a farkas) eszén. Észak-Európában és a finnugor népek meséiben – ám nemcsak itt, hanem akár Afrikában is! – ugyancsak ismertek az ilyen történetek, ezért nem tudjuk, hogy milyen régiek lehetnek ilyen meséink.

ESOPUS FABULÁINAK
ELSŐ MAGYAR KIADÁSA
PESTI GÁBOR
FORDÍTÁSÁBAN, 1536

Már a görög és latin irodalomban megtalálható a tanító jellegű állatmese, az úgynevezett „ezópusi mese”. Ezek az iskolai oktatás révén terjedtek el Magyarországon, és már a 16. században nyomtatásban is megjelentek. Leszármazottaikat ma is kedvelik, még a tömegkommunikáció legmodernebb formáiban is.

Meglepő, hogy a keleti (arab, török, perzsa stb.) mesék milyen ritkák nálunk. Például a csavaros eszű kópé alakja – például Naszreddin hodzsáé – néhány irodalmi fordításon kívül alig ismert. Ugyanezt mondhatjuk el nyugati változatairól (Till Eulenspiegel) is: nálunk nem a szóbeliségben, és nem a parasztok körében ismert.

Tudjuk, középkori klerikusaink ismertek legendákat és példázatokot. Ám csak néhány magyar nyelvű szöveg maradt ránk. A bibliai történetek (ide értve az apokrifokat) Európa-szerte befolyásolták a folklórt. Az ilyen történetek eltérnek a kanonizáltaktól. Az utóbbi évtizedekben még könnyű volt gyűjteni ilyen parabiblikus folklórt – úgynevezett „paraszt- Biblia”-szövegeket –, de ezeket nem tartották mesének. Datálásuk is igazán nehéz: a világ teremtmése, a vízözön, Krisztus és Szent Péter földi kalandjai „bármikor” megfogalmazódhattak.

A 16. századtól reneszánsz széphistóriák és főként német „népkönyvek” nálunk is megjelennek nyomtatásban, később kifejezetten népszerű ponyvanyomtatványokként. Azonban csak néhány maradt meg a folklórban: Fortunatus és legismertebb szövegként az Árgirus-történet (és dallam). Noha sokan foglalkoztak az Árgirus vizsgálatával, csak annyi bizonyos, hogy „magas irodalmi” műként olaszból fordították. Azt sem tudjuk, hogy a „szép história” mennyiben tudatos fordítása egy olasz *istoria bellissimának*. Tanulságos tény, hogy például a másol népszerű Genovéa- vagy Meluzina-történetek nálunk alig váltak ismertté.

A népszerű ponyvairodalom a 17. századtól a 19. század végéig mindenféle hagyományos szöveget közöl, legtöbbször átigazítva. A meseként elmondott Rinaldo Rinaldini-történetek, vagy a Nibelungen-tematikához tartozó Csontos Szigfrid innen származnak. A francia szépirodalmi „tündérmese” a 18. század végén jelenik meg nálunk Kónyi János németből készített fordításaiban. Néhány ilyen történetet ponyván is közöltek. Amikor a 19. század közepére

megindul a magyar népmese gyűjtése és kiadása, e sokszínű hagyományból is közölnek szövegeket.

Külön említést érdemel a Mátyás királyról szóló – és a környező népek körében is ismert –, több évszázadon át életben tartott hagyomány. Már a király udvaroncai terjesztettek hízeltörténeteket, és a magyar szépirodalom napjainkig ismétli ezeket. Legnevezetesebb közülük Mátyás király és a kolozsvári bíró története. Az álruhában a nép között járó uralkodót egyébként Harun al-Rasid, Oroszlán-szívű Richárd, vagy a „jó cár” is megjeleníti. Olykor népmeseként is elmondtak ilyen szövegeket. Annál tanulságosabb ez, mivel más történeti hőseinkről nem sokasodtak mesék. Attila hármaskoporsóba temetésének története a 19. század közepén válik népszerűvé: Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájában* már ismertnek tekinti a történetet. Ennek eredetije a nyugati gót király, Alarik temetése egy folyóba (Kr. u. 410.). Ám ez nem népvándorláskori folklór, hanem tudós történészek ismerete. (Ezt és az Isten kardja-történetet olykor meseként közölték.)

KÉP TATÁR PÉTER: ARGYL,
AVAR FEJEDELEM FIA, ÉS A SZÉP
TÜNDÉR ILONA TÖRTÉNETE
CÍMŰ MŰVÉBŐL, 1874

Természetesen nem csak az ilyen művelődéstörténeti rétegződést találjuk meg a mesékben. Amikor a 19. század második felében kiderült, hogy a német meséknek közeli változatai találhatók meg például a szerb, norvég, orosz (és magyar) népmesékben, felvetődött a kérdés, hogy mi ennek a hasonlóságnak az oka? Általában három mesei műfajt különítettek el: a „valódi”

meséket, a novellameséket és a tréfás meséket. A „valódi” meséket nevezték mágikus meséknek, varázsmeséknek vagy akár királymeséknek is. Minthogy a német mesék hátterében ott volt a német, a germán vagy éppen az indoeurópai mitológia, szimbolikus történetnek tekintettek sok mesét, és nemcsak a sárkányölő hősookról szólókat. Ezeket a Nap és az évszakok történetének vagy a felnőtté avatás maradványának gondolták – még az olyan mesék esetében is, ahol erőltetett volt a kozmogóniai magyarázat (például: *Hamupipőke*, *Piroska és a farkas*, *Hófehérke*, *Jancsi és Juliska* stb.). Az ilyen „meteorológiai” értelmezés a 19. század végére elveszítette egyeduralmát. Magyarországon igen rövid ideig képviselték, ám a laikusok mindmáig előszeretettel használják, és a „magyar mitológia” vagy a „sámánizmus” névvel illetik, s így igen réginek – honfoglalás előttiinek – tartják az ilyen szövegeket.

A 19. század végén a sok-sok meseváltozatot filológiai módszerekkel vetették össze: egy-egy történet elterjedését és változatait „földrajzi-történeti” térképekben összegezték. Solymossy Sándor és Berze Nagy János (meg későbbi követőik) több mesetípust mutattak be ilyen módon. Kovács Ágnes, Diószegi Vilmos, Vargyas Lajos más műfajokra – például a népballadákra, a hiedelemmondákra – is kiterjesztik e megoldást. Az így elkülönített mesetípusokat általában „hősmese” néven említik, és a belső-ázsiai (rendszerint altáji) hősepika leszármazottjának tartják, automatikusan a honfoglalás előtti időkből. (Az ilyen mesetípusok felsorolása gyakran változik: sárkányölő hősök, Fehérlófia és egyéb, állatoktól származó hősök, Erős János, Hajnalkötöző királyfi, Borsszem Jankó, a férfi Hamupipőke, az Égig érő fa, pokoljárás, a varázsló és tanítványa stb. Általában minden

SÁRKÁNYÁBRÁZOLÁS ÖVVERETEN. BOLSIE TIGANI.
FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

ZICHY MIHÁLY: GARABONCIÁS DIÁK

HÉTFEJŰ SÁRKÁNY ÁBRÁZOLÁSA A SZILÁGYSÁGI
KRASZNA TEMPLOMÁNAK 17. SZÁZADI FAMENNYEZETÉN

olyan mese ide kerül, amelyben táltos fordul elő.) Régies, terjedelmes történetek, ám mindegyiknek másutt találjuk meg a párhuzamait. Minthogy a honfoglalás előtti magyar hősepicáról semmit sem tudunk – két ismeretlent magyarázunk egymással.

Már Solymossy Sándor több ízben felsorolta a „keleti elemek népmeséinkben” példáit. Ő is utal mesetípusokra, ám inkább egy-egy motívumot, szereplőt, sztereotip formulát említ. (Például: Vasorrú bába, „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál”, kacsalábon forgó várkastély, láncon függő várkastély, táltospárbaj és tejfürdő, az égbe nyúló fa, az álhős alól kiugró párnák, „egyszer volt, hol nem volt”). Solymossy háttérüként a „keletet” említi, és nála ez leginkább Szibéria. Gyakran hivatkozik a sámánizmusra, általában a (név)mágiára. Azonban nem világos, hogy véleménye szerint mindez mikor és hogyan vált a magyar mese elemévé. Mivel dolgozatai az 1920-as és 30-as évekből származnak, s így lassan százévesek, érthető, hogy mára sokkal több és szélesebb körű adatot idézhetünk. A vallásokról, a szibériai sámánizmusról, a belső-ázsiai hősepika szörnyetegeiről is sokkal többet tudunk ma már.

Solymossy egyik legismertebb tanulmánya a magyar népmesei sárkányról szól, amely az európai sárkányoktól eltérően nem denevérszárnyas, krokodilszerű, röpködő hüllő, hanem emberszabású férfi, aki birkózik, nincs korszerű fegyvere, csak buzogánya, és királykisasszonyokat rabol el. Ez a kép azonban egyoldalú, mivel a motívum megvan az „európai” Szent György-történetekben,

sőt már az Androméda-történetben is, ahol Héraklész ősapja, Perzszeusz menti meg a királylányt, és öli meg a vízparti, tekergő, hüllőszerű sárkányt.

A magyar folklór kutatásában a „keleti” (= honfoglalás előtti) és a „nyugati” (= európai) elemek összevetése, szembeállítása a kezdetek óta megfigyelhető. Népmeséink sárkányait érdemes lenne tüzetesebben is megvizsgálni. (A hüllőszerű sárkány európai ikonográfiája pedig széltében ismert a magyar kultúrában is.)

KATONA ÉS 12 FEJŰ
SÁRKÁNY KÜZDELME.
19. SZÁZAD

Azt, hogy még „apróságokat” is érdemes körütekintő(bb)en vizsgálni, Solymossy másik híressé vált dolgozatán keresztül mutatjuk be. Az „egyszer volt, hol nem volt” (úgynevezett) magyar mesekezdő Solymossy szerint honfoglalás előtti. Ez ugyan nem jelenti automatikusan azt, hogy az ilyen kezdetű mese maga is honfoglalás előtti lenne, ám a „mese nélküli mesekezdő” feltételezése is abszurdum lenne. Solymossy óta több alapos dolgozat vizsgálta e témát. A formailag is hiteles „keleti” és „kaukázusi” meseközlések ma már rendelkezésünkre állnak. Az újabb nemzetközi kutatásokból kiderült, hogy a „poláris” mesekezdés („volt–nem volt”) gyakorlatilag ismeretlen a finnugor népek mesekincsében. Belső-Ázsiában és a Kaukázusban azonban egy ehhez kapcsolódó formula is megjelent: „egyszer

volt – egyszer nem volt”. Volt olyan kutató, aki ezt a megoldást az „egyisten” említésével hozta kapcsolatba, és voltaképpen perzsa eredetűnek tekinti. Hogy a Kaukázus népeinél és Belső-Ázsiában évezredek óta számolhatunk folklorisztikus kölcsönhatásokkal, közismert alapelv. Ám hogy a perzsa teológiai elképzelés mikor került a magyar (!) mesekincsbe – ettől még nem tudhatjuk. Sőt, a múlt század második felének vezető mesekutatója, Kurt Ranke már korábbi áttekintésében is úgy látta, hogy a keleti Mediterráneumban nemcsak perzsák és arabok ismerték ezt a mesekezdőt. Vagyis a magyarok vehették innen is, onnan is, a honfoglalás előtt is, után is.

Hogy a körületekintő mesekutatás akkor is eredménnyel jár, ha nem ad „holtbiztos” tippet, könnyen igazolhatjuk. Közismert, hogy a magyar *mese* szó egyedülálló az európai mesemegnevezések között. Maga a szó finnugor eredetű, és egy ’mond’ jelentésű igéből származik. A középkorban már adatolni tudjuk. Ám a magyarban a 16. századig jelentése nem ’mese’, hanem ’találós kérdés’. Évszázadok során alakult ki mai jelentése, de korábbi értelmezése még a 19. század második felében is megvan, például a „találós mese” formában. Ez a jelentésváltozás is bizonyítja, hogy eleven e műfaji megnevezés. Talán még azt is sejthetjük, mi volt a mese korábbi neve: a csángóban és töredékesen a Székelyföldön is a közelmúltig használták a „beszéd” szót ’mese’ értelemben.

„Mai” népmeséink előzményei és párhuzamai sok század alatt és igazán sokféle alakultak ki. Fejlődésüket nyomon követni önmagában is érdekes.

A magyar honfoglalás mondaköre és annak utóélete

A magyar honfoglalás mondaköre a magyarság eredetéről, vándorlásáról és letelepedéséről szóló történetek laza füzére, amely népünk honkeresését és új hazára találását meséli el. Feltételezhető, hogy ezekben a történetekben tetten érhetők a honfoglalás előtti, és még azt követően is élő hősköltészeti hagyomány töredékei, amely hagyomány összefüggő mitologikus keretben beszélte el a magyarok

eredetét és megtelepedését a Kárpát-medencében. E történetek legrégebbi feljegyzései valószínűleg hosszú szóbeli és írásbeli hagyományozódás után a középkori latin nyelvű krónikákban maradtak fent, amelyek mindegyike több száz évvel a honfoglalás után keletkezett. A mondákat Anonymus *Gesta Hungarorum*a (13. század legeleje), Kézai Simon gestája (13. század) és a 14. századi krónikakompozíció hagyományozta tovább. A kutatás kimutatta, hogy a krónikaszerzők több forrásból merítettek, és hosszú alakulástörténet előzte meg az első ismert lejegyzéseket. Az évszázadokon átívelő szóbeli és írásbeli hagyományozódás során a mondák csiszolódtak, a történeteket átfogalmazták, egyes motívumok, részletek jelentése elhomályosult, kikopott, esetleg félreértették, mások újakkal gazdagodtak, más megvilágításba kerültek.

NAGY SÁNDOR: A CSODASZARVAS ÜLDÖZÉSE. VESZPRÉM, 1909

A csodaszarvasmonda, a magyar nép mitikus eredetének, vándorlásának története egyes értelmezések szerint a hun és magyar népcsoportok szétválását meséli el. Kézai Simon krónikája és a 14. századi krónikakompozíció őrizte meg. A történeti kútfők által lejegyzett változatok szerint két testvér, Hunor és Magor, Ménrót/

THAN MÓR: HUNOR
ÉS MAGOR, 1868

Nimród Enéhtől nemzett fiai üldözőbe vesznek egy szarvasűnőt, azaz nőtény szarvast, de szem elől tévesztik a nemes vadat, és Meótság mocsaras vidékére tévednek, ahol megtelepedésre alkalmas helyet találnak, s öt éven át ki sem mozdulnak onnan. A hatodik esztendőben a pusztába kijöve Belár fiainak feleségeire akadnak, akiket elrabolnak. Dulának, az alánok fejedelmének két lányát Hunor és Magor veszi feleségül, tőlük származnak a hunok és a magyarok, akik a krónikás szerint kétszer vonulnak be Pannóniába, először Attila, majd Árpád irányításával. Így a hun–magyar mondakörnek is fontos darabja a történet, amely a világhódító hun ősök leszármazottaiként tünteti fel a magyarságot. A csodaszarvas-üldözést

Jordanes *Geticájában* (6. század) is megtaláljuk mint hun eredetmondát. A bibliai genealógia, amely Hunort és Magort az ószövetségi Nimródtól származtatja tudós kompiláció.

A mondának három fő motívuma van: két fiútestvér elhagyja otthonát, és új hazát alapít; felbukkanó, majd eltűnő állat (szarvas) vezet nyomra gázlón, folyón át; valamint a nőrablás. A szakirodalom különösen e motívumok eredetével foglalkozott a csodaszarvasmonda kapcsán, számos keleti és nyugati párhuzamot felsorakoztatva. E szerteágazó motívumok jól ismertek a sztyeppe népek körében, ugyanakkor a két honalapító testvér, valamint a szarvasüldözés megjelenésére számos európai példát is találunk az ókortól napjainkig, e toposzok a legkülönbözőbb folklórműfajokban és irodalmi alkotásokban tűnnek fel. A magyar népköltészet regösénekeinek csodafiúszarvasa alapján feltételezték többen, hogy a regösénekek és a honfoglalás hősköltészeti hagyománya között folytonosság mutatható ki. A középkori krónikák megörökítették olyan alapítási mondákat, amelyekben az agancsai között gyertyákat vivő, utat mutató csodálatos szarvas templom, kolostor (Szent Gellértnek a bakonybéli monostorét, Szent Lászlónak a váci egyházét) építésének helyét

jelöli ki. Az agancsai közt fénylő feszülettel megjelenő szarvas motívuma Szent Hubert és Szent Euszták legendáiban is megtalálható. Források keletkezéséről szóló mondákban több helyütt megőrződött a szarvasüldözés motívuma.

A csodaszarvasmonda széles körű ismertsége és népszerűsége a 19. században teljesedett ki, amiben többek között fontos szerepe volt Arany János remek feldolgozásának – *Rege a csodaszarvasról* (1863) –, amely töredékben maradt eposzának, a *Csaba-trilógiának* a része. A vers bekerült az olvasókönyvekbe, és napjainkig az iskolai tananyag része.

VITTORE PISANELLO: SZENT EUSZTÁK LÁTOMÁSA, 1436–1438

UNDI MARISKA:
CSODASZARVAS

Csodaszarvas-történetek

„Midőn egyszer ezen népnek vadászai, miként az szokásban volt, a Meotisnak innenső partján vadászni mennek, észreveszik, hogy mintegy váratlanul egy nőstény szarvas bukkant fel előttük, amely a mocsárba ment s majd haladva, majd megállva útmutatóul szolgált nekik. A vadászok követvén őt, átgyalogoltak a Meotis-mocsáron, amelyet előbb mint tengert járhatatlannak tartottak. Az idegenek előtt feltűnt nemsokára a Scytha-föld is, a szarvas pedig eltűnt. [...] Ezek pedig, akik egyáltalában nem tudták, hogy a Meotis-mocsáron kívül más világ is van, a Scytha-föld iránt való bámulatuktól indítatva mint ahogy éles elméjük, úgy vélekedtek, hogy erre az eddig senki előtt sem ismeretes útra az istenség rendelete folytán akadtak rá, s övéikhez visszatérnek, a történeteket elbeszélik, Scythiát magasztalják, s miután népüket megnyerték, azon az úton, amelyet nekik a szarvas mutatott, Scythiába sietnek [...]”

Jordanes: Getica, 6. század közepe

„Uralmának első esztendejében Babik vadászatra indult, és körbeutazta, illetve kiismerte az elhagyatott vidéket. Amikor pedig eljutott Šalat városába, megmászta földhalmot, és egy szarvas jelent meg ott, amely a templom fölé emelt domb irányába menekült. Amikor Babik üldözőbe vette a vadat, a szarvas hirtelen eltűnt a dombon, és lova patája belesüllyed a földbe. Babik leereszkedett a lováról, és kivonszolta lovát a nagy bajból.

Mindent és mindenkit áhítattal töltött el az, amikor a földet kiásva megtalálták az édes illatot árasztó mennyei és gyönyörű kincsekkel teli templomot.”

Movsēs Dasxuranc'i: A kaukázusi Albánia története, 10. század (?)

„[Böngér fia Bors] már a Garam folyó mentén lovagolt, amikor egy előlük menekülő szarvas a hegygerince hágtott. Bors nagy sebesen üldözőbe vette, és a hegycsúcson lenyilazta. Akkor Bors tekintetét körbehordozva a hegyeken arra az elhatározásra jutott, hogy itt várat fog emelni. Tüstént egybehívta a szolgálónépek sokaságát, és egy magas hegy csúcsán igen erős várat építtetett, amelyet saját nevééről Bors várának nevezett el.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

„Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimentek, a pusztán egy szarvas ünőre bukkának, melyet, a mint előttök futott, a Meotis ingóványaiba kergetének. S midőn az ott szemők elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresék, de semmi módon nem találhatták. Végre is az említett ingóványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélték.”

Kézai Simon: Gesta Hungarorum, 1285 körül

SZÉKELY BERTALAN: A CSODASZARVAS. FRESKÓVÁZLAT, 1900–1902

CSODASZARVAS A KÉPES KRÓNIKÁBAN,
1360 KÖRÜL

„Történt azután egy napon, hogy vadászni indultak; a pusztaságban szarvasünő bukkant elébük; ezt a Maeotis ingoványaiba üldözték; futott előlük. Mikor azonban ott teljességgel eltűnt előlük, sokáig keresték, de semmiképpen fel nem lelhatték. Bebolyongták azután ezt a mocsárvidéket, és úgy találták, hogy az alkalmas nyájak legeltetésére. Visszatértek hát atyjukhoz, és tőle engedelmet kapván, minden jószágukkal bementek a maeotisi mocsarakba, és ott is maradtak. Maeotis vidéke pedig Perzsaországgal határos [...]”

Képes Krónika, 1358

„Koronázása után elment arra a helyre, ahol a látomás történt, és tanakodott öccsével, Lászlóval, hogy a Szűzanya tiszteletére építendő egyháznak hol vessék meg alapját.

És mikor ott állottak Vác alatt, ahol most Boldog Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg nekik, szarvai tele égő gyertyákkal; eliramodott előlük az erdő felé, és lábát azon a helyen vetette meg, hol most a monostor van. A vitézek rányilaztak, mire a Dunába szökkent, és többé nem látták. Ennek láttára szólott Szent László: »Bizony nem szarvas volt ez, hanem Isten anygala.« És mondotta Géza király: »Mondjad, kedves öcsém, mit jelentettek az égő gyertyák, miket a szarvas agancsán láttunk?« Felelt Szent László: »Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak, lábát pedig azért vetette meg ott, mivel megjelölte a helyet, hogy ott építsük fel a Boldogságos Szűz egyházát, s nem másutt!« Hogy azonban az első látomás helye se maradjon épület nélkül, Géza király és öccse elrendelték, hogy ott Szent Péternek, az apostolok fejedelmének tiszteletére emeljenek kápolnát.”

Képes Krónika, 1358

„Egy nap Nemród vadászatra ment, és magával vitte a fiait is. Vadászat közben Nemród egy elejtendő vadra bukkant. Azonnal nyomába eredt, és üldözni kezdte. Fiai is mindenfelé vadat kémleltek, s egyszer csak egy csodálatos vad tűnt fel előttük, amely csodálatos színekben pompázott. Önkéntelenül is a vad után fordultak lovaikkal vágtaban. A vad azonban elmenekült, és Adzsem [Irán] határán a hegyek közé érve eltűnt.

A két királyfi, bármily soká kereste a vadat, nem találta meg. Sem a nevét, sem a fajtáját nem ismerték. A két királyfi gyorsan elfáradt, a szomorúság és a bánat tengerébe merült. Azután azon tanácskoztak, hogy mitevők legyenek. Majd visszatértek atyjukhoz, és arra kérték, hogy Adzsem határán, azon a hegyes vidéken egy monostort építtessen számukra, amelyben lemondva a világról lakhatnak, és a világ népétől visszavonulva saját gondjukkal

foglalkozhatnak. Nemród kérésüket meghallgatta, és parancsot adott, hogy azon a helyen egy monostort építsenek. Miután a monostor felépült és elkészült, a két királyfi beleköltözött, hogy saját hitvallásuk szerinti imádságokkal foglalkozva jó ideig ott töltsék életüket.”

Mahmúd terdzsümán: Táríh-i Üngürüş, 16. század közepe

„Egy másik elbeszélés szerint így szól a történet: Egy napon Hunor összegyűjtötte törzsének tekintélyes előkelőit, és vadászatra indult. Vadászat közben egy hegyhát mögül váratlanul egy vad tűnt fel előttük, mely csodálatos színekben pompázott, de egy másik törzs [tartomány] felé elmenekült. Mikor [Hunor a vadat] megpillantotta, azonnal megragadta a szívét ez a szerencsés jel. Így szólt: »Ha ezt a vadat elejtem, ebben az országban sikerül elérnünk a nyugalmat, de ha nem sikerül elejtenem, sorsszerűen el kell foglalnunk Pannonija tartományát, melyről [kedvező] híreket kaptunk!« Így határozott, s ezzel a gondolattal azonnal a vad után vágatott.

A vad pedig menekült, s amint egy másik törzs [tartományának) határához értek, Hunor már-már megközelítette, de azon a helyen, ahol zsákmányul kellett volna esnie, a vad eltűnt a szeme elől. Hogy hívják és mi fajta, nem tudta.

Mikor Hunor ezt a helyzetet látta, így szólt a mellette levő előkelőségekhez: »Ez nem a véletlen dolga. Ez jel és utalás nekem és népemnek, hogy végül is ebben az országban nem élhetünk. Ennek az az orvossága és gyógyszere, hogy más országban kell letelepednünk« – mondta. De azután még sok idő telt el.”

Mahmúd terdzsümán: Táríh-i Üngürüş, 16. század közepe

BERTALAN: REGE A CSODASZARVASRÓL. VÁZLAT

A csodaszarvasmonda Katalóniában

A csodaszarvasmonda magyar változatainak legkorábbi írásban ránk maradt emléke – valószínűleg csupán a történet egy rövid összefoglalása – a Kézai Simon *Gesta Hunnorum et Hungarorum* című művében szerepel (1282–1285). A történetnek egy archaikusabb változata azonban már ötven évvel korábban Katalóniába is elkerült a dinasztikus kapcsolatok révén: II. András leánya, Jolán 1235-ben Barcelonában házasságot kötött I. (Hódító) Jakab aragón királlyal, s rövid élete maradandó nyomot hagyott a katalán kollektív népi emlékezetben. A 19. század második felében számos változatban került feljegyzésre egy katalán népballada, amely szerint egy vadász megpillant egy forrásnál ivó szarvasűnőt, le akarja lőni, de az váratlanul megszólal: nem szarvasűnő vagyok, hanem a magyar király lánya; nem akarod inkább megkérni a kezemet?

E forráscsoportnak nagy jelentősége van egyfelől a magyar szóbeli hagyomány eredetiségének a bizonyításában, másrészt azon a téren is, hogy egyes magyar és moldvai csángó átmeneti rítusok (regölés, hejgetés/urálás, kecskézés), valamint egyes házassági szokások (moldvai csángó és román) nem csupán a szóban forgó hagyományhoz tartoznak, de azok csodafiú-szarvasa, illetve állatmaszkba öltözött figurája az eredeti hagyomány szerint szarvasűnő lehetett. (Egyes moldvai csángó házasságokban a menyasszonyt „kecskefiúnak” nevezik, vagyis a szóösszetétel *fiú* eleme eredetileg nem az állat nemére vonatkozott, hanem a házasodni készülő menyasszony *fiatal* korára.)

Itt a hegy tetején
volt egy forrás.
Éljen a szerelem!
Éljen a szerelem, a szerelem éljen!
Éljen a szerelem!
Volt ott egy ivó szarvas,
egy vadász aki figyeli.
„Vadász kérlek ne lőj le,
Nem szarvas vagyok,
hanem egy leány.
A magyar király lánya vagyok.”
„Aj, leány, ha tudtam volna,
téged elvettelek volna.”
„Nem kérdezed, hogy én is szeretném-e?”
„Lelkem, szeretnék megkérdezni.”

M. A.

Az *Emese álma* történet az Árpád-ház és tágabban a magyarság eredetmondája. A krónikaszerzők a dinasztiaalapító Álmos fejedelem születését és nevének eredetét anyja mitikus álmával hozzák kapcsolatba. Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában Emesének – miután férjétől, Ügyek vezértől teherbe esett – álmában egy sólyom formájú isteni látomás jelent meg, amely megtermékenyítette. „Egyszermind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el.” Ez a motívum – az anyaméhből forrás fakad, és az utódok nagy területeket népesítenek be – tudósi átvétel, Hérodotosznál és más görög szerzőknél Kürosz perzsa uralkodóval kapcsolatban ugyancsak ismert. A magyarázatok egy része az Árpádok ősanijának, Anonymusnál szereplő nevét az 'anya' jelentésű egykori magyar 'eme' szó kicsinyítő képzős alakjából eredeztették, és arra hivatkoztak, hogy Szibéria és Belső-Ázsia számos népénél jól ismertek a legkülönbözőbb állatalakot öltő, totemisztikus nemzetségszűkezők, akik a magyar mondához hasonlóan nemritkán álmában megtermékenyítik meg az ősanját.

„A királyi hatalom Asztüagészra, Küaxarész fiára szállt. Ennek született egy Mandané nevű leánya, akiről azt álmodta apja, hogy testéből olyan forrás fakad, amely nemcsak városát, hanem egész Ázsiát elborítja. [...] Mandané és Kambüszész házasságának első évében Asztüagésznek újabb álomlátása volt: azt álmodta, hogy leánya öléből szőlőtőke hajt ki, amely beárnyékolja egész Ázsiát.”

Hérodotosz: A görög–perzsa háború, Kr. e. 5. század második fele

„Oszmán Gázi [álmában] látta, hogy a szent [Sejh Edebáli] melléből hold kel fel, feléje száll, és egyenest az ő mellébe megy be. Abban a pillanatban a köldökéből fa nő ki, melynek árnyéka betakarja a földet. A fa árnyékában hegyek magasodnak, a hegyek tövéből vizek fakadnak. Az emberek isznak, kertet öntöznek, és közutakat táplálnak a vízből.”

Ásikpasazáde: Az Oszmán-ház történetei, 15. század utolsó negyede

A 14. századi krónikakompozíció kódexei a monda egy másik változatát örökítették át. A *Képes Krónika* szerint „Ügyek fia Előd Szittyaországban Eunodubilia leánytól fiat nemzett, kinek neve lön

Álmos, annak okáért, mert anyjának álmában keselyűforma madár jelent meg, amikor terhes állapotban volt; [...] ama fiú származását álom jövendölte meg, ezért nevezték Álmosnak.” Vannak, akik a később lejegyzett történetet tekintik a monda régibb változatának, a korabeli szóbeliségben élő hagyományokhoz közelebb állónak, ahol nemzés helyett az álomban jóslásról, Álmos uralkodásának megjövendöléséről van szó. Emese nevét pedig talán a 'virrasztás közbeni félig éber, félig révült állapot' jelentésű régi magyar émes szóból főnevesítette volna Anonymus.

A *fehér ló mondája* a Kárpát-medencében való letelepedés elbeszélése, amely szerint Árpád honfoglaló magyarjai az akkor Pannónia földjén uralkodó morva fejedelemtől, Szvatopluktól egy lóért, aranyos nyeregért és díszes kantárért (fékért) cserébe kapott maroknyi föld, kevés fű és merítésnyi víz átvételével szereztek meg ezt a területet. A *fehér ló mondája* egyike azoknak a történeteknek, amelyek az Árpád-kortól a 16. századig rendre belekerültek a krónikáinkba. A *Képes Krónikában* a következőképpen olvasható: Szvatopluknak „földjéért küldtek neki egy lovat arabiai arannyal bearanyozott nyereggel, aranyos kantárral. Látván ezt a fejedelem, felette megörvendezett, azt vélte, hogy vendég módra küldötték ezt neki a földért. A hírmondó tehát földet, fűvet és vizet kért a fejedelemtől. A fejedelem pedig mosolyogva mondotta: »Legyen nekik, amennyit akarnak ezért az ajándékért!« Így tért vissza a hírmondó övéihez. Árpád pedig ezenközben a hét vezérrel bejött Pannóniába, de nem vendég módra, hanem hogy örökjogon birtokukba vegyék a földet. Ekkor más hírmondót küldöttek a fejedelemhez, ily követséget bíztak rá: »Árpád üzeni neked népével együtt ezt: Meg ne állj tovább semmiképpen azon a földön, amelyet megvettek tőled, mert a te földedet megvették a lóért, a fűvet a kantárért, a vizet a nyeregért.«”

A föld–víz–fű hármasa az egész országot megtestesítő szimbólum, ha ezeket átnyújtják, az a terület átadását jelképezi. A szakirodalom számos perzsa és közel-keleti párhuzamra mutatott rá ezzel kapcsolatban. A kérés valójában diplomáciai üzenet, felszólítás a behódolásra. Görög források bolgárokra vonatkozó adatainak analógiája alapján feltehető, hogy inkább békekötési vagy meg nem támadási szerződésről lehet szó a történetben.

JOHANN NEPOMUK
GEIGER: ÁRPÁD FOGADJA
SZVATOPLUKTÓL VISSZA-
TÉRT KÖVETÉT

Anonymusnál a történetnek csak bizonyos elemei találhatók meg. Árpád a Bodrog és a Sajó, majd a Duna–Tisza közét Zalán bolgár vezértől többek között tizenkét fehér lóért cserébe vette birtokba, majd Mén Maróttól Bihart.

Több kísérlet történt a monda középkori, nyugat-európai szertartásokhoz és történetekhez kapcsolására is, például a hűbéri beiktatás ceremóniáját látva az elbeszélésben, de a fehér ló mondája inkább a honfoglaló magyarság, illetve tágabban a nomád sztyeppe népek jogszokásrendszerének megnyilvánulásaként értelmezhető.

A régebbi kutatás igyekezett az ajándékként küldött lovat a lóáldozat megőrződött emlékeként magyarázni, újabban szimbolikus vételárként, csereeszközként vagy követi ajándékként értelmezik. A történet fontos eleme a hármasság, nemcsak a küldött ajándékok és a kért tárgyak száma miatt, hanem mert a követek is háromszor keresik fel a morva fejedelmet.

A fehér lovon vett ország történetét megörökítő *Pannóniai Ének*, ez a feltehetően a 14–15. század fordulóján keletkezett történeti ének folklorizálódott, azaz beépült a folklórba, széles körben megőrizve a történetet a szóbeliségben.

A honfoglalás mondái közül leginkább ezt a történetet talál-
ták meg a néprajzi gyűjtők a szájhagyományban, többnyire olyan
magyarázattal, hogy a honfoglalóknak miként sikerült furfanggal,
csellel megszerezniük az ország területét. Ez valószínűleg azzal is
összefügg, hogy az ellenséget nem erővel, hanem ésszel legyőzni,
napjainkig kedvelt folklórtéma.

A magyarság eredete, valamint a magyar mitológia és hősköl-
tészet iránt a 18–19. század fordulóján támadt fel ismét az érdek-
lődés, és teljesedett ki a millennium idején. Szépirodalmi művek,
köztük eposzok, elbeszélő költemények, regények, valamint kép-
zőművészeti alkotások sora dolgozta fel a magyarság eredetének és
honszerzésének témakörét, amit a populáris olvasmányok, a sajtó,
a tankönyvek is népszerűsítettek. Jókai Mór, Benedek Elek, Móra
Ferenc és Lengyel Dénes 19–20. századi monda fel- és átdolgozásainak
a mai napig meghatározó szerepük van a honalapítás mondáinak
megismertetésében, s nagymértékben befolyásolják a magyar hon-
foglalásról való vélekedést.

EUGÈNE FERDINAND
VICTOR DELACROIX:
ATTILA, A HUN (1847)

Hun hagyomány, Attila-hagyomány

Már az első ránk maradt magyar történel-
mi mű, Anonymus *Gestája* is összeköti a ma-
gyarokat és a hunokat: a szerző szerint Ál-
mos Attila leszármazottja, a magyarokhoz
csatlakozott székelyek pedig „Attila király
népe”. Attila legtöbbször a területfoglalás
igazolására kerül elő. A Kézai Simon által
a 13. század végén felfestett kép már sokkal
kidolgozottabb. A szerző szerint Hunor és
Magor két testvér, Nimród és Eneth fiai,
akiktől a hunok és a magyarok származ-
nak. Bár a hunok és a magyarok kettősségét
világosan megfogalmazza, mégis egy nép-
nek tekinti őket, így Árpád honfoglalása

a magyarok – vagy hunok – második bejövetele. Kézai ugyanakkor nem használja fel Attilát a területfoglalás legitimálására, és nem említi, hogy az Árpádok Attila leszármazottai lennének. (Megjegyzendő, hogy a középkori magyar hagyomány nem kötötte össze a magyarok *hungarus* elnevezését a hunok nevével, hanem az Ung folyó, illetve Ungvár nevéből vezette le azt.) A *Képes Krónikában* (1358) a dinasztia Attilától való származtatása újra előtérbe került, de egyúttal megmaradt Hunor és Magor története és a két nép egynek – vagy testvérnek – való láttatása is. A későbbiekben ez a kép rögzül a magyar közgondolkodásban.

Az Attilához kötődő – először Kézai által összegyűjtött – történetek javarészt nyugati szerzők műveiből származnak, és nem mutatnak semmiféle magyar – vagy sztyeppe – örökséget. (Kivételként említhető a folyómederbe való temetés motívuma, amely egyfelől nem szerepel a nyugati krónikákban, másfelől pedig a hunok körében régészeti is kimutatható.) Ennek dacára a magyar hunhagyomány szemléletmódja gyökeresen eltér előképeitől. A latin világ a gonosz megtestesüléseként, Antikrisztusként tekint Attilára, a germánok hagyományaiban egy pozitív, de passzív szereplő: az események megese vele, de nem ő alakítja őket. (Éppen úgy, ahogy a germánok szempontjából a hun birodalom népeik történetének egyfajta keretét adja.) A skandináv hagyomány szintén passzív, de egyúttal inkább rosszindulatú, kicsinyes figuraként ábrázolja. Mindezzel szemben a magyarok

ATTILA EGY ITÁLIAI PLAKETTEN, 15. SZÁZAD VÉGE

ATTILA – ATLI – EGY SKANDINÁV EDDA ILLUSZTRÁCIÓJÁN

Attilája a mindenkit legyőző pozitív hős, rendkívül aktív szereplő. Míg a germánok körében Attila ugyan elfogadott uralkodó, de nem tartozik szorosabban a „mi” fogalmába, addig a magyarok egyértelműen azonosultak vele. Mindezt nem könnyű néhány tudós elme mesterkedésének betudni, már csak azért sem, mert a hun király neve nem csengett túlságosan jól abban a szellemi környezetben, amelyhez ők klerikusként tartoztak. Így azután nem lehetetlen, hogy a magyarság körében valóban létezett egy hun- vagy Attila-hagyomány, amelynek tartalmát azonban nem ismerjük.

ATTILA UDVARA THAN
MÓR FESTMÉNYÉN (1870)

Az Attilával vagy a hunokkal való azonosulás nem feltétlenül függ össze egymással, ami azonnal világos lesz, ha kelet felől közelítjük meg a kérdést: bár Belső-Ázsiában a hunok történeti valóságként léteztek birodalmuk révén, Attila neve ott semmit sem mondott, hiszen európai országa ott egyszerűen ismeretlen volt. (A hunok emléke azonban ottani birodalmuk bukása után is fennmaradt egy ideig, a mai mongol hun hagyomány viszont 19. századi tudósi munka eredménye.) Valójában az sem egészen világos, hogy Attila birodalma meddig terjedt kelet felé: az Urálon túl mindenesetre nem nagyon számolhatunk vele. Attila tehát kifejezetten európai jelenség. Sajnos a magyaron kívül nem találunk olyan hagyományokat,

amelyek egyértelműen Attilára tekintenek ősként: talán csak a bolgár fejedelmi lista Avitokhloja jelent kivételt, az azonosítást azonban számos nehézség terheli. A mai törökök vagy kazakok Attila-hagyománya mindössze néhány évtizedes jelenség, amely az európai tudományosság ismeretében alakult ki: középf- és újabb kori krónikáik soha nem említik a hunokat vagy nagykirályukat.

ATTILA HARTMANN
SCHEDELL AUGSBURGI
KRÓNIKÁJÁBAN
(16. SZÁZAD ELEJE)

„Eneth-től két fiat nemze, Hunort tudniillik és Mogort, kiktől a húnok vagy magyarok származtak. Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejül. S ezen nőktől vették eredetöket minden húnok és magyarok.”

Kézai Simon: Gesta Hungarorum, 1285 körül

„Álmosnak, aki Előd, ez Ögyek, ez Ed, ez Csaba, ez Etele, ez Bendegúz, ez Torda, ez Szemény, ez Etej, ez Apos, ez Kodocsa, ez Berend, ez Zsolt, ez Bulcsú, ez Balog, ez Zombor, ez Zámor, ez Lél, ez Levente, ez Kölcse, ez Ompód, ez Miske, ez Mike, ez Beszter, ez Budli, ez Csanád, ez Bökény, ez Bondorfán, ez Farkas, ez Otmár, ez Kádár, ez Belér, ez Keár, ez Keve, ez Keled, ez Dama, ez Bor, ez Hunor, ez Nimród, ez Thána, ez Jáfet, ez Noé fia volt.”

Képes Krónika, 1358

„Attila, Isten kegyelméből Bendegúz fia, a nagy Magor unokája.”

Képes Krónika, 1358

Feltehetjük a kérdést, hogy a magyar krónikák miért emlékeznek Attilára. Egy-egy nagy uralkodó emlékét általában a leszármazottai szokták megőrizni, de csak bizonyos esetekben: ha fennálló

dinasztiát alapít, ha országot szerez, vagy ha több gyermeke révén megoszlik utána a családban a hatalom. Attilára ezen feltételek egyike sem igaz. Ráadásul hiányzik még egy nagyon fontos – talán a legfontosabb – körülmény: az ország folyamatossága is. Attila után a birodalom semmivé olvadt, területén más államalakulatok osztoztak, amelyek nem tekintették magukat Attila vagy a hunok leszármazottainak. Kisebb hun töredékek természetesen fennmaradtak, és esetleg saját államaikban élhettek például a Krímben vagy a Kaukázus lábainál, ők akár fenntarthatták az Attila-hagyományt is. E tekintetben érdekes a székelyek Csaba királyfiról mesélt története, amely az elaprózódó hatalom leírásának a példája is lehetne.

A fehér ló nyomában

A fehér ló mondája több szempontból az egyik legkülönlegesebb mondánk. A honfoglalást elbeszélő történetet középkori krónikáink mindegyike megőrizte valamilyen formában, s úgy tűnik, abban is biztosak lehetünk, hogy a krónikák egy eredetileg szájhagyományozott népi mondát, annak különféle formáit mentették át az utókornak.

A monda különossége azonban nem csak ebben rejlik – másfél évszázad óta több tudományág sok kutatója igyekezett már megfejtetni különös szimbólumait. Összevetették a furfangos földszerzéssel, a földrablással, birtokadományozással, a hűbéri beiktatás ceremóniájával, békekötési rítussal, „ostoba ördög” típusú mesékkel, s hol keleten, hol nyugaton találták meg legközelebbi párhuzamait. Ez a tarka kép is mutatja, hogy a monda abban a formájában, ahogyan ránk hagyományozódott, nehezen értelmezhető. Elsősorban azért, mert Árpád és a magyarok honfoglalását a monda négyféle módon adja elő: az itt élők maguk adják át szimbolikusan országukat (hiszen maguk küldenek földet, vizet, fűvet), Árpád megvásárolja tőlük az országot (hiszen gazdagon felszerszámozott lovat küld érte), Árpád ősei révén jogos tulajdonát veszi birtokba (hiszen a föld Attiláé volt), illetve a magyarok harcban győzedelmeskednek.

A kutatók által felfedett párhuzamok egy része feltétlenül megállja a helyét. A területszimbólumok, mint a föld, víz és fű megtalálhatók a korai és mai törökség körében, a perzsáktól egészen a mordvino-kig ismertek olyan történetek, ahol ezeket véletlenül vagy tudatlanságból adják át az ellenségnek. A fehér ló áldozati állatként vagy akár gazdag követi ajándékként szintén sok forrásból kimutatható. Se szeri, se száma azoknak az elbeszéléseknek, amikben csellel, furfanggal szerez valaki javakat, akár földtulajdont is. Ezek a motívumok azonban soha nem szerepelnek együtt egyetlen történetben.

A különféle szimbólumok és szüzsék, valamint ezek párhuzamai fontosak a monda megértéséhez, de nem tudják megoldani a monda rétegzettségének teljes problémáját. Ugyanis ez az elbeszélés akkor, vagy nem sokkal azután keletkezett, amikor a magyarság megérkezett a Kárpát-medencébe. A krónikaírók, akik lejegyezték, a honfoglalás után néhány évszázaddal éltek, s kultúrájukban már keresztény európaiak voltak. De nem csak az ő kultúrájuk ütött el a honfoglaló magyarokétól. Maga a hagyományozó közösség is alapvetően változott meg – életmódjában, vallásában, egész kultúrájában, valójában egy teljes paradigmaváltáson esett át. Egykori történeteit átértelmezte, a jelentésüket vesztett jelképeket magyarázni próbálta. A hódolatásból így lett egy pragmatikus vásárlás, amit viszont valamilyen magasabb legitimítás (örökös jog, harc) kellett hogy kiegészítsen.

A fehér ló mondája tehát azért is különös, mert bár a honfoglalásról szól, de emellett annak is lenyomata, hogy egy közösség, amikor kultúrája alapjaiban változik meg, még tovább hordozza egykori kultúrája részeit, majd hogy még tovább vihesse, új értelmet keres számára.

A HÉT VEZÉR KÖVETEI
SZVATOPLUKHOZ INDULNAK

Botond

„Továbbá másokat – mégpedig Tas fia Lélt, Bogát fia Bulcsút, a vér emberét, valamint Kölpeny fia Botondot – a sereg vezetőivé tették avégre, hogy különböző országokat feldúljanak velük.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

„Akkor egy óriás nagy görögöt küldenek ki, ki azt kívánja vala, hogy két magyar birkozzék vele, ekként kiáltozva, hogy ha mind a két magyart földhöz nem veri, akkor Görögország a magyaroknak adót fizetve hódoljon. S minthogy azon görög a sereget igen bosszantotta, egy Botond nevezetű magyar áll ki vele birkozni; s a mint a küzdő tér elkészült, bárdját, mellyet hordani szokott vala, ragadva, a város réz kapujához rohana, s abba bárdjával egy csapásra, mint mondják, olyan rést vága, hogy a görögök azon kaput mint csudát nem akarták kiigazítani. ...A mint osztán a görög a városból kijött, hogy a viadal terére menjen, látja hogy Botond egymaga áll küzdeni készen s kiálta neki: miért nem veszen maga mellé másik magyart segítségül? Akkor Botond rá rohanván mint mondják úgy megragadta, hogy alig telt a birkozásban egy kis óra, a görög úgy földre terült, hogy semmi módon nem birt többé fölkelni. Minek láttára a görög császár s a görögök többi nagyjai, a császárné is úrasszonyaival a falról eltávozva palotáikba vonulának, nagy szégyennek tartva, a mi történt vala.”

Kézai Simon: A magyarok cselekedetei, 1282–1285

BOTOND LEGYŐZI A GÖRÖG HARCOST. KÉPES KRÓNIKA, 1360 KÖRÜL

Anonymus szerint Kölpény fia Botond Zolta fejedelem idején viselte a magyarok hadvezéri tisztjét, s társai halála után a szerző vele bosszultatta meg a németeken a szerinte törbe csalt áldozatokat. Ezzel ellentétben a 14. századi krónikakompozíció nem tud Botond vezérségéről – ott csupán az Apor által Bizánc ellen vezetett sereg egyik katonájaként tűnik elénk. A történeti irodalomban az a 19. századi elképzelés vert gyökeret, amely szerint a történet egy valós, adathozható, 958-ra datálható kalandozó hadjárat emléke lenne.

Botond legendás cselekedete két részből állt: először – talán a kihívás jeleként – bárdjával betörte Bizánc érckapuját. Erről utóbb a magyar kutatók azt feltételezték, hogy a város kapujának bevágása egykor magát a hadüzenetet szimbolizálhatta, s erre több párhuzam is felmerült. Kardamos bolgár fejedelem 791-ben azt üzenté VI. Konstantin császárnak, hogy „vagy megfizeted, mire szerződöttél, vagy elmegyek az Aranykapuig”. Krum bolgár kán 813-ban körülfalta Konstantinápolyt, és ő a lándzsáját akarta beszúrni a város Aranykapujába. Kijev Aranykapuját pedig 1018-ban Boleszláv lengyel fejedelem hasítottá át kardjával.

A kapuhasítás után Botond fegyver nélkül, birkózásban legyőzte a görögök óriási bajnokát. E tett hitelét viszont kétségbe vonták a 19. századi kutatók: „sajátságos, hogy a magyarokról szóló hiteles forrásokban ilyenről nincs említés, s Botond vitézkedése Konstantinápoly kapujában minden tekintetben gyanút ébreszt hazai krónikánk illető helye iránt” – írta Salamon Ferenc 1876-ban. Ezzel pedig a Botond-monda történeti megítélését negatív irányba befolyásolta. Ma már azonban közzismert, hogy a birkózás nem csupán a mediterrán görög kultúra sajátossága volt, hanem az ázsiai népek körében is nagy népszerűségnek örvendett, és hosszú múltra tekintett vissza.

LÁSZLÓ GYULA: BOTOND LEGYŐZI A BIZÁNCI ÓRIÁST. DIAFILM, 1959

Hősök párviadala

A sztyepei mondavilág gyakori eleme volt a hősök párbaja. Egykor széles körben ismert, mára egészében elveszett ősi mítosz olyan részlete ez, melyet gyakran ábrázoltak szkíta és avar kori régészeti leleteken, jelen van a keleti hősénekekben, akárcsak a magyar mese- és mondavilágban. Az új hit felvétele után még „keresztény köntösbe” öltöztetve is fennmaradt – ilyen Szent Lászlónak a kun vitézzel vívott küzdelméről szóló monda is. A mondai hősök párharca sokszor fegyver nélküli „szent küzdelem”, ősi birkózás, mivel a regék hőseinek testét nem fogta fegyver. Mesebeli harcuk kozmikus jelkép volt, a jó és a rossz küzdelmét szimbolizálta: napokig, olykor évekig küzdöttek, mire egyikük gyengülni kezdett; harc közben derékig, nyakig belevágták egymást a földbe, és olykor állatalakra átváltozva is viaskodtak (ennek emlékét őrzi egyik mondánk a fekete és fehér bika képében küzdő táltosokról). A hősi küzdelem motívuma a hagyomány alapján minden bizonnyal része volt elveszett honfoglalás kori hőseposzainknak is. A rajzra egy permi ezüstpál párviadal-ábrázolása alapján kerültek a földre dobott, törött fegyverek; a nomád ábrázolásokon a harcot gyakran egy fa („világfa”) tövében vívták, így a rajz háttérében is egy nagy fa áll.

B. Z.

ZENE

Énekmondás

Az általunk ismert nomád, félnomád (és más premodern) társadalmak többségének komoly énekes történetmesélői, ún. énekmondói hagyománya volt. Az énekmondás általában hosszabb epikus szövegek, ritkábban mitológiai témájú vagy rövidebb epikus töredékek (akár lírai részletek), monológok recitáló vagy énekes előadását jelentette, gyakran hangszeres kísérettel. E különleges beszéd- és éneklési technikát, a szükséges művészi eszközöket olyan költői és előadói tudással rendelkező specialisták ismerték, akik sajátos beavatási úton jutottak e tudás birtokába. A beavatás történhetett szakrális módon, mint például a kirgiz manaszcsik esetében, vagy egy mestertől történő tanulás révén.

BOLATBEK KAZAK
ÉNEKMONDÓ (ZSIRAU)
DOMBRÁN KÍSÉRI MAGÁT.
ARAL KARAKUM, KAZALI,
KAZAKSZTÁN, 2013.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Az énekmondás nem helyettesítette, hanem eltérő társadalmi funkciója és esztétikai szabályai révén kiegészítette a vele össze nem tévesztendő népdaléneklést. Az utóbbit széles társadalmi rétegek gyakorolták, és az énekmondástól eltérő műfajokat foglalt magában. Az énekmondók epikus énekei gyakran egész eposzt alkottak, de ennek sokszor csak egy-egy külön is értelmezhető, lezárt történetívet alkotó epizódjait, részleteit adták elő. Az előadásnak sajátos alkalmai voltak – és vannak ma is – azoknál a népeknél (például kirgizek, türkmének, hantik, koltaszámik, rabarik, kazakok), akiknél megőrződött ez a jelenség, bár gyakran átalakult formában. Ilyen alkalmak lehetnek a halotti torok, a vezetőválasztás, szakrális alkalmak, törzsi gyűlések, esküvők, névadási ceremóniák vagy más ünnepek (például medveünnepek). Az előadás általában rövid invokációval kezdődött, ami átvezette a közönséget az ének terébe és idejébe. Ezt követte a művészien megformált történetmesélés, ami általában komoly képzettséget és fizikai állóképességet igényelt, hiszen nemritkán napokon keresztül kis megszakításokkal zajlott. Az énekmondó által előadott mű költői eszközök széles spektrumát fogta át (ütemszámlálótól az időmértékes verselésig, az alliterációtól a rímekig, a gondolatrítmustól a metaforákig stb.). Az előadó gyakran – főleg húros – hangszerével is kísérte szövegét.

Az énekmondásnak egy nép történelmi tudata, elődeihez való viszonya szempontjából kulcsfontosságú szerepe volt. Az énekmondók általában a népemlékezetnél jóval komolyabb történelmi tudást őriztek meg, részletes adatokkal (nép- és személynevek, események). A mű nem pusztán az előadó saját alkotása volt (szigorú hagyományokat követő eszköztárral), hanem egy átörökölt történelmi tudást hordozott és adott tovább, igaz, nem történelemkönyvszerű kronológiával. Ezáltal a változatosabb és képlékenyebb népemlékezethez képest (ami egyrészt kirostálta, másrészt aktualizálta az adott korban már időszerű jelentéssel nem bíró narratívákat), szívósabban megőrzött sok évszázadon, akár évezreden át régmúlt, sorsfordító eseményeket. Erre jó példa a kirgiz *manaszcsik* által előadott *Manasz* hőseposz, amelynek sok változata hosszabb, mint az *Íliász* és az *Odüsszeia* együttvéve, mégis szájhagyományozás útján őrizték meg a nomád világ évszázadaiban. Máig vita tárgya, hogy a *Manasz*

vajon 9–10. századi, késő középkori vagy kora újkori eseményeket örökít-e meg, hiszen az aktuális közönségnek mesélve hozzáadódtak a szöveghez olyan népkövek, fegyverek, események emlékei, amelyek a kirgizek új hazába költözését követő évszázadok hozadékát jelentik. Az epikus hőségeket és hőseposzokat szűzségét a hallgatóság általában jól ismerte. Nem az volt az előadás célja, hogy merőben új tudást adjon a közönségnek, hanem az, hogy megerősítse, elmélyítse azt a művészi élmény által.

SÁBAJ KIRGIZ
MANASZCSI MESÉT MOND.
ŰCS-KAJNAR, ISZIK-KÖL,
KIRGIZISZTÁN, 1999.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Az énekmondás nem csupán a nomád társadalmakra volt jellemző. A gyarmatosítás előtti, feudalizálódó Afrikában történetmesélő specialisták révén hosszú királylisták és hozzájuk kapcsolódó epikus történetek őrződtek meg, sok évszázados, akár fél évezredes történeti folyamatot felidézve. Euráziában is megindult egy hasonló legitimációs folyamat a nomád társadalmak feudalizációja során.

Magyarországon hősenékekről még Mátyás király idejéből is rendelkezünk adatokkal. Nem tudjuk, hogy ezek milyen esztétikai jellegzetességeket mutattak, és mennyire alkottak nagyobb epikus láncolatot, azonban feltételezhetjük, hogy Anonymus korában még akár a honfoglalás időszakáról szóló és azt megelőző korokból származó hosszabb epikus énekek is léteztek. Ám ekkor már minden bizonnyal sok átmeneti műfaj is létezett az énekmondás archaikus formái mellett. A hazai szóhasználat sokféleségét is ez a változatoság indokolhatja (igric, regös, lantos, jokulátor).

Az énekmondás a kora újkorra fokozatosan átadta helyét hazánkban a rövidebb, főleg a kortárs eseményekről és az utóbbi évszázadokról szóló történetek aktualizáltabb formáinak. Ilyen új formákat jelentenek többek között a kora újkori krónikás énekek vagy például Tinódi Lantos Sebestyén, Ilosvai Selymes Péter, vagy a kevésbé ismertek közül Salánki György, Tőke Ferenc históriás énekei. A históriás énekeket Heltai Gáspár már a 16. században kötetbe rendezte (más történeti forrásokat is felhasználva), amivel inspirációt adott az új műfajokban megjelenő történetmesélésnek. A kora újkori ponyvák és krónikás művek hasonló szerepet tölthettek be, és mutatják a szóbeliségből az írásbeliségbe irányuló átmenetet.

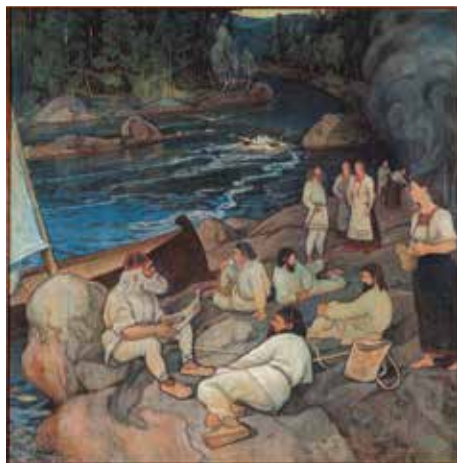
Az énekmondó egyszerre volt a folklórfolyamatok részese és egyéni ambícióval megáldott költő, előadó, aki szigorú formai és tartalmi előírásokat követve teljesítette ki saját művészi tehetségét. Néhányuk nagy hírnévre tett szert. Az előadásokban a műnemek határai gyakran fellazultak, drámai erővel ható dialógusok, a költői megformáltság és az epikus történetmesélés együtt érvényesült az énekes előadásmóddal. Sok szempontból a homéroszi hősköltemények és a sumér eposzok is az archaikus énekmondói hagyomány leírt változatainak tekinthetők. Az idők során egy-egy műnem dominánssá válhatott. Prózaí szöveggé váltak egyes epizódok, vagy

KELTA BÁRD SZOBRA
BRETAGNE-BÓL,
KR. E. I. SZÁZAD

a töredékekből lírai művek lettek, máskor a zenei előadásmód vált hangsúlyossá, illetve a drámaiság, ahogyan ez a görög szépirodalom fejlődésében nyomon követhető. Új műfajok sokasága jelent meg az archaikus énekmondás gyökereiből táplálkozva. Az énekmondás nem feltétlenül maradt egy-egy nép vagy kultúrkör keretein belül. Az indiai *Mahábhárata* és *Rámájana* archaikus eposzok például egészen az indonéz szigetvilágig elterjedtek, s Jáva szigetén alapját képezték az iszlamizációt túlélő, sokrétű wayang-műfajoknak (árnyjáték, bábjáték és színjáték). A szépirodalomba történő fokozatos és korántsem cezúra-jellegű átmenet az európai középkor folyamán jól megfigyelhető. A kelta bárdok, a germán énekmondók – például a skandináv *skaldok* –, az újlatin kultúrák *minsztrelei* újabb és újabb műfajokra váltak fogékonnyá, és lettek az európai középkor énekes történetmesélőinek emblematikus alakjai. Az újkori társadalmi átalakulások – polgárosodás, kapitalizmus, szocializmus, posztmodern globalizáció – negatív hatással voltak az énekmondás kulturális szerepére. Részben kikopott, részben átalakult formában élt tovább: a képmutogatóktól a vásári mulattatókig ívelő folyamat elvezet a népszerű komédiák, a modern színházművészet, de akár a balladák és prózai (professzionális) történetmondás világába is.

Az énekmondást és a hősénekeket a romantika és a nemzetállamok kialakulásának kora fedezte fel újra. Az ún. nemzeti eposz megeléje (vagy megalkotása) fontos célkitűzéssé vált. Ez a meglévő énekmondási hagyományokra irányította a folkloristák és irodalmárok figyelmét. A 19. század végén és főleg a 20. században sok népnél megindult a hősénekek, epikus dalok, hőseposzok gyűjtése. A 19. századi gyűjtők általában saját tudásukat is hozzáadták, és a kor elvárásainak megfelelően esztétizálták műveiket. Ma már rengeteg hőseposzt és hőséneket ismerünk az uráli (például: *Kalevala*, *Kalevipoeg*, *Masztorava*, *Dorvizsi*), és az altáji népek (például: *Manasz*, *Ural Batir*, *Dede Korkut*, *Köroglu*),

PEKKA HALONEN: VEJNEMÖJNEN. 1897

de ezenkívül például kaukázusi és afrikai népek köréből is (az előbbire példa a nárt eposz, utóbbira pedig a *Silamaka*). Mivel a folklórhagyomány sokszor a lejegyző vagy a közreadó saját költői világán átszűrve – és újra alkotva – jelenik meg, a folklór és a szépirodalom határa e műveknél elmosódik.

Árpád-kori hangszerek

A honfoglalás kori magyar zenei életéről, s azon belül a hangszerekről meglehetősen kevés információval rendelkezünk, s ezek egy része is tévútra vezethet. Amikor például Gellért püspök a kézimalommal dolgozó szolgálólányt látva megjegyzi, hogy íme, ez a „magyarok szimfóniája”, az bizony gúny: jobb helyeken használják már a szimfóniát, azaz a tekerőlant elődjét, a magyarok azonban csak az őrlőkövet forgatják: éppen hogy nincsen nekik efféle zenészerszámuk.

Hasonlóan tévútra vezet a Jászberényben őrzött Lehel-kürt is. A zenészerszám aligha magyar alkotás, és aligha jellemző a honfoglalókra. Efféle hangszert a sztyepperégióban egyébként sem nagyon használtak, és Nyugat-Európában is elsősorban a vadászatokon kapott szerepet. A magyar krónikákban, amikor a kürről mint hangszerről esik szó, akkor a latin *tuba* („cső”) szót használják, ha pedig ivókürről, akkor a szarv jelentésű *cornut*. Nem véletlenül: a korai középkor kürtjei hosszú, egyenes, tölcsérben végződő csövek voltak. Kevésbé közismert, hogy keleten éppen ilyeneket használtak: a hangszer török neve, a *burgu* szintén csövet jelent elsősorban, árulkodva a hangszer formájáról. Ezek a fémből készült, hosszú, drága hangszerek a hatalom szimbólumai voltak, és reprezentatív alkalmakkor és csatákban használták őket. Hogy Magyarországon is hasonló lehetett a helyzet, arról Kürtös nevű falvaink vallanak: mivel ritkák a hangszernévből képzett településnevek, könnyen elképzelhető, hogy éppen úgy a szolgálónépi falunevek csoportjába tartoznak, mint például a Solymár. Márpedig ha kürtösök falvakat kaptak, akkor valószínűleg nem akármilyen feladatokat láthattak el. Innen nézve a Lehel kürtje-történet sem csak a hiedelemvilágról, illetve a vereség megszüntetéséről szól: Lehelnek akár méltóságjelvénye

is lehetett a kürt. A magyarok egyébként a harcokban is használták a kürtöket – más sztyepei népekhez hasonlóan –, s erről kortárs források is megemlékeznek.

„Történt pedig egyszer, hogy valakinek a védelmében a királyhoz sietett, és annak a vidéknek erdős környékén, amely disznók hizlalására volt alkalmas, volt egy falu, és délben ott látták vendégül. Ott éjfél tájt hallotta a malomkövek surrogását, s mivel ilyesmit sohasem látott, csodálkozott, hogy mi az. Egyszer csak az az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. A püspök álmélkodva szólt Valterhez: »Valter, hallod a magyarok szimfóniáját, hogyan hangzik?« Mindketten kacagtak azon az éneken. Mivel pedig az asszony hajtotta a malmot, és éneke mind hangosabb lett, a püspök lefeküdt, és még mindig mosolyogva azt mondta: »Valter, magyarázd meg nekem, mi ez a különös dallamú ének, amely zengésével arra késztet, hogy hagyjam abba az olvasást?« Erre az így felelt: »Olyan ének ez, hogy az asszony, aki dalol, szolgálója vendéglátó gazdánknak, akinél megszálltunk, urának gabonáját őrli, mert ez idő tájt ezen a vidéken nincs más malom.«”

Szent Gellért nagy legendája, 13. század

KORAI TEKERŐLANT – SZIMFÓNIA – A CANTIGAS DA SANTA MARIA KÉZIRATBÓL. 13. SZÁZAD VÉGE

BOLGÁR KÜRTÖS IOANNES
SKYLITZES KRÓNIKÁJÁBANAK
MADRIDI KÉZIRATÁBAN.
11. SZÁZAD

ÖZBEG KÁRNÁJ- (KÜRT-)
JÁTEKOS. 19. SZÁZAD VÉGE

LEHEL KÜRTJÉNEK LEGENDÁJA
A KÉPES KRÓNIKÁBAN, 1360 KÖRÜL

„Még a lovak nyerítése és a kürtök harsogása is rémítő hatással volt ekkor a [keresztény] menekülőkre.”

Liudprand: Antapodosis, 10. század közepe

„Amíg erre készülnek, a kémek az erdőből kürtszóval és kiáltozással jelzik, hogy a fegyveresekkel megerősített erődítményt felfedezték.”

*Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek,
11. század közepe*

„Ekkor a magyarok kürtjellel figyelmeztették a sereget, hogy ellenség közeledik.”

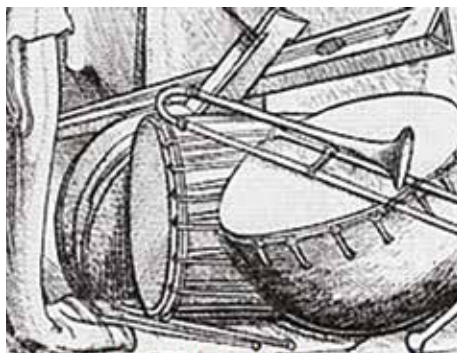
*Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek,
11. század közepe*

„A császár azt mondta nekik: »Válasszatok magatoknak halált, amilyent akartok!« Lehel így felelt: »Hozzatok ide kürtömet, amelybe

előbb belefúvok, aztán felelek neked.» Odavitték a kürtöt, és a császárhoz közeledve, mikor nekikészült a kürtfúvásnak, erősen homlokukon vágta a császárt, kit egy csapással megölt. S azt mondta neki: »Előttem fogsz menni, és szolgálni nekem a másvilágban.« Mert az a hite a szittyáknak, hogy akiket életükben megöltek, azok szolgálni tartoznak nekik a másvilágban. Haladéktalanul lefogták őket, és Regensburgban bitófán megfojtották.”

Thuróczi János: *A magyarok krónikája*, 1488

A kürt-höz hasonlóan hatalmi jelvény lehetett a dob is. (A fentiekhez hasonló módon Dobos nevű falvaink is vannak.) A magyarok dobolásáról – a hely és személyneveket leszámítva – ugyan nincsenek igazán korai adataink, de az elgondolkodtató, hogy a 15. században mekkora csodálkozást váltott ki Nyugat-Európában a magyar követségek dobhasználatát. A háttérben az áll, hogy a középkori Európa ütőhangszeres kultúrája nagyon fejletlen volt: délen antik örökségként ismerik a keretdobokat, amihez az araboktól ellesett kis üstdobpárok – a *nakkárek* – használata járult. A csatatereken, az ünnepségeken vagy a lovagi tornákon sokáig nem használtak dobokat. Ehhez a helyzethez képest volt meglepő a magyaroknál látott nagy, lóhátra erősített üstdobok felbukkanása, amelyet aztán hamarosan meg is irigyeltek: VIII. Henrik például „magyar módi” (*Hungarians fashion*) üstdobok beszerzésére utasította követét. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy a magyar uralkodók az oszmánoktól lesték el e divatot, de ez nem magyarázná a korábbi említéseket. Így feltehetjük, hogy jóval korábbi, talán honfoglalás előtti örökségükről van szó. Már csak azért is, mert a sztyeppe-i államok uralkodói kifejezetten a dobokat tekintették a hatalom egyik szimbólumának.

MIKSA CSÁSZÁR – MÁTYÁS KIRÁLYTÓL ÖRÖKÖLT? – ÜSTDOBJA A WEISSKUNIG CÍMŰ MŰBEN, 16. SZÁZAD ELEJE

DOBOK ÉS ZÁSZLÓK EGY KULUNI FRESKÓN, 1088 KÖRÜL

KIRGIZ KOMUZ

„Még sosem láttunk ilyen dobokat, melyek olyanok, mint egy nagy főzőüst, s amelyeket lovakon hordoznak.”

Picart burgundiai történetíró V. László követeinek bevonulásáról

„Gazdagon díszített övük van, és zászlóik és trombitáik dob helyett.”

al-Bakrí arab földrajzíró megjegyzése a besenyőkről, 11. század

„Az avarok hadmozdulatuk során szilajul keveredett lármát akartak csapni, a kiabálással egyidejűleg a dobokat is verni akarták, hogy akkora zajt támasszanak, amely megrendíti és megfélemlíti a római sereget.”

Menandrosz bizánci történetíró, 6. század vége

„Ne áldomj arany dobról!”

ujgur közmondás, 10. század

„Amíg a táborban szólt a dob, szólt a kürt
Indultak mások is, tüzes mént sarkalva [...]
Ott a sok elefánt, hátukon a dobok
Az egész országban öröm tüze lobog.”

Firdauszi: Királyok könyve, 11. század

Az ütőhangszerek a későbbiekben kikoptak a magyar zenei életből – így a népzeneből – is, ezért arról vajmi keveset tudunk, hogy keretdobokat használtak-e. A keleti kultúrákban nagyon elterjedt hangszertípus volt ez, többek között ebbe a csoportba tartoznak a sámánok zeneszerszámai is. Arról, hogy a magyar táltosok és sámánok egykor használtak-e ilyen eszközt, nincs megbízható információ. (A sámánkertartásoknak egyébként sem elmaradhatatlan kelléke a dob.)

A húros hangszerek között kettő is van, amely neve alapján meglehetősen réginek – semmiképpen sem a Kárpát-medencében átvett „újításnak” – tekinthető. Ezek a koboz és a hegedű. A kobozról ugyan nyelvészeti alapon azt szokás feltételezni, hogy a kunok hozták Magyarországra, ennek azonban ellentmondanak korábbi említései. Másrészt krónikáink világosan állítják, hogy az énekmondók hangszerrel, mégpedig valamiféle lantszerű pengetős hangszerrel (*cithara*)

kísérték magukat. Márpedig a kobzon kívül semmilyen hangszernevet nem ismerünk ebből az időszakból, ami efféle zeneszerszámot jelölhetett volna.

A ma ismert koboz körte-testű, rövid nyakú lant, amelynek története azonban nem egészen két évszázadra kísérhető vissza. Neve alapján a hangszer a török világból érkezett hozzánk, ahol rendre hosszú nyakú lantokat jelölt, és valószínűleg a *rebab*-hangszercsalád török elnevezése volt. Ennek a hangszercsaládnak a jellemzője, hogy a test egy részét bőr fedi, a kulcsház sarló alakul, és három (pár) húrt feszítettek rá. E hangszer a középkori változatokhoz egészen hasonló módon marad fenn Tibetben és Nepálban, s valójában még a kirgiz komuz formájában is felismerhetők az ősi jegyek.

OSZMÁN KOPRÜZ-JÁTEKOS,
16. SZÁZADI MINIATÚRA

„Nagy örömben nap mint nap Attila király palotájában lakomáztak egymás mellett ülve, kobzok és sípok édes hangzású dallamait, igricek számtalan énekét hallgatva.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

A REBAB HANGSZER-
CSALÁD EGYIK LEG-
ARCHAIKUSABB TAGJA:
A TIBETI DRAMJEN

ÁPOKALIPTIKUS
AGGASTYÁN SZOBRA
A PÉCSI SZÉKESEGY-
HÁZBÓL, KEZÉBEN
VONÓS HANGSZER,
12. SZÁZAD VÉGE

Sokkal kevesebbet tudunk a hegedűről. A teljesen rokontalan szó régi hangszert sejtet. A kora újkori Magyarországon a német és a lengyel hegedű mellett magyar hegedűt is ismertek. Ennek ugyan létezik egy leírása, amely azonban nagyon nehezen értelmezhető. Talán egy keskeny, csónak alakú hangszerről lehetett szó, ahhoz hasonló, mint amit egy 13. századi kun sírban találtak a Krím térségében, s ami egy végvári vitézeket ábrázoló metszeten is megjelenik.

A 10. századi Kárpát-medencében megszólalhatott a duda is. A hangszer jellegzetes európai instrumentum, de az avarok például egészen biztosan használták a sírokban talált sípszarak tanúsága szerint. Magyar sírokban viszont nem találták meg a maradványait, ahogyan a feltételezhetően használt furulyaféléknek sem. Előke-
rültek viszont egyéb hangkeltő eszközök, kolompok vagy csörgők.

AVAR KETTŐS SÍP FELTÁRÁS KÖZBEN

A magyar népzene korai rétegei

A magyar nép kialakulásától a honfoglalásig eltelt hosszú időt és annak sokféle eseményét tekintve nem csodálkozhatunk azon, hogy ősi zenénk korántsem egységes. Kodály Zoltán már 1937-ben leírta, hogy „nem egy stílus, de a stílusok egész sora bontakozik ki a vizsgáló előtt”. Zenei őstörténetünket egymástól markánsan különböző, egymásból le nem vezethető rétegek alkotják: a kutatás jelen állása szerint öt réteg, amelyek eltérnek egymástól a formai szerveződés kötetlensége és kötöttsége, a dalok hangterjedelmének nagysága, továbbá a dallamokat alkotó kisebb vagy nagyobb lépésekben mozgó hangsorok (zenei szóval diatónia vagy pentatónia) tekintetében.

1. *Történelem előtti, archaikus réteg: kötetlen szerkezetű, feszes ritmusú, ütempáros, kis hangterjedelmű, diatonikus dallamvilág*

Az efféle – rövid motívumok kötetlen ismételtetéséből, sorolásból építkező – dallamosságot az etnomuzikológia az emberiség archaikus zenéjeként tartja számon, amely ott van minden primitívebb nép zenéjében, sőt fejlettebb népek megmaradt ősi hagyományaiban is. A magyarság körében részint a gyermekfolklorba lesüllyedve él mondókaként és gyermekdalként, részint pedig jelesnap-i szokások rítusdalaiban. A dalszövegek, az alkalomhoz kötött használat gyakran ősi, már elhomályosult hiedelmek emlékét őrzik, azt például, hogy ráolvasással, énekléssel befolyásolni lehet a természetet.

①

Ess, es - ső, ess! Zab sza-po - rod - jon,
bú - za bok-ro - sod - jon!

Az én ha - jam o - lyan lő - gyén,
mint a csi - kó far - ka,

még an - nál is hosz - szabb, mint a Du - na hosz - sza!

2. *Ugor-kori ősréteg: kötetlen szerkezetű, rögtönzött, recitatív, kis lépésekben mozgó, diatonikus dallamvilág*

A ma Nyugat-Szibériában élő vogulok és osztjákok medvénekeihez és hősénekeihez igen hasonló dallami és szerkezeti sajátosságok jellemzik a magyar siratóéneket, amelynek eredete valószínűleg még az ugor együttélés idejében, az időszámítás előtti századokban gyökerezik. A legközelebbi nyelvrokonainkkal közös dallamfajtat nálunk a változásoknak ellenálló, az újabb és újabb divatoktól kevésbé befolyásolt halotti kultusz tartotta fenn sirató formájában.

A sirató zenei tagoltságát a szöveg határozza meg, a gondolathatárok bizonyos zenei nyugvópontokkal esnek egybe. A rögtönzés alapját képező dallamváz ereszkedő vonalú, gyakori hangismétlésekkel. Az előadásmód expresszív; megengedi, nyilvános alkalmakkor pedig meg is követeli az érzelmek kifejezését dinamikával, hangsúlyokkal, intonációval. Az éneklet olykor archaikus, nem egészen szabályozott hangközei beszédyszerűséggel társulhatnak.

3. *„Nemzetek feletti” ősréteg: a pszalmodizáló stílus. Strofikus, recitatív, ötfokú dallamvilág*

Népzenénk legrégebb pentaton stílusa, mely történetileg az ugor és az ótörök rétegek közé helyezhető el nagy valószínűséggel, azonban mai tudásunk szerint népcsoporthoz nem köthető. Elnevezése a zsidó-keresztény zsoltárra – *pszalmodiára* – utal. Mégsem arról van szó, hogy a magyarság e stílusát a gregorián zenéből tanulta volna el. E stílus ugyanis még a gregorián határain túl is követhető, Nyugat-Európa régi egyszólamúságában éppúgy, mint Kis-Ázsia zenéjében.

Tehát egy széles földrajzi területen ismert énekmodell lehetett az, amelyet a régi magyarság is gyakorolt, egyéni arculatot adva neki. A magyar dalok előadásmódja parlando vagy parlando-rubato, és különféle lírai, valamint középkori eredetű balladaszövegekkel éneklük őket. Csak az erdélyi és moldvai szájhagyományban ismertek.

③ *Parlando*

Is - te - nēm, Is - te - nēm, sze - rel - mes Is - te - nēm,
 Á - raszd még a vi - zet, hogy vi - gyén el én - gém,
 Hogy vi - gyén el én - gém a - pám ka - pu - já - ba,
 Lás - sa még az a - nyám, mi - re nő - velt én - gém!

4. *Ótörök ősréteg: a kis hangterjedelmű pentaton stílus. Strofikus, négy-öt fokú dallamvilág*

Míg a pszalmódizáló stílus kialakulásának útját nem tudjuk népekhez kötni, kis hangterjedelmű pentaton dalaink kapcsolatrendszere bizonyos fokig körvonalazható. Feltehetőleg ótörök népek és a magyarság kulturális érintkezésének bizonyos korai szakaszából származnak. Az ugor közösségből kiváló magyarság vándorlása során nála fejlettebb ótörök (mongol) népekkel került érintkezésbe, őseinket az Urál délkeleti oldaláról a nyugati oldalra ilyen népek hozhatták át. A közös élet ismeretek szerzésére adott alkalmat, nyelvünk máig őrzi ennek emlékét a földművelés, állattenyésztés és a társadalmi élet ótörök eredetű szavainak régebbi rétegében, népzeneünk pedig a kis hangterjedelmű pentaton stílusban. E dalok rokonait a Volga-Káma-köz és Belső-Ázsia zenéjében találjuk meg: csuvasoknál, cseremiszeknél és a hori-burjátoknál a Bajkál-tó környékén. A stílus legfőbb jellegzetessége a szűk hangterjedelem, és az alulról induló, kis ívet leíró, vagy a fel-le mozgó, kismértékben ereszkedő melodika.

Valamennyi magyar népzenei dialektusban ismert, de kevés számú változatban, a legkiválóbb előadók repertoárjában. Az előadásmód többnyire parlando-rubato, de feszes ritmusú is előfordul, és szívesen éneklik díszítésekkel. Szöveganyaga a pszalmodizáló dallamokéhoz hasonló, a strófák szótagszáma 6, 8 és 12.

④ *Parlando, rubato*

Ke - se - rög egy ár - va ma - dár,
A - ki min-dén ág - ra le-száll.
s Ke - se - rög - het az és, szé - gén,
hø Met õ o - lyan ár - va, mint én.

5. Ótörök ősréteg: a nagy ívű, (kvintváltással vagy anélkül) ereszkedő pentaton stílus

Az ereszkedő pentaton zenei nyelv különböző fajtái óriási területen ismertek Kelet-Európától Szibérián, Észak-Kínán keresztül az amerikai indiánok földjéig. E nyelv részeként értelmezhető a magyar stílus, mely újabb ótörök kapcsolat következményeként alakulhatott ki mintegy 1300–1500 évvel ezelőtt. A kulturális hatás anyanyelvünkön is nyomot hagyott, a mintegy háromszáz ótörök eredetű szavunk újabb rétege ekkor kerülhetett szókincsünkbe. A magyar dalok honfoglalás előtti eredetét cseremisiz és csuvas dallampárhuzamok sora bizonyítja, azonban kiderült, hogy ez a stílus sem a cseremisiz, sem a csuvas népek nem általános hagyománya, hanem csak egy szűkebb földrajzi körzeté a Volga mentén, a cseremisiz–csuvas nyelvhatáron. Behatóbb elemzések valószínűsítették, hogy a magyarság ősei alakították ki ótörök hatásra ezt a zenei típusokban

is körülhatárolható stílust, és a magyarság adta át környezetének. Az átadók pedig azok a magyarok lehettek, akik nem vettek részt a honfoglalásban, hanem a besenyő támadás után északra húzódtak.

⑤ *Parlando, rubato*

Rö - pülj, pá - va, rö - pülj Vár - mē - gye - há - zá - ra

A szé - gény ra - bok - nak Sza - ba - du - lá - sá - ra!

A nagy ívű dalok hangterjedelme oktáv vagy azt egy-két hanggal meghaladó. Pentaton hangkészletüket nemritkán idegen hangok színezik. A szabad és a kötött ritmusú előadásmód egyaránt sajátjuk. Sok változatban ismertek, és az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók. A legváltozatosabb műfajú szövegek tartoznak hozzájuk, és a strófák szótagszáma 6–16-ig terjed.

Ez a típusokban gazdag, fejlett, pentaton dallamstílus legfiatalabb keleti örökségünk. Szembeszökő, a környező népek zenéjétől markánsan eltérő jellegzetességei hívták fel a figyelmet először a magyar népzene keleti kapcsolataira.

JÁTEKOK

Társasjátékok

A játék a csecsemőkortól az idős korig jelen van az ember életében. Nemtől, társadalmi helyzettől függetlenül mindenkinek igénye volt rá mindegyik történelmi korszakban. A honfoglaló magyarok szórakozási és kapcsolódási lehetőségeiről hiteles képet alkotni meglehetősen nehéz. Ennek egyik oka, hogy a játékokhoz használt kiegészítőket és bábukat főként szerves anyagokból (fa, csont, bogyók, dió stb.) készítették, amelyek a Kárpát-medence talajában elbomlanak. A táblás játékokhoz a földbe karcolták a színtereket, amelyeknek szintén ritkán marad nyoma. A szegényes tárgyi emlékek mellett az írott források száma is elenyésző.

Juh-astragalos játékkockák

A rézkor óta ismert játékot a görögök és a rómaiak is szívesen használták, és a népvándorlás kori és a középkori ázsiai népek körében szintén népszerű volt. Az Altáj vidékétől a Kárpát-medencébe a 7–10. században jutott el a különböző nomád csoportok és a honfoglaló

magyarok által. Magyarországon a 10. századtól a 13. századig volt a legnépszerűbb, de a lányok még a múlt században is játszottak vele. Legtöbbször juh vagy kecske sarokcsontját használták fel, azonban előfordulnak fémből vagy más állatok csontjaiból készült példányok is. A kis, téglalap alakú csontnak négy oldala van, egyik lapja domború, a szemközi oldala homorú, és így van a keskenyebb oldalaknál is. Hogy a honfoglalás korában pontosan hogyan is használták, azt nem lehet egyértelműen meghatározni: lehetett játék, de használhatták jósláshoz, vagy tekinthettek rá amulettként is.

BIRKABOKACSONTOK
A VOLGA-PARTI
BOLGAR VÁROSÁNAK
ROMJAI KÖZÜL.
FOTÓ: KLIMA LÁSZLÓ

Gyakran előfordulnak átfúrt darabok is, ahol a furatokat ólommal töltötték ki. Ennek célja a számozás lehetett, ugyanis bizonyos játékoknál az oldalaknak voltak értékeik, de a középkor folyamán súlyként is használták e csontokat. A *Mongolok titkos történetében* is szerepel, de ott nem játék: amikor Temüdzsin és Dzsamuka először testvériségre lépnek egymással, akkor Dzsamuka egy őzbokacsontot ad Temüdzsinnek, aki egy réz bokacsontot ad cserébe. Ezután pedig együtt játszanak a jégen. Szimbolikus jelentése is volt tehát e játéknak, amit népköltészeti források is alátámasztanak. A mongoloknál komolyabb kapcsolat létesítésekor vagy házasságkötéskor egy asztragalos alakú acélt adtak a felek egymásnak. A Kárpát-medencében főként gyermek- és női sírokból kerülnek elő.

BOKACSONTTAL JÁTSZÓ
IFJÚ. RÓMA, 2. SZÁZAD

Malomjáték

A kockajátékok mellett a honfoglaló magyarok ismerhették a stratégiai vagy taktikai táblajátékok közé tartozó malomjátékot is. A malomábrát a paleolitikumban a barlangok falaira, majd a neolitikumban az oltárokra vésték, azonban ekkor még főként szimbolikus jelentésük lehetett. Az ókor folyamán kapott profán szerepet mint kedvelt táblás játék. Több táblarajztípus ismert. Ókori példányok Mezopotámiából, Egyiptomban I. Ramszesz idejéből (Kr. e. 14. század) kerültek elő. Görögországban az Akropolisz lépcsőjén is megtalálhatók. Kezdetleges, egyszerűbb darabok Ceylonból (Kr. e. 1–2. század) és Kínából (Kr. u. 5. század) ismertek. Rómában a nagyvárosok és a légiós táborok területén szintén előfordulnak. A középkorban még mindig tartalmaz szimbolikus jelentést, de már az egyik legkedveltebb táblás játék. Egyszerű volt az előállítása, így minden társadalmi réteg számára elérhető volt, ezért a „szegény ember sakkjának” is nevezik.

FÖLDRE KARCOLT
MALOMJÁTÉK GORZSA
FALUBÓL, 11–12. SZÁZAD

Falvakban és feudális székhelyeken egyaránt megtalálható. Kőbe, fába, földbe, épületek párkányaira vagy börtönök falaira rajzolták a játéktáblát, amin egyszerű bábukkal (pl. kavics, bab) játszottak.

A malomábra a Kárpát-medencében is számos helyen ismert. Legkorábbi példányai szarmata és avar házak padlójába vésve kerültek elő. Habár a honfoglalás idejéből malomjátékot nem ismerünk, mégis feltételezhető, hogy a magyarok is ismerhették. Az államalapítást követően, főként a 11. század második felétől templomok falazótéglaí-

ra vésték, amelyek esetében nem zárható ki a szakrális funkció sem. Szintén erre a korszakra tehetők azok a malomjátékok, amelyeket egy lakóház padlójába karcoltak. Ilyen játéktáblák a középkor későbbi századaiban várak ablakpárkányain és kövezetén is megtalálhatók. A lelőhelyek sokszínűsége bizonyítja, hogy a malomjáték minden társadalmi réteg kedvelt és elérhető játéka volt.

MALOMJÁTÉK.
MINIATÚRA, KASZTÍLIA,
13. SZÁZAD VÉGE

Hogyan játszunk a bokacsonttal? Mongol *sagaj*-játékok

A *csigacsont* különleges tárgy. Egyszerre jelenti az állatok birtoklását, az ugrás, mozgás, gyors reagálás képességét és a szerencse forgandóságát. Ikonikus darabja a pásztorkultúrának, szimbóluma a sztyeppei nomád műveltségnek. Birtoklása és a vele való foglalatzkodás gazdagságot és szerencsét hoz a családra. A *sagaj* formájából adódóan sokféle játékra alkalmas. Lehet dobókockaként használni akár sorsvetéshez, akár társasjátékhoz. Táblajátékok figurájaként szerepelhet, játszható vele több ügyességi játék, és szolgálhat célbábuként a bokacsontlövészet gyakorlásánál. A játékoknak Mongóliában több mint 50 formája ismeretes.

LÓ

TEVE

JUH

KECSKE

A SAGAJ – BIRKABOKACSONT – OLDALAINAK MEGNEVEZÉSE.

FOTÓ: FÜREDI ZOLTÁN

Lóverseny (*mori uralduulah*)

Főleg a kisebb gyerekek kedvelt játéka a lóverseny. Különösebb ügyességet nem igényel, ugyanakkor izgalmas és szórakoztató. A játékosok először kirakják a „pályát”, azaz lovacskát formázó bokacsontokat helyeznek el sorban a szőnyegen. A játék hossza – a szerencsén kívül – a pálya hosszától függ, vagyis hogy a lovasok mennyi idő alatt vágtatnak végig rajta. A pálya lehet egyenes, görbe, de akár vissza is kunkorodhat, a játékosok kedve szerint. Ha kész a pálya, akkor minden játékos felállítja a saját „lovát” a kezdő pozícióba. A játékosok 4 bokacsonttal dobznak. Ahány ló bucskázott ki a markunkból, annyit léphetünk előre. Ha egy sem, maradunk. Ha mind a négy különböző – azaz „négy erőst” dobunk, akkor 4-et léphetünk előre, sőt még egyet dobhatunk!

BOKACSONTOKKAL JÁTSZÓ
MONGOL KISFIÚ

Csigacsontpöckölés (*sagaj nyaslah*)

Ebben a játékban a szőnyegre vagy asztalra kiszórt csontocskákat úgy kell elpöckölni, hogy csak egyszer ütközzenek, és mindenképpen az azonos oldalukon fekvő társukat találják el. Az összekocant csontok egyikét a játékos leveszi, és mint megszerzett trófeát maga

előtt gyűjti. A *sagaj* levétele szigorúan csak a másik kézzel történhet, mint amellyel a játékos lőtt. Az ellenfelek ezt árgus szemekkel figyelik. A játékos addig pöckölhet, amíg csak nem hibázik. Ha rontott, a következő játékos folytatja a játékot: újra kiszórja a szőnyegen maradt *sagajt*, és elkezd a pöckölést. Amikor már csak 4 *sagaj* van játékban, nagyon kell figyelni, ugyanis ha valaki a csontok kiszórásakor négy különböző formát dob, a legelélmesebb játékos a csontokat kikaphatja, s ezzel megszerzi a győzelmet. Egyéb esetben a játék úgy ér véget, hogy valakinél az összes csont elfogy. Ezt nem könnyű elérni, mert amikor elfogy az asztalról a bokacsont, akkor a legkevesebbet gyűjtött

BOKACSONTPÖCKÖLÉS. FOTÓ: FÜREDI ZOLTÁN

játékos bedobja a saját csontjait, a többiek pedig kiegészítik ugyanannyival. A játék innen megy tovább addig, amíg valakinek nincs már mit berakni.

Homboroo-dobás

A játékban 2–4 játékos vesz részt, 4 bokacsonttal dobznak, egymás után. A következő kidobott variációk értékesek: 2–2 egyforma = 2 pont; 4 egyforma = 4 pont; 4 különböző = 8 pont. A játék addig tart, amíg valamegyik versenyző össze nem gyűjt pontosan 20 pontot. Ha valaki túldob, akkor „leég”, és pontjai nullázódnak. (Tehát ha valakinek 18 pontja van, és 2 pontnál többet szerez, akkor 20 pont fölé kerül, ami azt jelenti, hogy elveszíti az eddig gyűjtött összes pontját, és előlről kezdheti a gyűjtögetést.)

Birkabokacsont-lövészet (*sagajñ harvaa*)

A birkabokacsont-lövészet különleges sport. A káni udvarok, kolostori folyosók, nomád szállások kedvelt játéka Mongóliában; használata a mongol kor előtti időkre nyúlik vissza. Egyes kutatók szerint a csigacsontlövészet az íjászathoz szükséges készségek ébren tartását, a célzó- és koncentrálókéesség növelését, a húrt feszítő ujjak edzését szolgáló gyakorlat volt, amit elsősorban a téli időszakban játszottak a vadászatban és gyakran harcban is helytállásra kényszerülő pásztorok.

A földön vagy alacsony széken kuporgó versenyző térdére fektetett, fából készült vezetőszínnel, a *haslaggal* irányítja a szarvasagancsból csiszolt, ék alakú „nyilat”

BOKACSONTPÖCKÖLÉS. FOTÓ: FÜREDI ZOLTÁN

A „NÉGY ERŐS” DOBÁS: AMIKOR A NÉGY BOKACSONT KÜLÖNBÖZŐ OLDALÁT MUTATJA. FOTÓ: FÜREDI ZOLTÁN

A BOKACSONTLÖVÉSZET

vész ül ki a célzóhelyre, ahol felváltva 4-4 lövést adnak le, miközben társaik a lelőtt bábuk ismételt felállításával és a lövedékek visszajuttatásával foglalatoskodnak. Ezután cserélnek. Lövéseknél a telitalálat mellett a felpattanó lövés is számít (a hátfalról visszapattant viszont nem). A bokacsontlövészlet ebben is emlékeztet az íjászversenyekre, hiszen a *szur harvaa* esetében is talajon fekvő borszíjfonatokat kell meglőni a nyíllal. A találatoknál mindegy, hogy hány bábut sodort el a lövedék, csak egy bábut vesznek le a tábláról, a többi visszarakják. A levett bábukat – a találatot elért lövész csapatának megfelelő oldalon – az emelvény elülső részén elhelyezett lécen gyűjtik szép sorba. A játék addig tart, ameddig az összes bábut le nem lövik a tábláról. Nyilvánvalóan a lövés egyre nehezebb, hiszen egyre kevesebb a bábu, egyre kisebb a célpont. Ha vége a fordulónak, jön a visszavágó. Ha utána pontegyenlőség alakulna ki, nem rendeznek döntőt, hanem egy 2 mm-nél nem vastagabb érmét helyeznek föl a táblára, amire a csapatok tagjai felváltva lőnek, amíg csak az egyik el nem találja.

a céltáblára felrakott birkabokacsontok felé. A középső ujjal pöckölt lövedék íves repülés után robbantja szertesztét a bokacsontokat, amelyet a bírák dicsérő éneke nyugtáz, vagy célt tévesztve pattan vissza a faemelvény hátlapjáról. A lövő ujját a hüvelyk- vagy „íjlesztő” ujj húzza hátralövés előtt, pont úgy, mint az ideget az íjászat esetében. Az idősebb játékosok és a nők íjpuskával lőnek.

A *sagajin harvaa* komoly versenysport Mongóliában. Ma már a bokacsontokat műanyagból esztergált, de a csigacsont formáját idéző célbábuk helyettesítik. A szabványos lőtávolság 9 könyök, azaz 4 m 72 cm a játékos lábának vonalától a célbábukig mérve. Csapatversenyek alkalmával a két csapat tagjai a céltáblaemelvény két oldalán helyezkednek el. Mindkét oldalról 15-15 célbábút helyeznek fel a vízszinteshez képest enyhén döntött keményfa táblára. Egyszerre 2-2 lö-

Ez természetesen rendkívül nehéz! Egészében a játék komoly fegyelmet és nagyfokú koncentrációt igényel.

A játék fontos motívuma a folyamatos, elnyújtott éneklés, ezért a bokacsontlövészetet gyakran *duutaj naadam*, vagyis énekes/hangos játéknak is nevezik. Az egyéni vagy csapatversenyek során soha meg nem szűnik az *uuha*j csatakiáltásszerű, biztatást, dicsőítést kifejező szócska kántálása. A dallam időnként magas tartományokba szökik, máskor mormolásszerű; dinamikája találat feletti örömet, biztatást és csalódottságot tud kifejezni.

A csigacsontlövészet nem egyszerűen sport. Játék, szórakozás, versengés is persze, de egyben a pusztai hagyományok tiszteletét kifejező közösségi rítus, amelynek minden részletét szabályok írják elő. A játékban részt vevők igyekeznek megjeleníteni a „szépet”. Azt, amit illőnek, követésre méltónak találnak viselkedésben, öltözködésben, társas szórakozásban. Igazi ünnep!

Sportjátékok

A honfoglalás kori sportjátékokról meglehetősen kevés feljegyzés maradt ránk, ami viszont igen, az a szokásos sztyeppe gyakorlatot mutatja. Az alábbiakban ezért néhány efféle játékot és játékkalkulát mutatunk be.

Források a honfoglalók sportjátékairól

„...túláradó jókedvükben táncoltak és birkóztak a főemberek előtt. Néhányan fegyverrel is összecsapva megmutatták jártasságukat a haditudományokban.”

Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 11. század közepe

„Nagy öröm támadt a magyarok között, a fejedelem és előkelői hosszú napokon át ünnepeltek, az ifjak pedig a fejedelem és előkelői színe előtt (torna)játékot mutattak be, miként fiatal bárányok a kosok előtt szokták.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

„Árpád fejedelem az övéivel örömében húsz napon át időzött Attila király városában; ezalatt Magyarország vitézeinek színe-java a fejedelem jelenlétében harci paripáikon pajzsokkal és lándzsákkal mindennap fényes tornát rendezett, a többi fiatal pedig pogányok módjára ijjal és nyíllal szórakozott. Ennek Árpád fejedelem nagyon megörült, és vitézeinek részeit arany, részeit ezüst formájában különféle ajándékokat, valamint birtokokat juttatott.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

Mongol ünnepi sportjátékok

A mongol ünnepek, jeles alkalmak elmaradhatatlan kísérője az *eriuin gurban naadam*, vagyis a „férfiak három játéka”. (Az eredeti *naadam* szó a magyarban *nádom* formában gyökeresedett meg.) A birkózás, a lóversenyzés és az íjászat hagyományai valószínűleg egyidősek a lovas nomád kultúrával és a vele párhuzamosan kialakuló pusztai harcmodorral, hiszen a testi erő és ügyesség, a lovakkal való bánás tudománya és az íjlesztés művészete nélkül az egyes törzsek nem maradhattak volna tartósan sikeresek a sztyeppén. A Mongol Birodalom születését és legendákkal övezett múltját tárgyaló *Mongolok titkos története* című vaskos mű mindhárom erőpróbát többször is említi. Dzsingisz kán és világhódító leszármazottai egyfajta erőpróbát, seregszemlét, a harcosok békeidőben való felkészítésének eszközét látták e harci sportok gyakorlásában, és megrendezésüket gyakorta elrendelték. Így különösképpen a téli napfordulóhoz kötődő ünnepségekkor, a hadba vonulás előtti zászlószentelésekkor vagy találkozó alkalmával, fontos szerződések megkötésekor. A 17. századi mandzsu hódítást követően, a buddhizmus elterjedésével a *nádom* vallási tartalmakat kapott, míg 20. századi jelentése részben a független mongol államisághoz kapcsolódott.

A *nádom* ma is izgalommal várt ünnep, multság, társadalmi esemény. Városok, falvak, pusztai szálások öregjei, fiataljai azonos lelkesedéssel készülnek rá, legyen szó akár egy-egy nemzetség *obójának*, tiszteleti helyének megszenteléséről, a helyi szövetkezet

vagy városka alapításának évfordulójáról vagy akár az ulánbátori Nemzeti Nádomról, amely a független mongol állam kikiáltásának dátumához, július 11-éhez kötődik.

Birkózás (*bökh barildaan*)

A játékok közül talán legnépszerűbb a birkózás. A mongol fiúk születésüktől művelik, és e sport neves bajnokai halálukig kiemelt tiszteletnek, megbecsülésnek örvendhetnek. A mongol birkózás a pusztára termett. Nincs tér és idő, vagyis pontosan kijelölt terület- és időkorlátozás. De nincsenek súly- vagy korcsoportok sem. A sorsolással kiválasztott versenyzők az ünneplő közönség által alkotott körben állnak fel egymással szemben a gyepen. Ruházatuk egy felfelé kunkorodó orrú, a megcsúszás ellen bőrszíjakkal betekert bőrcsizma, színes kispadrág és elől kötélfonattal megkötött hosszú ujjú, de a testen furcsán rövid mellényke. (A legenda szerint azóta hagyja a birkózómellény fedetlenül a mellet, amióta egy rendkívüli erejű, mindenkit legyőző bajnokról kiderült, hogy valójában asszony, aki egyébként semmiképpen nem vehetne részt a birkózásban.)

BIRKÓZÁS A MONGOL NÁDOMON

A versenyzők a dicsőítésükre elkántált énekek után összekapaszkodnak, és addig gyürkőznek, míg egyikük földre nem teremti a másikat. Ha térd, könyök vagy fej érinti a talajt, a bírák jeleznek, és a mérkőzés véget ér. A vesztes megadása jelül megoldja mellényének kötését, és átbújik az őt legyőző fél jobbjá alatt. A győztes pedig csúcsos birkózófövegét fejére tűzve a nap járását követő irányban körbejárja a letűzött zászlót, homlokát tartórúdjaéhoz érinti, és a megjelent előkelőségek felé fordul. Mozgásával, elrugaszkodó lépteivel és karjainak méltóságteljes szárnycsapásszerű mozdulataival a sasok repülését utánozza. A verseny egyenes kieséses rendszerben zajlik: a vesztesek kihullanak, a győztesek továbbjutnak. Így természetsszerűleg 2, 4, 8, 16, 32 (stb.) versenyző állhat rajthoz. A Nemzeti Nádomon általában 512 vagy 1024 birkózó indul, és szerezhethet sólyom, elefánt, oroszlán, bajnok vagy verhetetlen bajnok címeket.

LÓVERSENY A MONGOL NÁDOMON. FOTÓ: FÜREDI ZOLTÁN

Lóverseny (*morinii uraldaan*)

Egy mongol embernek mindene a ló! A csikósok egyedi takarmányozással, izasztással, sokféle távon való mozgatással edzik, készítik fel a gondosan kiválasztott állatokat a versenyre. Ezzel párhuzamosan folyik a kis lovasok felkészítése is. Ugyanis a versenyen 6–12 éves korú gyerekek, fiúk, lányok lovagolják a lovakat, ami számukra hatalmas kihívást és nagy megtiszteltetést jelent. A futamokat korosztályok szerint rendezik: egyéves, másodfű, hároméves csikók, illetve a nagykorú lovak állnak rajthoz. Kancák nem, csak heréltek versenyeznek. A méneket külön indítják. A versenytáv 15 és 30 km között mozog a helyi tereviszonyoktól és a talaj állapotától függően. Ezt a lovak kétszer teszik meg, hiszen először elkocognak az indítóhelyre, ahonnan heves vágtában érkeznek vissza a közönség izgatott sorfalával övezett célba. A hangulat rendkívüli! A befutó lovak megérintése, verítékének homlokra való felkenése nagy szerencsét jelent. A győztes lovakat és gazdáikat az erre a feladatra gondosan felkészült személy elnyújtott énekkel dicsőíti.

MEGÉRKEZÉS A CÉLBA.
FOTÓ: SÓTI ISTVÁN

Bőrszjij lövészet (*szur harvaa*)

Az íjászat mára kissé háttérbe szorult, aminek oka minden bizonnyal a fegyver ára, és az a tény, hogy a hétköznapi használatból az íj régóta kikerült. Pedig a legelső mongol írásos nyelvemlék egy 1221-ben megrendezett távlövő versenynek állít emléket, ahol Dzsingisz kán unokaöccse, „Jiszünger a messze-nyilazáskor háromszázharmincöt öl messzire nyilazott.” Manapság a Nemzeti Nádomon a férfiak 75, a nők 60 méterről lőnek. Az íjak hagyományos technológiával készülnek fa, szaru és különféle ragasztóanyagok felhasználásával, a nyílvevessző pedig a szárnyasok vadászatához használtakra emlékeztető, kúpos hegyet kap. A díszes öltözetű íjászok a húrt hüvelykujjukkal az álluk mellé feszítve engedik el a lövést, amelyet

a talajon elhelyezett, bőrfonatgyűrűkből emelt, körülbelül 3 méter széles és 40 cm magas falra adnak le. Találat esetén a bőrfonatok szanaszjél szóródnak, és a bírák felzengő énekkel és felemelt karokkal nyugtázzák a sikert. Egyéb esetben a nyílvesztő korábban földet érve pattan meg, vagy érintés nélkül repüli át a fonatokból épített cél-falat. A versenyt – akár a bokacsontlövészet esetében – soha el nem haló éneklés, az *uuha*j szó kántálása kíséri. A dallamvonal biztatást, találatot vagy tévesztést képes megkülönböztetőleg kifejezni. Az íjászokat *mergen*, vagyis „mesteríjász” névvel illetik, és sikereiktől függően különböző címeket kapnak.

MONGOL ÍJÁSZ A NÁDOMON.
FOTÓ: SÓTI ISTVÁN

AZ ÍJÁSZVERSENY CÉLJA: A BŐRFONATOK ELTALÁLÁSA.
FOTÓ: SÓTI ISTVÁN

Egy török lovasjáték, a *dzsirit*

A Törökországot népszerűsítő kiadványokban néha izgalmas képeket lehet látni egymásra rövid hajítódárdákat dobó lovasokról. Ez a *dzsirit* nevű hagyományos török lovasjáték, ami egyúttal jól szervezett nemzeti sport is.

A játék nevét adó eszköz, a *dzsirit* (vagy *dzsirid*) egy 110 cm hosszú, 3 cm vastag farúd.

A pálya 140 x 50 méter, amelynek két végén egy-egy 5 méter széles állás-övezet van kijelölve. Ettől a pálya közepe felé van egy-egy 10 méter széles (3 lóhossz) tilos-övezet. A támadó ebbe nem léphet be. A tilos-övezettől a pálya közepe felé van egy-egy 10 méter széles (3 lóhossz) dobási övezet. A támadó ebből a sávból dobhatja el *dzsirit*jét.

A játékot két csapat játssza, hét-hét lovassal. A csapatok felállnak a pálya két végén. Öten az állás-övezetben, ketten a tilos-övezet két szélén. A játékot kezdő lovas odavágtat az ellenfél dobási övezetébe, és rádobja a dzsiritjét az egyik lovasra, majd visszavágtat a saját állás-övezetébe. Az ellenfél csapatából egy lovas utánvágtat, és megpróbálja dzsiritjével megdobni. Ha a menekülő beért a saját állás-övezetébe, a támadó mást is megdobhat. Ha a támadó eldobta a dzsiritjét, ő válik menekülővé, és őt üldözi valaki az ellenfél csapatából. Érvényes találati felület a testnek a váll és a csípő közötti része. A lovat eltalálni tilos! A mérkőzés két 35 perces félidőből áll.

DZSIRIT EGYKOR...

...ÉS MA. FOTÓ: SZÓLLÓSY GÁBOR

A dzsiritben többféle akcióval lehet pontot szerezni, és több okból lehet büntetőpontot kapni.

A legtöbb pont a dzsirittel elért találatért jár, de pontot ér az ellenfél elfogása (az üldöző lovának feje eléri a menekülő lovának combja vonalát), az elébe vágás, az elhajlás a dzsirit előtt, és az eldobott dzsirit elkapása is.

A balesetveszélyes vagy szabálytalan akciókat pontlevonással, illetve kiállításal büntetik.

A játékot a vezetőbíró irányítja két vonalbíró, egy középbíró és három jegyző segítségével.

Törökországban 1998-ban 33 bejegyzett dzsiritklub működött.

A dzsirit játékhoz használatos lovak nagy többsége arab vagy arab félvér. Az egyszerű kantárakba feszítőzablát csatolnak, és csak feszítőszárat használnak. Lovaglókorbács és nem éles sarkantyú használata megengedett. A lovasok széles talpú török kengyeleket használnak.

Íjászat mint sport az Oszmán Birodalomban

Az oszmánok – bármennyit is merítették a meghódított görögök szokásaiból és kultúrájából – mindig nagyra tartották régi sztyeppei lovashagyományait, amelyek között kitüntetett szerepe volt az íjászatnak. Az íjászok képességeinek felmérése, a legkiválóbbak kiválasztása régóta különféle sportrendezvényekhez, ügyességi játékokhoz kötődött. Ahogy azonban a 17. század vége felé az íj lassan kikopott a tényleges fegyvertárból, úgy került előtérbe a „békés” felhasználás: a sport, illetve a spirituális gyakorlás – egymástól elválaszthatatlanul. Ezt az összefonódást fémjelzi az íjászok – közel-múltban felújított – kolostora Isztambulban.

A számos céllövő gyakorlat mellett volt két emblematisz lovászi mód is. Az egyik a töklövészet (*kabak atisi*), amelynek során vágató ló hátáról kellett eltalálni egy 5-6 m-es rúd tetejére elhelyezett tököt (vagy bármilyen más céltárgyat). Ebben az esetben a lovas- és az íjásztudás tökéletes összhangjáról, kielezett helyzetben való használatáról van szó: a feladat nem „egyszerű” harci helyzetet modellez, hanem kifejezetten nehéz, „kényelmetlen” kihívás elé állítja

a versenyzőt. Nem véletlen, hogy az oszmán előkelők rendkívül büszkéek voltak e téren elért eredményeikre, és kedvvel töltötték idejüket efféle szórakozással még a magyar végvidék pasái is. E versenyszámot persze nem az oszmánok „találták fel”, biztosan tudjuk, hogy már a mameluk Egyiptom kipsak harcosai is így tették próbára képességeiket.

A másik jellegzetes oszmán sport a távlövés (*menzil atisi*) volt. Az, hogy ki milyen messzire tud löni, talán a legősibb íjászprobák egyike. Az oszmánok azonban a végletekig fejlesztették, speciális íjakat és nyilakat készítettek erre a célra, s a széljárás figyelembevételével, a megfelelő pillanatban ellőtt vesszővel tudták elérni hihetetlen eredményeiket. A rekordot Tozkoparan Iszkender tartja: a 16. század elején valamivel több mint 845 m-re repítette a nyilát, de rajta kívül is számos 800 méter fölötti lövést tartanak nyilván. A rekordlövés szigorú szabályok szerint zajlik: két tanú felügyeli magát a lövést, két másik pedig a becsapódást igazolja. Ha ők hitelesítették a távot, és az rekordnak, de legalábbis kiemelkedő lövésnek minősül, akkor a nyíl leesésének helyét díszes oszlop-pal és felirattal jelölik meg.

EGY REKORDLÖVÉS JELZŐKÖVE AZ ISZTAMBULI „ÍJÁSZPÁLYÁN”, AZ OKMEJDÁNIN

AZ UTOLSÓ OSMÁN MESTERÍJÁSZ:
NECMEDDIN OKYAY (1883–1976)

HITVILÁG

Vallások a sztyeppén

A sztyeppei nomád és a letelepedett földművelő kultúrák a nyilvánvaló különbségek és az utókor által hangsúlyozott ellentétek ellenére szervesen összekapcsolódtak, és együtt fejlődtek. A sztyeppe nem volt elszigetelt, nem szorult ki a globális kulturális vérkeringésből. Sajátos életmód, s ebből következően sajátos nézőpont jellemezte, ám a kezdetektől fogva hatottak rá idegen eredetű vallási eszmék, amelyek alakították, és amelyek maguk is alakultak közegében.

A sztyeppét a történelem során olyan toleráns, új eszmékre nyitott, ugyanakkor az ősi szokásokhoz ragaszkodó hozzáállás jellemezte, amely az itt felbukkanó vallások és hiedelmek nagyfokú keveredéséhez vezetett. A különféle nézetek párhuzamosan éltek egymás mellett, egymásba folytak, miközben az eredeti vallásosság főbb jegyei megőrződtek. Egyazon közösség, de akár egyazon ember vallásossága is meríthetett több hagyományból. E rugalmasságban komoly szerepet játszott a korlátozott írásbeliség. A vallási előírások és dogmák könnyebben tudtak a helyi adottságokhoz idomulni, mint egy írásra alapuló, írástudó elit által ellenőrzött társadalomban.

Géza fejedelem „a mindenható Istennek és különféle képzelt isteneknek áldozott. Amikor főpapja emiatt szemrehányást tett neki, azt felelte: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtegye.”

Thietmar merseburgi püspök: Krónika, 10. század eleje

„Mert maguk a magyarok, ámbár még egy részük a pogányság bilincseiben van, a mindenható Isten kegyelmének munkája által senkinek alattvalóik közül nem tiltják a megkeresztelkedést, sem a papokat nem gátolják, hogy bárhova menjenek. Hanem oly egyetértők a pogányok a keresztényekkel, és oly barátságosan vannak egymással, hogy beteljesedni látszik Ézsaiás jóvondölése: A farkas és a bárány együtt legel, az oroszlán szénát eszik”

Pilgrim passauai püspök levele VII. Benedek pápához, 974

A sztyeppei vallásosság legősibb rétegét a belső keletkezésű vallási nézetek adják, amelyek a tételes vallásokkal összeolvadva, illetve a mitológiába ágyazva ma is élnek a nomád hiedelemvilágban. Ennek elsősorban samanikus jegyei kerültek előtérbe: az égistennel, szellemekkel benépesített háromosztatú világ; ugyanakkor fontos, hogy a sámánnak és a hozzá kapcsolódó jelenségeknek a szerepét sem a jelenben, sem a múltba vetítve ne értékeljük túl. A napjainkban samanizáló észak- és közép-ázsiai népek körében is megfigyelhető, hogy nem a sámán és az általa végzett szertartások állnak a vallási élet középpontjában, hanem az ősök tisztelete és a nekik szóló felajánlás. Ez a sztyeppei vallásosság legmélyebben rögzült jellegzetessége, még ha a hozzá kapcsolódó szokások és rituálék idomultak is az újonnan felbukkanó eszmékhez.

NANAJ SÁMÁN
A 19. SZÁZAD VÉGÉN
(ÉSZAKKELET-ÁZSIA)

Az idegen vallások térítőkön és kereskedőkön keresztül viszonylag szabadon terjedhettek a sztyeppén, de a nomád világ ezer egyéb ponton is kapcsolódott a letelepült civilizációkhoz, így vívmányai – köztük a nagy világvallások – a térítéstől függetlenül sem voltak ismeretlenek. A gyakori hódító hadjáratok és közös hadi vállalkozások mellett a nomád elit tagjai rendszeresen megfordultak a letelepedett központokban, nemegyszer ott nevelkedtek, házassági kapcsolatokat létesítettek, helyi címeket viseltek. Nemcsak hogy ismerték a helyi

„Az emléksarnokot, hogy megépítse,
a képeket rá kifaragni, az örök követ fel-
állítani a kínai császár embere és Csang
szengün jött el.”

Köl tegin sírfelirata, 732

kultúrát, protokollt, vallási nézeteket, de mintául is szolgáltak számukra saját birodalmuk építései. Komoly presztízst jelentett a nomád udvarokban az idegen írástudók alkalmazása is, gyakran ők álltak a megtérések hátterében.

Egy új vallás felvétele legtöbbször politikai érdekekhez kapcsolódott, és csupán egy szűk vezető réteget érintett, hosszú távú megmaradásának kulcsa ugyanakkor az volt, hogy képes-e alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz, és leszivárogni a társadalom mélyebb rétegeibe. A világvallások szinte mindegyike felbukkant, és időszakos jelentőségre tett szert, az áttörés viszont legtöbbjüknek nem sikerült.

A judaizmus, legfőképpen a vallás etnikai jellegéből fakadóan, nem tudott mélyebben meggyökeresedni. A 8. században a keresztény Bizánc és a muszlim Abbászida Kalifátus közé szorult Kazár Birodalom vezetői tértek át és – ideológiai függetlenségüket jelezve – tették államvallássá a judaizmust. A vallás felvételéhez azonban, a sztyeppére oly jellemző módon, nem kapcsolódott erőszakos térítés vagy más vallások üldözése, az iszlám és a kereszténység terjedése ez idő alatt is töretlen volt. A Kazár Birodalom eltűnésével a judaizmus visszaszorult, a ma élő zsidó vallású sztyeppei népek sem a kazárok leszármazottai, hanem a krími zsidó diaszpórából vagy annak hatására alakultak ki.

A judaizmussal párhuzamosan a sztyeppe keleti részén felbukkanó, a maga idejében világvallásnak számító manicheizmust aktív térítés és a helyi viszonyokhoz való rendkívüli alkalmazkodás jellemezte. Mindezek ellenére hosszú távon nem sikerült megmaradnia a nomád világban. A 8. század végén a mongol sztyeppét uraló Ujgur Kaganátus a kínai politikai helyzetre válaszul államvallássá tette, de a birodalom hanyatlásával háttérbe szorult, és a 11. századra eltűnt a sztyeppéről. Politikai támogatás nélkül a meglehetősen összetett filozófián alapuló vallás nem versenyezhetett az öt kiszorító, a nomád gondolkodáshoz igazított iszlámmal és buddhizmussal.

Sokkal mélyebb nyomot hagyott a kereszténység, mely bár napjainkra visszaszorult, különböző felekezetei a 6. századtól kezdve aktívak voltak a területen. Mélyebb elterjedését akadályozta, hogy

stabil egyházszervezet a folyamatosan kavargó sztyeppén nem tudott kiépülni, hatalmi legitimációra más vallások alkalmasabbnak bizonyultak, térítését pedig elsősorban szerzetesek végezték, akik sokkal kevésbé voltak rugalmasak, mint a konkurens vallásokat terjesztő lámák és dervisek. Közép-Ázsiában a mongol korig a nesztoriánus irányzat, míg az európai sztyeppén előbb a bizánci, majd a latin kereszténység hatása volt számottevő. A ferences és dominikánus rend intenzív térítői tevékenységet folytatott, nemegyszer a Magyar Királyság befolyásának kiterjesztése érdekében. Az iszlám 8. századi felbukása után évszázadokig párhuzamosan volt jelen a két vallás, s bár az Aranyhorda vezetői közül többen a kereszténységet preferálták, a 13. században Berke Kán megtéréseével az iszlám új lendületet kapott, és egy évszázad alatt uralkodóvá vált. A sztyepei vezetők iszlám felé fordulásában nagy szerepe volt annak, hogy a vallást sikerült egyeztetni a dzsingiszida hagyománynak nevezett dinasztikus renddel, amelyre évszázadokon keresztül alapozták legitimitásukat a nomád uralkodók.

MANICHEUS
KIVÁLASZTOTTAK
EGY KOCSÓI UJGUR
FRESKÓN, 10. SZÁZAD

„Erről az Illésről, Marw metropolitájáról beszélük, hogy midőn a küldő határokon belül elterülő tartományokban körutat tett, egy kiskirálytal találkozott, aki más király ellen vonult harcba. Mikor Illés hosszasan kérlete, hogy a háborútól álljon el, mondta neki: »Ha te olyan jelet tudsz nekem mutatni, aminőt az én istenem papjai mutatnak fel, hiszek a te istenedben.« A kiskirály parancsot adott a vele levő, ördögöket tisztelő papoknak; azok hívogatni kezdték az ördögöket, akiknek szolgálatában állottak, mire a levegő menten felhőkkel borult be; a szelek, dörgések és villámok sűrűn követték egymást. Akkor azonban Illés is isteni erővel mozdult meg, s a kereszt mennyei jelét téve a lázadó ördögök alkotta képzelődést elhajtotta, s az menten megszűnt. Mikor a kiskirály látta, hogy boldog Illés mit cselekedett, földre vetve magát, leborult előtte, és hívóvé lőn, úgy maga, mint egész tábor. Ekkor egy folyóhoz vezette őket, mindnyájukat, papokat és diakónusokat állított részükre, majd hazájába tért vissza.”

Anonim szír krónika a türkök egyik vezérének megtéréséről, 644

A sztyeppe európai részén csak a 14. században, de Közép-Ázsiában már jóval korábban az iszlám került domináns helyzetbe. A vallás az Abbászida Kalifátus katonai sikereinek köszönhetően a 8. században vetette meg a lábát a területen, a 10. századra pedig államvallássá vált a török Karahanidák birodalmában.

Az iszlám sikerének egyik kulcsa, hogy elsősorban perzsa hagyományból érkező vándorderviseken keresztül terjedt, s az általuk képviselt misztikus vallás könnyebben befogadható volt a nomádok számára, mint a dogmatikus kereszténység. Az eredeti formájában nem kevésbé dogmatikus, az élet minden mozzanatát szabályozó iszlámot az ő ideológiai rugalmasságuk tette adaptálhatóvá a nomád életvitelbe.

DERVISEK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. MEHMED SZIJAH KÁLEM FESTMÉNYE, 15. SZÁZAD

Tanácsadó ének

Azoknak a szerelmeseknek, akik Isten felé fordulnak, és bűnbánatot gyakorolnak

a Mennyországban négy forrásból folyik a serbet

Azokra a balgákra, akik nem fordulnak Isten felé, s nem gyakorolnak bűnbánatot

Szűk kősrban kemény büntetés bánata vár

Azok a szolgák, akik megértik a Mennyország birodalmát, gyakoroljanak bűnbánatot

Bűnbánatot gyakorolva érjenek Isten közelébe,

A húrlik, rabnők, szolgák, ifjak szolgáljanak nekik

Különféle ékes köntösöket öltsenek magukra.

Akik nem gyakorolnak bűnbánatot, nem távoznak e világból

Ha meghalnak, a sír büntetése vár rájuk

A végítélet napja, az ítélet hajnala nem virrad nekik

Zokogás, panasz, sírás ideje jön el nekik

Mind, ki Isten szolgája, istenhez térjen

az Istenhez nem térő balga szolgák álljanak félre

Kul Hádzse Ahmed, hol lesz a te helyed?

Éjjel nappal félek, rettegek.

Ahmed Jeszeví verse, 11. század második fele

A történelem azt mutatja, hogy egy vallás nomád társadalomban való megkapaszkodásának feltétele az alkalmazkodóképességen túl, hogy a hatalom – ebben a közegben mérhetetlen fontosságú – ideológiai legitimációjának eszközévé váljon. Erre a szerepre a sztyeppe keleti részén – nem kis mértékben az újbóli megtestesülések tanának köszönhetően – a buddhizmus bizonyult alkalmasnak. A buddhizmus ősidők óta jelen volt a sztyeppe határterületein, Belső-Ázsiában és Kínában, az I. Türk Kaganátus idejéből (6. század) pedig már a vallás felvételét is igazolják források. Kibontakozni azonban csak a 13. század után tudott azáltal, hogy a különféle mongol, majd mandzsu dinasztikiák hatalmuk igazolásának és megerősítésének

SZAKJA PANDITA,
AKI ELVITTE A
MONGOLOKHOZ
A BUDDHIZMUST
(1181–1251)

eszközét látták benne. Az ősi hiedelmekkel keveredve a buddhizmus mélyen beágyazódott a mongol világba, amelynek köszönhetően az iszlám mellett a mai napig meghatározó vallás maradt a sztyeppén.

Az orhoni feliratok világképe

A világvallások felvételét megelőző időszakból kevés közvetlen forrásunk maradt fenn a sztyeppe vallási nézeteire vonatkozóan. Bár következtethetünk rá a mai folklórból, a régészeti leletekből, valamint a sztyeppével szomszédos kultúrák írásos beszámolóiból, de ezek a gyakran sokatmondó források önmagukban mégis kevesek ahhoz, hogy a teljes képet rekonstruálni tudjuk belőlük.

A belső keletkezésű írott források jelentő-

sége rendkívül felértékelődik ezáltal, annak ellenére, hogy csekély számuk miatt viszonylag szűk ablakot nyitnak térre és időre, jellegük szerint pedig nem vallási szövegek.

A 10. század előtt keletkezett források az *Irk Bitig*nek nevezett jóskönyvet leszámítva kivétel nélkül sírfeliratok, amelyek közül kiemelkednek a II. Türk Kaganátus vezetőinek a 8. században az Orhon folyó völgyében – a mai Mongóliában – állíttatott sztéléi. Azontúl, hogy ezek a sírfeliratok terjedelmesek, különleges jelentőségüket az adja, hogy ezeken szólal meg először a történelem folyamán egy sztyeppesi nép a saját nyelvén.

A nomádok ősi világképének tudományos rekonstruálása is az orhoni feliratokon alapul: a rekonstruált vallási világképet a szövegekben megjelenő égisten (*Tengri*) neve után tengrizmusnak nevezik. Bár több, egymásnak ellentmondó értelmezés is született, a megnevezés általánossá vált az ősi sztyeppesi hiedelemvilágra vonatkozóan.

A nyugati szak- és ismeretterjesztő irodalomban legerősebben hangoztatott nézet szerint az orhoni feliratok egy kezdetleges monoteizmust tükröznek, amelynek megjelenése összefügg a nomád társadalom szerkezeti átalakulásával (a birodalommá szerveződéssel) és a kagáni hatalom megerősödésével. Ez az 1950-es években született nézet azonban – az időközben jelentősen bővült nyelvi és történelmi ismeretek tükrében – ma már nem tartható. A feliratokban megjelenő *Tengri* – nyilvánvaló dominanciája ellenére – nem hasonlítható a monoteista vallások isteneihez, egyfelől mert szerepében és funkcióiban osztozik más szakrális entitásokkal, másfelől mert nem antropomorf természetű, sőt a szövegek alapján az is kérdéses, hogy a *tengri* szó 'égbolt' és 'isten' jelentése elválasztható-e egyáltalán.

A szövegekben megjelenő természetfeletti erők – *Tengri* (ég), *Jer* (föld), *Umaj* (női istenalak), *Iduk Jer Szub* (szakrális haza fogalom) – változó jellemzőkkel felbukkannak ugyan egyes török-mongol népek mondavilágában, azonban az eltérő társadalmi berendezkedés és életmód, valamint a közel másfél évezrednyi távolság miatt az elnevezések hasonlósága kevés ahhoz, hogy a mögöttük álló világképet automatikusan visszavetíthessük.

BÖLCS TONJUKUK
EMLÉKOSZLOPA, 726.
FOTÓ: SOMFAI KARA DAVID

„Mikor fent a kék ég (*Tengri*) és lent a barna föld (*Jer*) létrejött, a kettő között létrejött az ember fia. Az ember fia fölött őseim, Bumin kagán és Istemi kagán uralkodtak. Uralkodásuk közben a türk népet megszervezték, törvényét megalkották.”

Köl tegin felirata, 732

„Azután *Tengri* kegyelméből, mivel *kuttal* rendelkeztem, és mivel szerencsém volt, a haldokló népbe életet leheltem.”

Köl tegin felirata, 732

„Apám, a *sad* így fohászzkodott: Az uralkodó ne vesszen el! – mondta. – A nép ne veszítse el *kutját*.”

Az ongi felirat, 732 után

„Fenn *Tengri*, a szent föld-víz és nagybátyám [*Kapgan*] a kagán *kutja* nem egyezett.”

Bilge kagán felirata, 735

„*Tengri* így szólt: Kánt adtam neked. Elhagytad kánodat, és behódoltál [a kínaiaknak]. Mivel behódoltál, *Tengri* azt mondta: pusztulj el! Így a türk nép pusztult, enyészett és eltűnt.”

Tonjukuk felirata, 726 körül

„Türk, oguz bégek és nép, halljátok: Ha fenn az ég (*Tengri*) nem szakadt le, ha lenn a föld (*Jer*) nem omlott be, türk nép, birodalmadat, törvényedet ki tette tönkre? Ki követte? Türk nép, te [magad] voltál.”

Köl tegin felirata, 732

A feliratok vallástörténeti elemzése során szinte kivétel nélkül a fent említett erőket helyezték fókuszba, körük próbálták felrajzolni az ősi világképet. Azonban ha a szövegre mint egészre tekintünk, azt látjuk, hogy nem az egyes istenek állnak a vallási gondolkodás középpontjában, hanem egy szakrális világrend, amely szabályozza a természet és a társadalom helyes működését, s amelynek felbomlásával a világ káoszba sülyed. E gondolkodás osztozik továbbá az ősi eurázsiai vallási képzetek és eredetmondák azon jellemzőjében, hogy a vallást nem egyén és transzcendens, hanem a közösség és a transzcendens viszonyában értelmezi: a népet tekinti alapegységnek, és az univerzum sorsát elválaszthatatlanul összekapcsolja annak sorsával.

A dolgok rendje szerint a népek fölött a türkök uralkodnak – „ahogy a kék ég (Tengri) fenn és a barna föld lenn” –, akiket az isteni karizmával (*kut*) rendelkező kagán vezet. Ha a kagán elveszíti karizmáját, alkalmatlanná válik az uralkodásra. Ha nem lép helyére új, karizmával rendelkező uralkodó, a rend felbomlik, a nép elveszíti kapcsolatát a transzcendenssel, s ezáltal jogát és képességét arra, hogy uralkodjon más népek felett. Pusztulni kezd, felbomlik és elenyész. Ég és föld között a kagán a kapocs, de a születés és a pusztulás nem az egyén, hanem a közösség szintjén értelmezendő. Bár a közösségi értelmezés nem idegen a monoteista vallásoktól (például a judaizmustól), a nép sorsa ebben az esetben nem egy önkényes felsőbb hatalom kezében van, hanem egy természeti rendbe illeszkedik.

Nem véletlen, hogy a Türk Kaganátus véres belső harcok árán hatalomra jutó vezetőinek sírkövei ezt a világképet közvetítik: ez a világkép nyilvánvalóan azt szolgálja, hogy a kagánok és nemzetiségük uralkodásának jogosságát igazolja. Ez a legitimációs elv nem egyedülálló Ázsiában, alapjaiban megegyezik a türkökkel szomszédos császári Kínában a hatalomutódlást évezredekig meghatározó *Égi Mandátum* elvével. Nem jelenthető ki ugyan, hogy egyszerű átvétel lenne, viszont az, hogy a két kultúra hatott egymásra, ebben a tekintetben egészen biztosra vehető. A Bilge Kagánnak és öccsének, Kül Teginnek emeltetett sztélék maguk is a császár adományaként

TÜRK OSZLOP AZ ORHON
FOLYÓ VÖLGYÉBEN

épültek, kínai mesterek készítették őket kínai mintára, s fő oldalukra a császár nevében írt nekrológot vésték kínai nyelven.

A mongol sztyeppét uraló népek – így a türkök – története elválaszthatatlan Kínától. A folyamatos háborúskodás ellenére furcsa hatalmi egyensúly és egymásrautaltság alakult ki közöttük. Kína az állandó települések híján meghódíthatatlan sztyeppé nomádjainak hadi kapacitására volt rászorulva, míg a nomád népeknek és vezetőiknek belső hatalmi pozíciójuk függött óriási mértékben a Mennyei Birodalom támogatásától és az általa biztosított kereskedelmi jogoktól. A két kultúra mélyen áthatotta egymást. Ráadásul ebben a századokon keresztül fennálló helyzetben, ahol az igények változatlanok, az országhatárok viszont definiálhatatlanok és pillanatról pillanatra változóak voltak, az uralkodók mindkét oldalon olyan rituális protokoll kialakítására törekedtek, amely legitimálja hatalmukat e hatalmas kiterjedésű ütközőzónában.

A feliratokban megjelenő világkép, az „égben született” kagáni cím, az uralkodásra jogosító isteni karizma mind olyan elemek, amelyek erős kínai párhuzamot mutatnak. A tengrizmusnak kétséget kizáróan voltak ettől független, sztyeppéi hagyományból eredő gyökerei, de ezek az évezredes kulturális érintkezés hatására idomultak a kínai mintákhoz.

Felmerül a kérdés, hogy levonhatunk-e általános következtetéseket az orhoni feliratokból, hiszen azok néhány évtizeden belül keletkeztek a sztyeppé egy sajátos kultúrájú szegletén. Bár biztosat nem állíthatunk, egyes alapmotívumok, így a szakrális és a profán összekapcsolása vagy a közösségi gondolkodás feltételezhetően általánosak voltak. Az is valószínűsíthető, hogy a nagy civilizációk vonzaskörzetében a nomád világkép általában idomult az adott kultúrához. Fontos szem előtt tartanunk ugyanakkor, hogy miként a feliratok vallásosságának középpontjában nem az egyén áll, úgy az egyén vallásosságát sem a feliratok eszmeisége határozta meg. Mivel a profán és a szakrális összekapcsolódik, tulajdonképpen minden személyes, társadalmi vagy természeti esemény vallási tartalommal telítődik. Ha azonban a feliratokban megjelenő tengrizmust a mai nyugati gondolkodásmód szerint értelmezzük, az inkább jelent politikai ideológiát, mint vallást.

Szent fa

„Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek” – szólta Szent László király törvénye 1092 körül. Ez az utalás is bizonyítja, hogy a pogány magyaroknál egykor létezett a szent fák tisztelete, amit néprajzi párhuzamok is alátámasztanak. A szent fa hitviláguk egyik fő elemét, az életfát jelképezte. Léteztek különösen tisztelt fafajták is – ilyen volt például keleten a nyírfá, korai kizöldülése és ezüstfehér kérge miatt –, de tiszteltek más fákat is, néha egyszerűen az erdő legnagyobb, legöregebb fáját. A magyar honfoglalás idején a Kárpát-medencében még rengeteg több száz éves, tekintélyt parancsoló faóriás lehetett (jelenleg hazánk legöregebb fája egy nagyjából 800 éves hédervári tölgyfa). A rajzon ábrázolt fa ágain áldozatként, fogadalmi ajándékként ráakasztott szalagok, fakéregből kivágott alakok, ezüstdíszek és ékszerek lógnak, körülötte pedig a földön edényekben elhelyezett ajándékok vannak. Talán hasonló „szent ligetben” került elhelyezésre valamikor a gégyényi honfoglaló ezüstsésze is, amiben hét darab, ezüsből készült lószerszámveret volt (az ezüst szent fémnek számított; a keleten talált permi ezüstitálak is egykor szent ligetekben voltak elhelyezve).

B. Z.

Sámánok Közép-Ázsiában és Szibériában

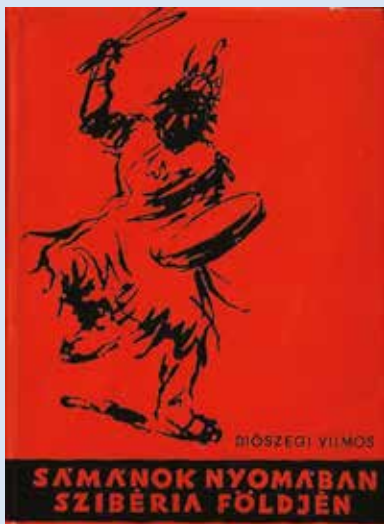
Bár a belső-ázsiai nomádok korán megismerkedtek a terjedő világ-vallásokkal (kereszténység, buddhizmus, iszlám), egészen napjainkig fontos szerepet játszott társadalmukban az a spiritualitás és hiedelemvilág, amely a tételes vallások elterjedése előtti korban alakult ki, s amelynek számos eleme később más vallásokkal és spirituális hagyományokkal keveredve élt tovább. Ennek a hagyományos belső-ázsiai és szibériai spiritualitásnak egyik fontos eleme az animizmus, vagyis az, hogy a minket körülvevő világot mindenféle szellemek (latinul *anima*) népesítik be (például a természet szellemei, az ősök szellemei). A nomád népek spiritualitására közösségeik társadalmi berendezkedése is rányomja bélyegét. A tajgalakó népek együttműködő klánrendszere a szellemvilágban is tükröződik, míg a pusztai nomádok hierarchikus társadalma a szellemlények közti hierarchia kialakulását segítette elő (például Tengri az égisten, Erlik pedig az alvilág ura). A másik fontos eleme a spiritualitásnak a sámánizmus jelensége.

A sámánizmus

A sámánizmus nem valamiféle pogány vagy archaikus vallás, hanem egy spirituális jelenség: a sámán személyét és a hozzá kapcsolódó rítusokat és szokásokat összefoglaló kifejezés. Voltak-e sámánjaik a pogány magyaroknak? E kérdés megválaszolásához először is azt kell tisztázni, hogy ki a sámán?

Maga a sámán szó a Szibériát gyarmatosító oroszok írásai révén került be az európai köztudatba. A Szibériai Kánság (1490–1598) bukása után ugyanis az oroszok a 17. század során az Uráltól keletre eső területeket gyarmatosították egészen Kamcsatkáig és az Amur vidékig. Nyugat-Európába Nicolaes Wisten (1641–1717) holland utazó hozta el a sámán szót, aki 1664–1665 közt járt Szibériában. A szó egyértelműen a tunguz nyelvű népek köréből származik (evenki *samaan*). Az *s* hanggal kezdődő alak (*samaan*) a Szim folyó – a Jenyiszej nyugati mellékfolyója – menti evenki nyelvjárásból eredhet.

A pogány magyarok hitvilága és Diószegi Vilmos (1923–1972)

DIÓSZEGI VILMOS: A SÁMÁNOK NYOMÁBAN
SZIBÉRIA FÖLDJÉN. BUDAPEST, 1960

A magyarság honfoglalás előtti „pogány” hitvilágáról rendkívül hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Diószegi Vilmos az MTA Néprajztudományi Intézetének (1968) etnológusa volt az, aki tudományos módszerekkel próbálta összehasonlítani a magyar népi hiedelmeket Szibéria őslakos népeinek spirituális hagyományaival, amelyet őt sámánhitként definiált. Diószegi eredetileg mandzsu filológiát hallgatott, és a nanajok hiedelmével foglalkozott. Amikor azonban 1957–1958-ban alkalma volt terepmunkát végezni Szibériában, a dél-szibériai térséget választotta (Szibéria és Mongólia), ahol török és mongol ajkú népek között kutatott. Diószegi Vilmos érdeklődési köre a magyar népi hitvilágról a szibériai sámánok és hagyományaik felé fordult, mert úgy gondolta, hogy ennek a megismerése segíthet a magyarok kereszténység előtti hitvilágának rekonstrukálásában.

Diószegi összesen tíz alkalommal kutathatta a dél-szibériai (észak-mongóliai) török és mongol nyelvű csoportok hitvilágát, sámánhagyományait.

- 1957. szeptember: bulagat-burjátok (Uszty-Orda járás, Irkutszk tartomány).
- 1957. szeptember: hakaszok (szagajok, Hakaszföld, Oroszország).
- 1958. június: rénpásztor tuvák (toha/tofa, Alsó-Uda járás, Irkutszk tartomány).
- 1958. augusztus: tuvák (Tozsu, Ká-hem, Csadána járások, Tuva Köztársaság).
- 1960. május: aga-burját (Dornod tartomány, Mongólia).
- 1960. június: urianhaj, darhat (Hövszögöl tartomány)
- 1960. június/július: darhat és rén-pásztor tuva (toha, Hövszögöl tartomány)
- 1960. július: hotogoid (Töv tartomány)
- 1964. augusztus–szeptember: kumandi (Krasznogorszk járás, Altaj határvidék)
- 1964. szeptember: telengitek (Kos-agas járás, Altaj Köztársaság).

S. K. D.

A mandzsu-tunguz sámán szó alakjai és török, mongol megfelelői

Evenki	<i>samaan</i>	even	<i>hamaan</i>
Mandzsu, nanaj	<i>saman</i>	orocsi és udehe	<i>sama</i>
Mongol	<i>idugan (udgan)</i>	<i>böge (böö)</i>	<i>dzsagarin (zaarin)</i>
Török	<i>kam</i>	<i>elti*</i>	

RÉNPÁSZTOR TUVÁ
SÁMÁN A DOBJÁVAL
(DÜNGGÜR) A SÁTRÁBAN.
2008. BÜREN-TAJGA,
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A tunguz sámán szónak a török és mongol nyelvekben is van megfelelője. Az ótörök rovásírásos emlékekben ugyan nem szerepel a *kam* szó, de a különféle ujgur-írásos manicheus szövegekben már a 9. században felbukkan. Az iszlám hatására azonban ez az elnevezés fokozatosan eltűnt a muszlim törökség nyelvéből, bár Mahmúd Kasgári és Júsuf Balaszaguní karahanida szerzők 11. század végi műveiben még szerepel. A *kamot* a kínai eredetű *baksi* 'mester' szó szorította ki, amely azonban a Szir-darjától délre énekmondót jelent, ezért ott a perzsa eredetű *porhan/pari-hwan* 'szellemhívó' alak használatos. A *kam* szó csak a „pogány” – buddhista, burhanista stb. – vallású török népek (altaj-kizsik, telengitek, teleutok, szagajok, tuvák, sórok, jugurok stb.) körében őrződött meg.

A mongolban a sámánokat nemük szerint megkülönböztetik. A *böge* (mai ejtése *böö*) török eredetű, és „tudóst” jelent, tiszteleti névként kerülhetett a mongolba, és részben kiszorította a régebbi *idugan* (mai ejtése *udagan/udgan*) szót. Manapság a *böö* főleg férfi, míg az *udgan* női sámánt jelent. Ugyanakkor a mongollal rokon daur nyelvben mindkét nemre a *jadgan* szót használják. A *dzsagarin* a mongolban (mai ejtése *zaarin* vagy *dzairan*)

a legmagasabb rangú sámánt jelenti, azokon a vidékeken – például a burjátok vagy a hamniganok körében –, ahol a sámánokat fokozatok szerint megkülönböztetik. A sámánokra már a *Mongolok titkos történetében* (13. század) is találunk adatot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a sámán olyan személy, akit a szellemek választanak ki arra a feladatra, hogy a szellemvilág és egy adott közösség közt közvetítsen, ezért egyfajta szellemközvetítőnek is nevezhetjük. A kiválasztás általában fiatalon (10 és 20 éves kor között) történik, és egyfajta szellemi betegséggel jár, amikor a sámán spirituális élményeket él át, és a szellemek beavatják a velük való kapcsolatteremtés rejtelseibe. A sámánkodásra való alkalmasságot egy úgynevezett „eredet” vagy „ős” szellem örökíti, akár apai, akár anyai ágon.

Efféle, szellemek által beavatott, és velük kommunikáló személy azonban az egész világon általános jelenség. Az igazi szibériai vagy belső-ázsiai sámán személyének a szellemekkel való kommunikáció mellett a másik meghatározója az átélt vallási élmény. A sámán a szertartás során módosult tudatállapotba kerül, amelyet transznak vagy eksztázisnak is nevezhetünk. Mircea Eliade híres művében – *A samanizmus. Az eksztázis ősi technikái* – a sámánizmust mint spirituális jelenséget definiálta, s azt is helyesen állapította meg, hogy a szibériai sámán módosult tudatállapotban egy „szellemi utazás” élményét éli át, amely szoros kapcsolatban van a belső-ázsiai és szibériai lélek- vagy szellemképzetekkel.

Lélekképzetek

A belső-ázsiai népek (török, mongol és tunguz) úgy gondolják, hogy az emberi életet a lélek tartja fent, amely lélegzet formájában jelentkezik. Nem véletlen, hogy a magyar lélek és lélegzet szavak összefüggenek.

TUVA SÁMÁN DOBJA.
2008. BÜREN-TAJGA,
HÖVSGÖL, MONGÓLIA.
FOTÓ: SOMFAI KARA DAVID

A lélek és a lélegzik szavak összefüggése a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben

	„lélek”	„lélegzik”
török	tîn	tîn-
mongol	ami	amila-/amisga-
tunguz	erin	eri-
mandzsu	ergen	erge-

Van azonban egy másik „lélek”, mely a testtől és az élettől független, ezért „szabad” léleknek is szokták nevezni. Helyesebb azonban a testben lakó, de bizonyos esetekben eltávozó „egyfajta szellem” elnevezés használata.

	„szellem”
török	kut
mongol	sünesün (süne, sür, sülde)
tunguz	omi
mandzsu	fayangga

A transz vagy extázis állapotát úgy tudják kifejezni a török nyelvekben, hogy a *kut*-szellem elhagyja a testet. A mai dél-szibériai török nyelvekben a *kut* szó egyfajta tabu alá eshetett, mert különféle tabu-neveket kezdtek rá használni (például az altaj-kizsik a *jula* ’mécses’ vagy a *sus* ’fény’ szót használják), de különféle állapotait is megkülönböztették (*üzüt*: testből „kiszakadt” szellem).

A *kut* szónak azonban számos más értelme is van, például ’szerecsse, karizma’, amely azzal a képzetrel függ össze, hogy ha a *kut* a testben van, akkor ott mindenféle jó dologra képes, de ha valamilyen okból (ijedtség vagy betegség miatt) elhagyja azt, akkor az illető megbetegszik, szerencsétlenség éri vagy meghal. A halálkor aztán a *kut* végkép elhagyja a testet. Dél-szibériai sámánoktól gyűjtött adatok egyértelműen igazolják, hogy a sámán a sámánkodás idején

a szellemét vagy „szabad” lelkét a testéből eltávolítja, amely utazást tesz a szellemvilágba, gyakran a halottak szellemének lakóhelyére, az alsó világba, amelyet Erlik (Erklig) kán szelleme ural.

A mai mongol gyakorlat ugyanakkor arra utal, hogy bár szelleme a transz idején elhagyja a sámán testét (*sünesün gar-* 'kimegy a szellem'), ilyenkor nem történik utazás, hanem csak valamiféle szent erő (*onggon*), azaz szellem hatol be a testbe (*onggon oro-*). Amíg tehát a török népek a transzállapotot a *kut*-szellem kilépésével és utazásával fejezik ki, a mongolok egy másik szellem behatolásával. Ez utóbbi nem sámán-utazás, hanem úgynevezett megszállottság, ahol az illető médium lesz. Ezért a jelenlegi mongol népi spiritualításban a szellemközvetítők vallási élményét nem nevezhetjük klasszikus értelemben vett sámánizmusnak, inkább a médiumok részéről átélt megszállottsági transznak. Hogy mikor és milyen folyamat során zajlott le ez a változás, nem tudjuk, de minden bizonnyal hatottak a mongolokra azon déli népek – tibetiek, kínaiak – hagyományai, ahol szintén szellemek által megszállt médiumok a közvetítők.

A sámánszertartások eszközei

A szibériai sámánok legfőbb révülési eszköze a dob, amely a sámán szimbolikus háttérhatalma: dobverővel (*tuva* és darhat *orba*, burját *toibur*) szólaltatja meg, és a segítségével utazik a szellemvilágba.

HAMNIGAN SÁMÁN
LÓFEJES BOTTAL
(MORIN-HORIB) RÉVÜL
EGY SZELLEMHÍVÓ
SZERTARTÁSON. 2007.
HAILÁR, BELSŐ-
MONGÓLIA, KÍNA.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A sámán dobjának elnevezései

török
mongol
mandzsu
tunguz

tüngür/dünggür vagy čalig
kengereg vagy keče
imčin vagy yemčen
ungtuwun vagy nimnganki

DAUR SÁMÁN ÉS SZOLON
(EVENKI) TANÍTVÁNYA.
2007. HAILÁR, BELSŐ-
MONGÓLIA, KÍNA.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A tunguz és burját hagyományban a dobokat nem szokták felavatni, a sámánok a beavatásuk szintjének megfelelően kapnak dobot. Az alacsonyabb szintű sámánok csak „gyalogosan” sámánkodnak, amelyet egy mágikus bot szimbolizál (burját *morin-horib* ’lófejes bot’). A török és darhat hagyományban a dobot fel szokták avatni, ilyenkor varázsolják bele a dob gazdaszellemét (török *ege/ee*, mongol *edzsen*), amelyet gyakran egy kis „arc” képében a dob fogóján is feltüntetnek. A tuva és darhat nyelvterületen is használtak sámánbotot, amelynek három ága van (tuva *üş-dayak*). Egyéb kézi révülési

eszközök is ismertek, és a sámánok néha bálványokat készítenek a szertartásaikhoz. Vannak a sámándobot helyettesítő, úgynevezett „kisebb kézi eszközök” is, amelyekkel főleg napközben sámánkodnak. Ezenkívül a burját és tunguz sámánok körében leírtak koronát (*orgoi*), álarcot (*abagaldai*) és sámánostort (*baldag*). A tuva és darhat sámánok ugyanakkor tollas sámánfejdíszeket (tuva *xam börgü*, darhat *böögün malxai*) viselnek. A sámánok tárgyaikat és bálványait szentnek tekintik, mert azokat a segítő szellemek védik, birtokolják (tuva *eeren/eelig* vagy *üdik*, mongol *onggon* vagy *sakigusun*).

ALTAI-KIZSI SÁMÁNDOB
(TUNGUR) RAJZOLATA

Szellembúcsúztatás, halotti tor

A dél-szibériai török népek szerint a „lélegzet-lélek” (*tin*) a halállal megszűnik, de a „szabad-lélek” elhagyja a testet. A „szabad-lélek” (*kut* vagy *sünezin*) még napokig a halott teste körül marad, ezért valamilyen szertartás, halotti tor keretében el kell búcsúztatni, mert könnyen démon válhat belőle, ha eltéved vagy a háznál marad. A tuvák ezt buddhista hatásra – a tibeti *bardo* 49 napos ciklusa nyomán – a 49. napon végzik. A halott lelke (*kut* vagy *üzüt*) természetesen tovább él, és a mai elképzelések szerint a halottak birodalmába távozik. A korábbi alsó világ (altaji *aldüi oroon*), Erlik birodalma fokozatosan változott át buddhista hatásra pokollá (mongol *tamu*). A pokoljárásoknak gazdag irodalmuk van a buddhista népeknél, de Dél-Szibériában a sámánfolklórból is ismerjük a pokolképzeteket. A régi hagyomány szerint a sámán lelke ugyanis Erlikhez megy elkóborolt lelkek felkutatására vagy betegségdémonok megzabolázására. A sámánok „szabad-lelke” segítőszellem képében visszatér, mert egy sámánképességet örökítő eredetileg (*tös*) kapcsolódik hozzá. Ugyanez igaz a fiatalon elhunyt gyermekekre is. A gyerekek és a sámánok testét azért temetik állványra vagy fára – és nem a földbe –, hogy szellemük könnyebben visszatérhessen.

Sámánének

A sámánasszony Erliknek, az Alvilág urának a lányaival beszélget. Engedélyt kér tőlük, hogy beléphessen Erlikhez, egy beteg ember elszaladt lelkét (*kut*) szeretné visszakérni, amelyet *ürgen jula* néven illet. Nem kap bebocsátást.

A nehéz szenvedésről kérdezem,
nagy kegyelmet kérek,
a kán parancsát tudakolom,
az elszaladt lelket keresem.
Arany hajad hadd fogjam meg!
Ezüst hajad hadd fogjam meg!
Ereszd el!

Megkérdezik tőle, hogy miért jött.

A szenvedésről kérdezzem,
a kán parancsát tudakoljam,
nagy kegyelmet kérjek,
az elszaladt lelket keresem.
Az ember fia beteg, ifjú húsa szakad,
lábikrája sorvad,
kerek feje forog körbe,
hadd jöjjön vissza a földre!

A sámánasszonyt végül beeresztik. A sámánasszony italáldozatot mutat be Erliknek.

Erlik atyám, örök kánja,
arany hajad hadd fogjam meg!
Hogy az elszaladt lélek visszatérjen,
azért jöttem.

Az áldozatot háromszor megismétli, kéri Erliket, hogy igyon az ajándékból. Erlik kérdezi:

Melyik vidékről jöttél?

A sámánasszony ijedséget színlel, majd ezt válaszolja:

Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem.
Barcsin kántól nem jöttem,
Kán Altajból nem jöttem.

Erlik kérdezi:

Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Kán Altajból nem jöttem,
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem.

Erlik ismét kérdezi:

Ene-Moncsijtól jöttél-e,
Kán Altajból jöttél-e?

A sámánasszony válaszol:

Barcsin kántól jöttem,
Alakancsi Ak-dzsántól jöttem,
Orcsin-dzsabi nagyerdőből jöttem,
Ene bégtől jöttem,
csődör sörényes Ana bégtől jöttem.

A sámánasszony hét (ha a beteg asszony) vagy kilenc (ha férfi) csésze italáldozatot mutat be Kakir atyának, a főisten, Ülgen rokonának, majd így szól:

Hét csésze, egyforma csésze:
Te magad lakjál jól!
Az elszökött lélek lakjon jól!
Küld vissza Orcsik-dzsabiba,
Alakancsi erdő felé küldd,
az ember lelkét Alakancsi Ak-dzsánhoz küldd,
parancsoddal szabadítsd meg!

Szirga sámánasszony, Kazsa kumandi falu, Altaj Határterület, 1964. Diószegi Vilmos gyűjtése

A magyar ősvallás kutatása

Ha kézbe vesszük történeti kézikönyveinket, lexikonjainkat, rendre megtalálunk bennük egy olyan megnevezést („ősvallás”), amelyhez ritkán fedezhetünk fel nemzetközi párhuzamokat. Angol, francia, olasz, ukrán (stb.) ősvallásról hasonló kézikönyveik nem beszélnek. Ezen túlmenően a magyarok legalább három olyan, különböző fogalmat is használnak, amelyek igen hasonló tényekre vonatkoznak. A „népit/népszokás”, „a honfoglalás előtti vallás” vagy „pogány magyar hitvilág”, sőt régebben a „magyar mitológia” egyaránt szokásos elnevezések. Pontos meghatározásuk attól függ, mit is nevezünk „vallásnak”, s az emberi kultúra fejlődésének mely szakaszában beszélhetünk valójában vallásról?

Már a magyarok őseire vonatkozó legkorábbi híradások is tudatában vannak annak, hogy a magyarok önálló népet alkotnak, saját nyelvvel és szokásokkal rendelkeznek. Mozgékony, harcias és pompakedvelő emberek, áldozati szólásaik vannak, a tüzet is tisztelik. Ám még a bizánci források sem neveznek meg közöttük „isteneket”, szentélyeket, különféle papokat, szent könyveket. És a külföldiek azt még nem is veszik észre, hogy a magyar nyelv vallásos alapfogalmai közül milyen sok a más nyelveken nem ismert: *ég/bolt, memny, isten, ördög, vall/vallás, hit/hiedelem, bűn, javas/jós, gyógyító/halál, boldog* mind honfoglalás előtti szavaink. És sok társukkal együtt mindmáig meg is maradtak, mégpedig szakrális jelentésben (is).

A magyarok keresztény hitre térítése több évszázadon át zajlik, és nem lehet egyetlen eseményhez kötni. Már a 9. századtól Bizánc, Róma, a német püspökségek szinte versenyeznek egymással. A Szent Istváni-i birodalom pedig már keresztény keretek között működik. Ugyan vannak pogánylázadások, ám az új hit megmarad. A magyar keresztény vallástörténet követi a szomszédokat: tüzesvas-próbák, huszita jellegű Szentírás-fordítások, német jellegű protestantizmus, barokk vallásosság, a felvilágosodás ideológiája sorakozik egymás után. A kiségyházak fejlődése is évszázadokon át folytatódik.

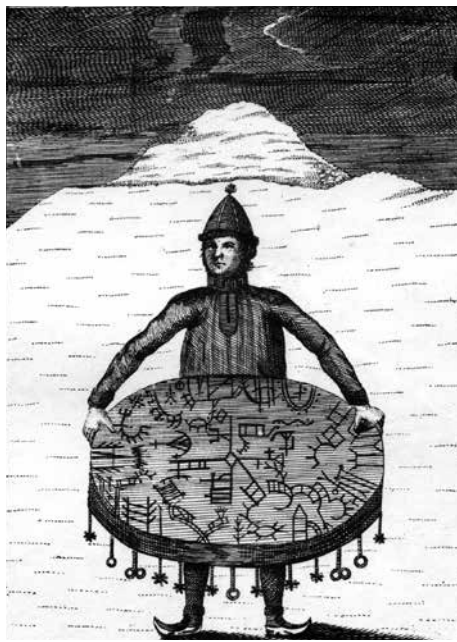
Nemcsak a hivatásos egyház fejlődik azonban, hanem a magyar néphit is változik. A középkortól kezdve ismerünk legendákat, bibliai

és szent történeteket, példabeszédeket, ráolvasásokat, apokrif imákat és ezerszámra is sokfelé ágazó boszorkánypereket. A rovásírás azonban inkább művelt és világi, mint vallásos jellegű. A vártnál jóval kisebb méretű az „ördög” szerepeltetése, később pedig a szabadkőművesség, ezoterika, okkultizmus, spiritizmus és az ateizmus hatása. Legújabbán távolról jött és „új” vallások nyerneke tért.

Maga a magyar vallási rendszer önállóan fejlődik. Ezt bizonyítja Árpád-házi szentjeink nagy száma – Európában nekünk van a legtöbb, uralkodóházból származó szentünk –, de az egyetlen magyar szerzetesrend (a pálosok) vagy a reformációt végigvivő unitáriusok és szombatosok is. Ezt a színes vallási képet a kutatók is felfedezték.

Először Otrókoci Főris Ferenc kísérelte meg, hogy a magyar vallásosság történetét, annak eredetét tudományosan értelmezze. *Origines Hungaricae* (A magyarok eredete) című művében (1693) igen réginek, az ótestamentumi zsidókéval egyeztethetőnek, vagyis „vallásnak” nevezi a kereszténység előtti elképzeléseket. Egy évszázaddal később Cornides Dániel készíti el disszertációját – *Commentatio de religione veterum Hungarorum* (Hozzászólás a régi magyarok vallásához, 1784) –, amely a kor vallástörténeti felfogása szerint ugyan „vallásnak” tartja a régi történeti forrásokból ismert adatokat, mint például a fehér ló feláldozását, ám józan módon mégsem kreál „ősi magyar” isteneket vagy mitológiát.

A 19. század második harmadában a Grimm testvérek és a német filológia a „német mitológia” összeszerkesztésén dolgozik, felhasználva a korabeli folklór adatait is. Hamar észrevették, hogy Európa számos népénél hasonló szövegek és szokások figyelhetők meg. Nálunk is követik ezt az akkor korszerűnek tartott vallástörténeti megoldást. A legkiválóbb ilyen munka Ipolyi Arnold monumentális

LAPP (SZÁMI) SÁMÁN, 1767

A TÁLTOS A
FESZTY-KÖRKÉPEN

kézikönyve, a *Magyar Mythologia* (1854). Ebben a történeti források mellett a magyar folklór-alkotások „mitológiálását” adja. Ez idő tájt sokan érdeklődtek a téma iránt, és nem véletlen, hogy 1855-ben Csengery Antal éles vitában támadta Ipolyit. Csengery szerint téves a „mitológia” minősítés, Ipolyi műve csak „adathalmaz”, nem mitológia. Csengery szerint a magyar hitvilág eredetét ugyanott kell keresni, ahol a nyelvét: a finnugor (altáji) népek körében, kiemelve a sámánizmust. (Egyébként ez nem Csengery találmánya volt, a magyar „táltost” már a 19. század legelején párhuzamba állították a sziberiai sámánokkal.)

A finnugristáink mindmáig követik is ezt az irányt, kiváló filológus-folkloristáink (Katona Lajos, majd Róheim Géza) pedig a korabeli vallástörténeti fogalmakat alkalmazták a magyar anyagra. Különösen a két világháború között terjedt el a voluntarista – szándékvezérelt – ősvalláskutatás nálunk: hol szibériai, hol sumér, hol akár perzsa és indiai párhuzamokat hangoztatva, akár az okkultizmust is említik.

A 20. század közepén legkiválóbb folkloristáink közé tartozik Diószegi Vilmos, aki egész életében a magyar és a szibériai sámánizmus kutatója volt. Szerinte a magyar néphit-alakok – mint például a táltos, de a garabonciás diák és a halottlátó, meg az ördögös kocsis (és az égig érő fa mesetípusa is) – valójában a szinte mindmáig megmaradt ősi magyar sámánok. Ide kapcsolja a regösének szövegét is. Műve nagy hatást gyakorolt a nagyközönségre, ám – mint ilyenkor szokásos – a következő nemzedékek ismét másként értelmezték a tárgyalt tényeket.

Tanítványa, Hoppál Mihály ezt az irányzatot követi, hatalmas adattárat állított össze az újabban egyre hangosabban fejlődő (!) szibériai sámánizmus, sőt már „neosámánizmus” irányában. Sokszor és önálló témaként foglalkozott a sámánizmus képvilágával is.

Egészen más nézetet képvisel Pócs Éva, aki szerint a magyar népi hiedelem-szövegek legfontosabb szereplői a „mediátorok”, akik a mindennapi világ és a természetfeletti között közvetítenek. Ezek pedig európai jellegűek, és a magyarok a Balkánon találkoztak velük. Pócs Éva szerint szibériai jellegű sámánizmus a magyarok körében sosem volt.

A mai magyar közönség a sok-sok sámánkönyv ismeretében ma is ősi hiedelmekre orientált. Találkoznak a mai „új vallások” szertartásaival. Néhány csoportjuk ilyen értelemben beszél ma is „magyar ősvallásról”.

Ha összegezzük az elmondottakat: a honfoglalás előtti és utáni generációk vallási elképzelései igen sokfélen rétegzettek lehettek: a mindennapi hiedelmektől az uralkodó rétegek ideológiájáig. És azt sem felejtethetjük el, hogy a honfoglaló magyarok tudtak a kereszténységről, lehettek köztük mohamedánok, sőt zsidó vallású csoportok is.

Az ősvallás kutatása nálunk évszázadok óta folyik, változatos és változó eredményekkel. A magyar néphitkutatás is elismert színvonalon elemez egy egyedi hagyományt.

Táltos és boszorkány a magyar néphitben

A táltos és a boszorkány még a 20–21. században gyűjtött folklórelbeszélésekből is megismerhető hiedelemalakok, amelyek a folklorisztikai, vallástörténeti kutatásnak is központi szereplői mind a mai napig. Népszerűségük egyik oka kétségtelenül az, hogy a magyar néphit azon hiedelemkéntjei közé tartoznak, amelyeknek – legalábbis a nyelvészet vonalán – a honfoglalás előttiig visszakövethető múltjuk van: a *boszorkány* biztosan honfoglalás előtti török elnevezése, a *táltos* valószínűleg török, esetleg finnugor neve arra enged következtetni, hogy az e ne-

vekkal illetett lények léteztek már a magyarság honfoglalás kori szellemi kultúrájában is. Arra nézve azonban szinte semmi fogódzónk nincs, hogy konkrétan mi volt a *táltos*, illetve a *boszorkány* terminus mögött: a kutatás a 16–17. századig erre semmilyen kézzel fogható bizonyítékkal nem rendelkezik.

A *táltos* 13–16. századi, foglalkozást és/vagy személynevet jelentő említései a mágia, jóslás, gyógyítás valamilyen specialistájára utalnak. Az első gazdag adatforrást a 17–18. századi boszorkányperek jegyzőkönyveiben fellelhető 35 táltos dokumentumai szolgáltatják, akiket, okkal vagy ok nélkül, boszorkánysággal vádoltak. E forrásokban sokoldalú szakemberekként jelennek meg a táltosok: gyógyítanak, jósólnak, „látják” a földben az elásott kincset, és sokszor ellenboszorkányszerűen azonosítják a boszorkányokat. Ritkábban az idővarázslás is feladataik közé tartozott, de erre csak öt perjegyzőkönyv utal. Tóth Erzsébet jászberényi asszony (egy 1728-as jászberényi boszorkánypereből) dupla fogssorral született. A zivatarfelhőkben a „gonoszok” ellen vívott csatákba az Úristen hívta

A POKOL ERŐI
FRANKOVITH GERGELY
HASZNOS ÉS FÖLÖTTE SZIKSEGES
KÖNYVBŐL, 1588

AZ EMBER A MENNY ÉS A POKOL VONZÁSÁBAN.
KÉP COMENIUS ORBIS PICTUSÁBÓL, 1653

el. Három borsodi táltos, Kőmives Suska, Tapodi György és Szőcs Judit 1741-es miskolci peréből megtudható, hogy egyikük úgy esett transzba, hogy egy dézsa vízbe nézett, majd hallá, galambbá, rókává változott. A többi, e perben említett táltos is „lélekben” ment viaskodni, mégpedig pünkösdi és Szent János napján, nemek, korcsoportok szerint tagolódó csapatokban. Egy 1730–1736 közötti, Bereg vármegyei perirat szerint Borsi Ilonát mint fiatal leányt látomásában „elragadja” egy férfi és egy női táltos, akiket viaskodni lát az „égen” bika alakban, ő maga pedig ekkor szerzi meg táltos lovát. Egy debreceni per táltosáról megtudjuk, hogy sárkány segítő szelleme volt, egy másik debreceni táltosnőnek szárnya nőtt, mikor az Úristen az égbe ragadta.

A táltosok jellegzetes hiedelem-attribútumai a dupla fogszor, a sárkány és ló segítő szellemek, a transzban folytatott csoportos lélekcsata, az állattá illetve madárrá változás, a páros viaskodás bika alakban. Mindez elsősorban idővarázsló tevékenységükhöz kötődik. A boszorkányperek adataiból úgy látszik, hogy az idővarázsló táltos – hiedelemattribútumaival együtt – már ekkor régi múltú szereplője volt a 18. századi falusi, mezővárosi közösségeknek.

A legújabb korban gyakorló táltosok helyett már inkább csak mondai figurákkal találkozunk. A 20–21. századi elbeszélések nagy többsége *idővarázsló*, kis része *kincsásó* táltosokról szól. Gyakori mondamotívum a táltos rendkívüli születése (foggal vagy más jellel, például sörtevel a hátán jön a világra), valamint a táltosok „elragadása”: „eltűnnek”, vagy felemeli őket egy leereszkedő zivatarfelhő. A legtöbb szöveg a táltos jégesőt elhárító viaskodására vonatkozik: állattá változva küzd a szintén állat képében megjelenő idegen varázslóval (a szomszéd település táltosával). A viaskodás általában ellentétes színű – fehér és fekete, fehér és vörös – bikák vagy lovak képében zajlik. Több elbeszélés-típus szól sárkánnyal vívott küzdelmekről, ember alakban birkózó táltosellenfelekről.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY
A KORONÁZÁSI PALÁSTON
– BAL KEZÉN HAT UJJAL?

Kisebb számban megjelenik a legújabb kori elbeszélésekben egy, sárkány vagy sas apától, kis szárnyal a hóna alatt született, és gyógy vagy sárkány segítőszellemmel rendelkező táltos alakja, továbbá a csoportos csaták képzete is. Utóbbi esetekben a táltosok a zivatarfelhőben küzdenek a jégeső elhárításáért (ez úgy értelmezhető, hogy a jégesőt hozó zivatar démonokkal harcolnak). A mondai, általában földi csatajelenetekben nincs szó arról, hogy a táltos transzba esik, és testétől elszakadó lelkét küldené a másvilági harcba. Néhány történeti személyt (például Toldi Miklóst Biharban) a mondák táltosként említettek, erdélyi mondák szerint Szent Lászlónak *táltos lova* volt.

KIRÁLYFI A TÁLTOS PARIPA
HÁTÁN. ILLUSZTRÁCIÓ
ERDÉLYI JÁNOS MESE-
GYŰJTEMÉNYÉHEZ, 1855

Ami a táltosok valóságos tevékenységét illeti, *táltosként* megnevezett, közösségi feladatokat ellátó szakemberek emléke a múlt században már alig élt. Az a néhány táltos, akire Székelyföldön és Moldvában mai napig emlékeznek, *jós* volt, alakjukhoz az idővarázsló elbeszélések egyetlen motívuma sem társult. A boszorkányperek gyakorló női táltosaival szemben a 20. századi mondák „viaszkodó” táltosai majdnem kizárólag férfiak. Az sejthető ennek alapján, hogy a modern kori elbeszélések nem annyira a valóságos táltosrízusok közvetlen tükrözői, mint inkább régi epikus hagyomány képviselői. Ez a hagyomány feltehetően a magyar középkorban még élő hősepikából származik, amelynek táltos hősei természetsszerűleg férfiak voltak. A feltételezett középkori táltos-epikára bizonyára hatottak a délszláv hősepika állatalakot öltő hőseinek harci motívumai is.

A 20. századi magyar kutatók (Sebestyén Gyula, majd Róheim Géza, Diószegi Vilmos és későbbi követőik) a táltost – a finnugor és török népek sámánjaival való összehasonlítás alapján – egy finnugor alapú törökös sámánizmus megőrzőjének, a magyar ősvallás sámánjának tekintették. Az ősvallási sámán alakját a kevés rendelkezésre álló történeti adatból, valamint a jelenkori táltoshidelmekből és mondákból visszakövetkeztetve rekonstruálták. Rekonstrukciójukban az itt említett táltosismérvek kiegészültek az eurázsiai sámánizmus néhány olyan alkotóelemével, amelyek a táltos dokumentációjából hiányoztak: így a sámántranszot létrehozó táltosdobbal (ami feltételezi a sámánszeánsz nyilvános performanszjellegét is), bizonyos avatási motívumokkal és a világfát leképező sámánfával, valamint a sámán fejdíszével. Ez utóbbi „kiegészítő” ismérvek táltoshoz tartozásával kapcsolatban újabban kétségek merültek fel, amelyek szerint a honfoglalás kori magyar táltos nem végzett nyilvános sámánszertartást, nem dobolással esett transzba, hanem a nyilvánosságtól félrevonulva „rejtezett el”, hogy zivatarfelhőkbe felemelkedő lelke harcoljon az ellenséges zivatardémonok ellen. E feltételezéshez a Balkán egyes helyein még a 20. században is működő idővarázslók rokon tevékenysége ad tápot. Ennek alapján a honfoglalás körüli időkben szláv hatásokat is sejtünk a táltos hiedelemalakjának alakulásában. Mindemelllett a táltos egy típusának: az állat apától, illetve kis szárnyakkal született, lélekharcaiban sassá változó, vagy sárkány, sas elhívó vagy segítő szellemmel rendelkező táltosnak a bolgár, sárkány vagy sas apától született idővarázslók körében találjuk szoros párhuzamait. E vonatkozásban bolgár–török kapcsolatok is sejthetők, amely kapcsolatok már az ősmagyar korban is létrejöhetnek.

A magyar *boszorkány* történetében is vannak a táltoséihoz hasonló homályos pontok, de e téren több a kutatás számára biztos talajt adó dokumentum. Ami biztos: a boszorkány ótörök terminusát már a honfoglalás kori magyarság is ismerte, és ez az elnevezés feltehetően annak eredeti, sok török nyelvben megjelenő, 'szexuális konnotációjú éjszakai nyomó démon' jelentését is őrizte. Ez a jelentés valószínűleg fennmaradt folyamatosan, hiszen a néphit boszorkánya még a legújabb kori folklórgyűjtések tanúsága szerint is rendelkezik ilyen vonásokkal.

A magyar középkorból elsősorban latin terminusai révén kapunk híreket boszorkányokról: a rosszindulatú varázslást, fekete mágiát elítélő középkori törvények *strigákról*, *veneficákról* *maleficákról* tesznek említést: a *striga* terminus takarhat ilyen éjszakai démonot, míg a másik kettő (és még több más) megnevezés emberi boszorkányra vonatkozhat. A boszorkány még a legújabb néprajzi gyűjtések szerint is sajátos kettős lény: egyrészt élő személy, másrészt az embereket megtámadó démon.

ÖRDÖGTŐL MEGSZÁLLT
BOSZORKÁNYOK
A BULGÁRIAI RILA
KOLOSTORÁNAK FRESKÓIN

A modern néphitben a boszorkány elsősorban rontással gyanúsított élő személy, a közösségek olyan tagja, aki természetfeletti ismervekkel (köztük a *rontás* okkult képességével) rendelkezik. Ezért az embert ért csapások esetén neki lehet tulajdonítani a kár okozását, és alakjához társítani lehet a helyi boszorkányhiedelmeket. Ezek a népi hiedelmek jelentették az egyik táptalaját a kora újkori, egész Nyugat- és Közép-Európát és Kelet-Európa egy részét is érintő boszorkányüldözésnek, amikor az egyházi demonológia boszorkányideológiája alapján (a boszorkány egy üldözendő, keresztényellenes, sátánt imádó szekta tagja) fogták perbe azokat a személyeket, akiket egy-egy közösség boszorkánynak tartott. A magyarországi boszorkányperek

jegyzőkönyvei révén a 16. századtól kezdve már gazdag dokumentumanyag áll rendelkezésünkre a boszorkány feltételezett tevékenységét és a neki tulajdonított hiedelmeket illetően. Ezek két sajátos rétege: a szereplő vádlottnak és tanúinak falujukból hozott hiedelmei, és az egyházi demonológiából eredő, elsősorban az ördöggel kötött szövetségre és a boszorkányszombat mint ördögimádó mise képzetére vonatkozó tanok, amelyeket kényszervallatásokkal sulykoltak a vádlottak agyába, és magáévá tehetette őket a bíróság közönsége is. E tanok hatása túlterjedt a bíróságok falain: mai napig tartó részei lettek a népi boszorkányhiedelmeknek (boszorkánygyűlések, ördögimádás, istentagadás, ördögnek tett eskü, ördögpecsét stb.).

A hiedelmek eredeti, népi rétegének legfontosabb motívumai a boszorkány kettős lény voltára vallanak: mint ember, képességeit születésével vagy tanulás útján nyeri, a gyógyítás és a rontás okkult képességeivel rendelkezik. A rontás eredményeképpen az ember vagy háziállat hirtelen megbetegedik, az anya vagy a csecsemő belehal a szülésbe, a tehén teje elapad, a kenyer nem kel meg, a kocsitengely eltörik – és így tovább. Ronthat a boszorkány átokkal, érintéssel, rontó szerek megetetésével, valamint a szomszéd küszöbe alá vagy udvarába ázott kötéllel. Állat segítői vannak: macska, kutya vagy béka. Ami a démonikus boszorkányalakot illeti: állattá tud változni, repülni tud, láthatatlanná válik, megszállhat más embert, állatokat. Éjszaka szellem alakjában az áldozat képzeletében vagy álmában, látomásaiban jelenik meg: nyomó démonként a mellére ül, fojtogatja, veri, vagy erotikus álmokat okoz. Ez persze képzelgés vagy álom, de az emberi boszorkány sem volt igazán valóságos: a boszorkányismérveket csak tulajdonították egyes személyeknek. Hogy volt-e a boszorkány rontásának valamilyen valóságalapja, azt a róla szóló elbeszélésekből soha nem tudhatjuk meg, tőle magától még kevésbé.

NYUGATI ELKÉPZELÉSEK:
BOSZORKÁNSZOMBAT
HANS BALDUNG
METSZETÉN (1508)

Visszatérve a kiindulásra: a honfoglalás kori *boszorkány* terminus mindennél sokkal kevesebbet jelentett: feltehetően csak az éjszakai nyomó démont. Ennek hiedelmei ötvöződtek a középkor folyamán az emberi boszorkány ismérveivel, amelyek elszaporodásának nagy lökést adott az emberi boszorkányokat kereső boszorkányüldözés.

Hogyan hívhatták? A magyar nyelv vallási terminológiája

A magyar nyelv a kereszténység átvételekor számos fogalmat saját szavaival fejezett ki, nem kellett tehát az új hit teljes szókészletét átvennie nyelvébe. Ez annyit jelent, hogy ősünk már a kereszténység átvétele előtt is kidolgozott, bonyolult vallási elképzelésekkel bírhattak.

Az *Isten* szó – első lejegyzése a 12. század végéről ismert – magyarázatára számos etimológia született már (talán iráni eredetű), mindezek arra mutatnak, hogy a szó meglehetősen régi. Míg a *sátán* kései, latin átvétel, az *ördög* eredete szintén bizonytalan, szerepe mindenesetre a törökség Erlik kánjával, az alvilág fejedelmével vethető egybe.

A *lélek* magyar szó, a lélegzettel függ össze, de talán hasonló értelemmel bírt a mára kivesztett *jonh* is, amely szintén ősi örökség, eredetileg a 'belső rész' és a 'has' jelentésű szavakból tevődött össze, 'szív, lélek' jelentése másodlagosan alakult ki.

Táltos szavunk párhuzamai legközelebbi nyelvrokonainknál, az obi-ugoroknál vannak meg, jelen formája magyar szóképzés eredménye. Maga a szó először viszonylag korán, 1211-ben került lejegyzésre. Valószínűleg hasonló értelmű lehetett *bölcs* szavunk is, ami talán tudót, vagyis „tudós” – a természetfelettil kommunikáló – embert jelenthetett. A török eredetű szó alapja a *bügü* 'varázslat' szó, amely a magyarba is átkerült, de ma már csak bűbáj szavunk előtagjaként él nyelvünkben. (Ugyane szóból származik a mongol *böge* 'sámán' is.) A sámán legfontosabb tevékenysége a túlsó világokkal való kapcsolattartás, ennek szakszava a magyarban a *révülés* (talán ugor eredetű, először 1372-ben jegyezték fel), és az ezzel összefüggő *rejtőzés*. Az ősi vallásossághoz tartozott *boldog* szavunk is, amely talán a bódul igével függ össze.

Számos kifejezésben él tovább egykori 'szent' jelentésű, szintén török eredetű *egy* szavunk is: egyház, ünnep, de az Anonymusnál feljegyzett Igfon erdő nevében is ez a szó lapang. Néhány településnévben is szerepel, a sopron megyei Hegykő például hajdan Egykő, azaz 'szent kő' volt, ahogy német neve – Heiligenstein – is mutatja.

Először a 12. században feljegyzett *imád* szavunk kezdetben valószínűleg v-vel kezdődött (vimád), és talán iráni háttérrel bír. (Az *ima* szót az igéből vonták el a 18. században.) Az *áld* ősi magyar szó, s valószínűleg az az *átkoz* is, ennek azonban semmiféle rokona nem ismeretes. Török eredetű viszont a *megbocsát*, a *búcsú* és a *gyónik*.

S. B.

Lidércfény

A régi korok emberei a természeti jelenségeket saját hitviláguk szerint értelmezték, ezek az ősi hiedelmek pedig idővel, a kereszténység felvétele után a néphit babonáiban még meglepően sokáig fennmaradtak. Így magyarázták egykor a lidércfényt, a mocsarak, lápok felett éjjel látható különös fényjelenséget is. A lidércfény a modern kor emberének egyszerűen csak a szerves anyagok bomlásakor keletkező mocsárgáz (foszforhidrogén) oxidálódásának fénye; a kora középkor emberének viszont csalóka bűbáj volt, kísértő szellemek és lidércek műve (innen eredt a neve), amivel ártó túlvilági lelkek tévútra akarták csalni az eltévedt utazókat. Baljós varázsát csak fokozta azon tulajdonsága, hogy

a lidércfény lángját nem oltotta el az eső, nem gyújtott és nem is égetett meg semmit; ráadásul olyan helyeken fordult elő, amiket halandó ember éjszaka inkább elkerült – mocsarakban, temetőkben, de fényét gyakran lehetett látni a csatamezők hevenyészve elhantolt tömegsírhajai felett is. Egyes középkori hiedelmek szerint a lidércfény „kincset őrzött” – ez talán összefüggésben állt az egykor valóban a halottakkal a sírokba eltemetett vagy háború pusztított települések környékén ténylegesen a földbe rejtett értékes javakkal.

B. Z.

A korai magyar hitvilág írásos emlékei

A korai magyarságról lényegében három forráscsoport tájékoztat: a muszlim földrajzi munkák, a görög és nyugati források, valamint a magyar krónikás- és joghagyomány. A muszlimok elsősorban pillanatképeket rögzítenek, nép- és országleírásokat adnak. Ezek keretében gyakran esik szó egyes népek vallásáról is, sajnos a magyarok esetében ritkán kerül erre sor. Ibn Ruszta – talán legkorábbi ismert forrásunk – 910 körül a magyarokat tűzimádónak mondja. Ugyane szóval illeti a szlávok kultuszát, de a zoroasztriánusok hitét is. Mindezt felveti a magyarok kapcsán a zoroasztrianizmusmal való esetleges kapcsolatot, ugyanakkor a szó láthatóan általánosabb használata miatt ennek nincs kényszerítő ereje. A tűz szerepére utal al-Bakrí leírása is, aki szerint az ételáldozatot a tűzbe vetik, a füst pedig az égbe száll, s jelzi az áldozatot az Istennek.

Ugyane leírás állítja azt is, hogy a magyarok egyetlen Istent imádnak, aki az Ég ura, így esetleg kapcsolatba hozható a sztyeppei népek Ég-Istenével, Tengrivel.

A középkori magyar források a pogányságot leginkább mint a kereszténység ellentétét említik meg, s leginkább arról vallanak, hogy a magyarok széles tömegei vissza szerettek volna térni őseik hitéhez. Hogy milyen is lehetett ez a hit, arról viszonylag kevés konkrétum tudunk meg. A „pogány módon” való élethez a jelek szerint hozzátartozott a bálványok imádása, azaz valamiféle bálványokat mindenképpen használtak. Valamiféle szertartásokat is tartottak – Vata fia János „atyja szertartását követte” –, áldozatokat mutatnak be, s ezekre kutak, források, fák és kövek mellett került sor. (Az ételáldozatokról al-Bakrí is megemlékezik.) A hitéhez varázslók és boszorkányok is hozzátartoztak – krónikáink és első királyaink törvényei is emlegetik őket –, s jósok is tevékenykedtek, akik a hamut használták fel praktikáikhoz. I. István törvényei szerint a rontás is a mindennapok részét képezte. A pogány szertartásokat férfiak és nők is végezhették. (Vata fia János „papnőjének” még a nevét is ismerjük: Rasdinak hívták.) Talán vallási tartalma is van annak a furcsa esetnek, amely Gellért püspök legendájában olvasható. „Ezek annak

az embernek levágott szakállából való szálak, aki úgy gondolta, hogy minket ősi hagyományainkból ki tud forgatni.” Mindezekén kívül a törvények emlegetik a kuruzslókat – talán gyógyítókat – is.

A „pogánykodás” külső jele a hajviselet megváltoztatása volt: Vata „leborotváltatta fejét, és pogány módra három varkocsot eresztett”. Ugyanerről a gyakorlatról emlékezik meg Regino is, amikor a morvák magyar módra való borotválkozásáról beszél. Szintén ilyen jel volt a lóhúsevés is, némiképp meglepő módon, hiszen ez meglehetősen általános szokásnak tűnik még évszázadokig. A pogányság jele volt a temetkezés módja is: András és Béla testvérét, Levente herceget pogány módra temették el, mint ősapját, Taksonyt, a törvények pedig arra figyelmeztetnek, hogy igaz keresztények csak a templomok közelében temetkeznek.

KŐEMBER. 2013,
BURANA, CSÜJ-VÖLGYE,
KIRGIZISZTÁN. FOTÓ:
SOMFAI KARA DÁVID

„A magyarok tűzimádók.”

Ibn Ruszta arab földrajzíró, 10. század eleje

„Amikor a magyarok a bortól nekihevültek, isteneikhez kezdtek kiáltozni...”

Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 11. század közepe

„Ők egy olyan nép, amelynek a magasságos Istenen kívül nincs más istensége. Az ég urában hisznek, és ő az egyetlen hatalmasság. Kerülik a disznóhúsevést, és áldozatokat mutatnak be. Ha valamelyikőjük elé étel kerül, tüzet gyújt, majd kenyere és étele legjavát megragadva a tűzbe veti, legkedveltebb patrónusai nevét mondva. Hisznek abban, hogy a füst az égbe felszáll, és a hatalmas és magasztos Isten előtt a halott részére raktározódik el, hogy ezáltal őt Isten előnyben részesítse.”

Al-Bakrí arab földrajzíró, 11. század vége

„Ha valami boszorkányt találnak, bírói szokás szerint vezessék az egyházba, és adják át a papnak böjtölés végett és a hitben való oktatásra...”

Szent István I. törvénykönyve

„...nagy tilalmat és rendszabályt állítunk a kuruzslók és varázslók elé, hogy semmiféle személy ne merjen varázslással vagy kuruzslással bárkit is elméjének állapotában megrontani vagy megölni... Ha pedig jóslással foglalkozókat találnak, amit a hamuban csinálnak, vagy hasonló módon, a püspökök ostorozással javítsák meg őket.”

Szent István I. törvénykönyve

„Isten emberének halála után egy istentelen – lakoma közben – erszényéből szőrszálakat vett elő, és a megboldogult férfit gúnyolva mondta asztaltársainak: »Ezek annak az embernek levágott szakállából való szálak, aki úgy gondolta, hogy minket ősi hagyományainkból ki tud forgatni.«

Gellért püspök kis legendája

„Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek.”

A Szent László-kori zsinat törvénykönyve, 1092 körül

„Mikor aztán Újvárbá érkeztek, melyet Aba király épített, íme csapatostul özönlött hozzájuk mind a magyar sokaság, és ördögi sugallattól felgyúlva, megátalkodottan követelték Andrástól és Leventétől, engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronthassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet, és tisztelhessenek bálványokat.”

Képes Krónika, 1358

A „fordított túlvilághit”

László Gyula török és tatár néprajzi megfigyelésekkel alátámasztott elképzelése volt, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiból azért kerülnek elő néha egyes tárgyak eredeti viseleti, használati helyükkel ellentétes oldalon, megfordítva (vagy éppen megrongálva), mert a túlvilágon hitük szerint minden „fordított” lenne a mi világunkhoz képest. Ami ezen a világon halott, az a túlvilágon új életre kel, ami itt sérült, az a túlvilágon újra egészszé válik – odaát felcserélődik minden, a fent és a lent, a bal és a jobb oldal is, hasonlóan a vízben látható tükörképhez, ahol még a fák is „lefelé” nőnek. A tavakban,

vizekben tükröződő kép „varázslata” már az ősidők óta megragadta a régi népek képzeletét, és hitviláguk más-más magyarázatot adott rá, gyakran a túlvilágra nyíló „kapuknak” tartva a vizeket, ahol áldozhattak is. Szent László törvénye a 11. század vége felé is említette azokat, akik még a régi „pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak”, vagy „forrásokhoz ajándékokat visznek”.

B. Z.

Kőemberek

Pogány kővek az Árpád-kori Magyarországon

Az Árpád-kori határleírásokban időről időre előfordulnak pogány képek, pogány kővek és bálványkővek. Minthogy *bálvány* szavunk az átadó török nyelvekben az elhunytak emlékére felállított kőszobrokat jelölte (*balbal*), nem elképzelhetetlen, hogy egykor a magyarok is emeltek efféléket. Az alábbiakban Tóth Péter gyűjtését közöljük:

1015: a Baranya megyei Kölked határában: Kőbálvány (*Kwbaluan*)

1015: a Heves megyei Markaz határában: Kőbálvány (*Kwbaluan*)

1055: a Fejér megyei Kolon határában Ugrin bálványa (*Ugrin baluana*) és egy másik bálvány

1086: a Somogy megyei Balatonendréd határában Ders köve (*lapis Dirsi*) és egy szobor (*statua*)

1086 a Veszprém megyei Koppány határában Put szobra (*statua Puti*)

1109: a Solt széki Szanto praedium határában egy bálványnak is nevezett kő (*meta lapidea*)

1211: egy Besenyő nevű hely határjelei között több szobor (*statua*)

1226 és 1234: a Komárom megyei Tömörd és Moca közötti határon több szobor (*statua*), illetve kőbálvány (*idolum lapideum*)

1246: a Borsod megyei Németi határában kőszobor (*statua lapidea*)

1261: a Nógrád megyei Tar határában bálványkő

1265: egy Pásztó (Heves megye) környéki falu határában bálványkő (*Baluankuwe*)

1267: az Abaúj megyei Encsen föld határában kőszobor (*statua lapidea*), amelyet közönségesen bálványkő (*Balwankew*) néven neveznek.

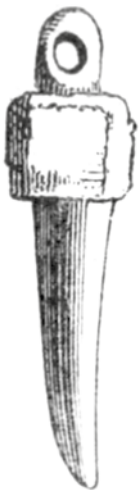
KŐEMBER. 2013, BURANA, CSÜJ-VÖLGYE,
KIRGIZISZTÁN. FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Kőemberek (*balbal*) Belső-Ázsiában

Belső-Ázsia-szerte (Tuva, Altaj, Hakaszia, Mongólia, Kazaksztán, Kirgizisztán) számos vidéken találunk a pusztákon és hegyi fennsíkokon úgynevezett őtörök kőembereket (régi török nevén *balbal*), amelyek funkcióját sokáig nem értették pontosan a kutatók. A kőemberek ugyanis nem síremlékek, mert a közelükben sosem találunk eltemetett csontokat. Mára elég biztosan állíthatjuk, hogy ezeket a halott lelkének pusztában végzett búcsúztató szertartásán – a negyvenedik napi halotti toron – állíthatták mint egyfajta halotti bálványt (*tul*). A kőbálványok kezükben egy kis csészét tartottak, amelyben a halotti tor ételét vitték szimbolikusan magukkal. A kirgizek körében egészen a 20. századig szokásban volt egy fabábu (*tul*) készítése, amelyet a halotti torokon állítottak fel, és a gyászoló asszony a szertartás után a nemezházába vitte, ahol egy évig magánál tartotta. Ezen idő alatt a gyászoló asszony a *tul* közelében maradt, a nemezház környékét sem hagyhatta el. Egy év elteltével a *tul*-bábut kivitték a pusztába és ott helyezték el. A kőbabák állításának szokása Dél-Szibériában mára feledésbe merült, de az emberek mai napig etetik ezeket a szobrokat, ételáldozatokat mutatnak be nekik, és a szájukat zsírral kenik be, áldást kérve a halott ősök szellemeitől. Ez is jól mutatja, hogy a kőemberek a szellemvilágba induló halott szellemét megjelenítő kultikus szobrok. Az egyszerűbb embereknek fából készítették szellembúcsúztató bábukát, míg a gazdagabb, híresebb embereknek az őtörök korban (6–8. század) szokásban volt a kőbabák állítása.

KŐEMBER. 1998, NYUGAT-TUVA, KARA-HÖL.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

CÁPAFOG AMULETT
PILINY-LESHEGYRŐL

Amulettek

Ongonok, amulettek honfoglalás kori sírokban

A honfoglalás kori hiedelemvilág emlékeiként tartjuk számon a különböző amuletteket, amelyek óvó-védő és gyógyító-segítő szereppel rendelkeztek. Ide sorolhatjuk a főként női, illetve kislánysírokból előkerülő kauricsiga amuletteket, amelyek a termékenységgel állhatnak összefüggésben; a lunulákat, azaz félhold alakú csüngőket; a szibériai ongon kultusszal párhuzamba állítható állatfog vagy állatsont amuletteket, amelyek között van farkasfog, medveagyar, sertésfog, de cápa fog is. Utóbbi azonban aligha kereskedelmi áruként került a 10. századi Kárpát-medencébe: a lelőhely közelében nagyszámú ősmaradvány őrződött meg, amelyeket bárki felszedhetett a földről. Ez tette lehetővé, hogy ezüstfoglalatba helyezve egy honfoglaló magyar nő nyakába kerülhessen, és megvédje a gonosz szellemektől mind életében, mind halála után.

FŰRÉSZFOG ALAKÚ CSÜNGŐ. FOTÓ: PETKES ZSOLT

LUNULA: FÉLHOLD ALAKÚ CSÜNGŐ. FOTÓ: PETKES ZSOLT

AMULETT BOLSHIE
TIGANIBÓL.
FOTÓ: MENDE
BALÁZS GUSZTÁV

Villámlás

A nomád népek féltek a villámlástól: az ég urának haragját, „Isten nyilát” látták benne, mely büntetesként csapott le a halandók közé. Történeti források igazolják, hogy a középkori mongolokat babonás félelem fogta el villámlás és vihar idején: emiatt többféle tilalmat is betartottak, fekete nemezbe burkolózva várták a vihar végét, a villám sújtotta embernek pedig még a háznépén is tisztító szertartást végeztek utólag. A 10. századi volgai bolgároknál ha egy sátrat villámcsapás ért, azt onnantól minden benne levővel együtt átkozottnak tartották, helyét elkerülték, és senki sem mert elvenni a romok közül semmit. A magyar néphit szerint, ha egy fába villám csapott, akkor abban bizonyára „valami gonosz” bujkálhatott.

A sztyeppén elterjedt hiedelem valószínűleg a honfoglaló magyaroknál is ismert volt. A rajzon egy nyugati frank templom kifosztását hagyta félbe egy viharral megriasztott magyar lovascsapat – egyikük málhás lovára azért még felkerült zsákmányként egy Karoling szenteltvíztartó szitula. A hiedelmen túl nagyon gyakorlati okok is volt félni a vihartól, az eső ugyanis használhatatlanná tette szarújaikat (954-ben a lobbos-i monostor ostromát a magyarok éppen egy eleredt zápor miatt hagyták félbe). A képen látható Karoling kori templom rajza Germigny-des-Prés 9. században épült temploma alapján készült (a régiót magyar hadjáratok kétszer is érintették).

B. Z.

Balta alakú amulettek

A kora Árpád-kori régészeti hagyatékban jellegzetes leletcsoportot alkotnak a balta alakú miniatűr tárgyak, amelyek főként a középkori Észak-, Kelet-, Közép-Európában és Bulgária északkeleti részén terjedtek el. A Kárpát-medencében sokáig csak a 19. század végén előkerült szabolcsveresmarti példány volt ismert, azonban az elmúlt évek új leleteinek köszönhetően már 11 darabot ismerünk belőlük, amelyek a Tiszántúlról és a Duna–Tisza közéről kerültek elő. Európában összességében több mint 160 példányt ismer a kutatás, főként Norvégiától Bulgáriáig, de még a Káma-vidékére is eljutott néhány darab.

Többnyire bronzból, esetenként vasból, ólomból vagy akár borostyánból készített, általában 10 cm nagyságú tárgyakról van szó. Felületüket többnyire geometrikus motívumok díszítik, és gyakran van rajtuk egy áttörés, ami a valós fegyvereken a fából vagy bőrből készült élvédő rögzítésére szolgált. A leletek többsége két jól elkülönülő formai típusba sorolható: a szakállas harci baltákat utánzó, aszimmetrikus és a legyezőszerű pengével bíró, közel szimmetrikus csoportba.

A magyar kutatás sokáig egyértelműen a 10–11. századra keltezte a tárgytípust, és a Kárpát-medencében feltűnő rusz zsoldosokhoz kapcsolta megjelenésüket. Külföldi szakemberek értelmezték ezen tárgyakat gyermekjátékként, a Thor-Perun-Perkunas-kultuszhoz kapcsolódó amulettként, női munkaeszközként, a druzsinnyikok (keleti szláv zsoldosok) gyermekeinek szimbolikus tárgyaiként vagy maguknak a harcosoknak a jelképeként. Az újabb kutatási eredmények fényében azonban ma már jobban látjuk a szerepüket: csak kivételes esetben kerülnek elő felnőtt férfiak, harcosok sírjából, inkább telepekről, illetve földvárak területeiről ismerjük példányait. Ha sírmellékletként jelennek meg, akkor elsősorban nők és

LEGYEZŐ FORMÁJÚ, SZIMMETRIKUS BALTA
ALAKÚ AMULETT SZABOLCSVERESMARTRÓL

gyermekek temetkezéséből kerülnek elő. Gyakran nem is a nyak, hanem az öv tájékán, esetenként más, miniatürizált tárgyakkal együtt. A korábbi datálással szemben európai kitekintésben a 11–13. századra, itthon pedig a 11–12. századra keltezhetjük őket. Noha ismert néhány 10. századi példány is (a szabolcsveresmarti lelet szórvány jellege miatt nem sorolható ide), alapvetően már a keresztény idők emlékei.

Elképzelhető, hogy a két formai csoport mind kronológiai, mind értelmezési szempontból különbözik. A kutatók egy része szerint a valós harci fegyvereket utánzó forma valamivel korábban jelenhetett meg. A másik típusnak pedig egy lengyel lelet alapján felmerült egy újabb értelmezési lehetősége is: mivel a tárgyon evezősök és a hajó stilizált elmei is megjelennek, elképzelhető, hogy valójában egy hajót formáz, és már egy keresztény kultuszhoz, Szent Olaf tiszteletéhez köthető. Olaf Haraldsson a 11. századtól kezdve népszerű szent volt Skandináviában, akit a hajósok védelmezőjeként tiszteltek – s nem mellékesen egyik attribútuma a balta, ami így összekapcsolhatja a tárgytypus két eltérő értelmezését.

Összességében elmondhatjuk, hogy egy széles körben elterjedt lelettípusról van szó, amely eltérő területeken és az idő múlásával különböző jelentéstartalmakat vehetett fel. Nagy valószínűséggel Skandináviából ered, kelet-európai elterjedése pedig egyértelműen a Rusz aktivitásához köthető. A Kárpát-medencében biztosan importként fordul elő, amely az Árpád-kori Magyar Királyság és a Rusz jól ismert történeti kapcsolatainak régészeti lenyomataként értékelhető.

BALTA ALAKÚ AMULETT.
SZÓRVÁNYLELET OROSZORSZÁGBÓL

SZAKÁLLAS HARCI BALTÁT UTÁNZÓ
BALTA ALAKÚ AMULETT VALKÓRÓL

EREKLYETARTÓ MELLKERESZT SÁRRÉTUDVARIBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

GÖRÖG FELIRATOS AMULETT PILINY-LESHEGYRŐL

Keresztény háterű tárgyak a 10–11. századi Kárpát-medencében

1871-ben Nyáry Jenő a Piliny-Leshegy lelőhelyen talált 10. századi temető második sírjában egy görög feliratos csüngőt talált. A felirat helyes olvasatát akkor ugyan még nem sikerült megadni, azonban már a korabeli kutatók is érzékelték, hogy az egy keresztény háterű emlék, amely utal a korai magyarság és a keresztény vallás találkozására.

A magyarság már sztyeppei vándorlásának idején is találkozott a kereszténységgel, a honfoglalás után pedig európai integrációjának meghatározó része volt az új vallás felvétele és állami szintre emelése. A régészeti oldaláról ez a folyamat legátfogóbban a 10–11. századi temetkezések elemzésével vizsgálható: a mellékletadási szokások viszszaeszközölésével, illetve átalakulásával, a kereszténységgel kapcsolatba hozott tárgyak sírba helyezésével jellemezhető az új vallási szemlélet térhódítása. A folyamat vége a templomok építésével és a templom körüli temetők megnyitásával írható le.

E folyamat egészen biztosan nem ment végbe gyorsan, inkább hosszú, majdnem két évszázadot átfogó lassú változásként értékelhető. Ennek kezdete még a 9–10. századhoz kapcsolódik, a néppé szervezett magyarság ugyanis ekkor már biztosan találkozott a kereszténységgel, hiszen új szálláshelyükön már hosszabb ideje jelen volt a kereszténység, és az ott talált lakosság egy része biztosan keresztény hitű volt (például a morvák, a Karoling Oriens tartomány

lakosai vagy a bizánci peremterületen megtalálható keleti keresztények). A kalandozások során szintén keresztény területekre vezették hadaikat, ott hadifoglyokat ejtettek, akik – az írott beszámolók alapján – később is megőrizték hitüket. A honfoglaló magyarok és a Kárpát-medencében talált lakosság összeolvadása pedig nemcsak nyelvi, hanem kulturális közeledést is jelentett.

E folyamat nyomai fellelhetők a tárgyi hagyatékbán is. Ennek első ismert emléke volt a fentebb említett pilinyi fohászt tartalmazó csüngő. A kereszt ábrázolása – valószínűleg ma már nem feloldható gondolati háttérrel – megjelent a szintén a 19. században előkerült tiszabezdédi tarsolylemezen is. A kereszténység fokozatos térnyerését jelzik a sírokban talált egyszerű mellkeresztek és ereklyetartó keresztek is. Annak ellenére, hogy ezen tárgyak számos esetben nem jelzik az eltemetett vagy az őt nyugalomba helyező közösség keresztény vallásosságát, arra mégis utalnak, hogy a hitet jelölő tárgyak már elérték a magyarokat is. Számos kereszt előkerülése kapcsán még bizonyosan látható, hogy azok nem a keresztény felfogás szerinti temetkezés részeként kerültek a sírokba, míg vannak olyan emlékek, melyek esetében már – minden bizonnyal – az eltemetett elmélyült hitét is ki kívánták fejezni a tárgy sírba tételével.

E leletek tehát jelzik azt a több mint egy évszázados folyamatot, mely során a magyarok kereszténnyé váltak. Az ismerkedés az új vallással – az első találkozások révén – még a honfoglalás előtt, a sztyeppén kezdődött, s túlnyúlva Szent István király uralkodásán, a 11. század második feléig tartott. Bár István király uralkodását a történeti kutatások egyértelműen a keresztény Magyar Királyság kezdeteként értékelik, közismert, hogy első királyunk halálát követően pogánylázadások törtek ki, s még az Árpád-ház tagjai közt is akadt olyan, akit a krónikás hagyomány szerint 1046-ban „pogány módra” temettek el. Mindezekkel párhuzamosan egyre nagyobb

11. SZÁZADI, GÖRÖG FELIRATOS KERESZTÖNTŐFORMA
SZEKSZÁDRÓL. FOTÓ: RETKES TAMÁS

ÉP EREKLYETARTÓ
MELLKERESZT KORINEK
LÁSZLÓ PROFESSZOR
MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉBŐL

számban tűnnek fel a településeken és a temetőekben a keresztény hit terjedését jelző leletek: egyszerű mellkereszttek, ereklyetartó kereszttek, keresztény szimbolikát tartalmazó viseleti tárgyak vagy éppen ékszerek.

A honfoglalás kori jelképes koponyalékelés

A jelképes vagy szimbolikus trepanáció gyakorlása a Kárpát-medence területén szinte kizárólagosan a honfoglaló magyarokhoz köthető, leszámítva néhány késő avar kori és néhány Árpád-kori esetet. A beavatkozás során éles késsel kikaparják vagy kivésik a koponyacsont külső rétegeit, de nem nyitják meg a koponyaüreget.

A jelképes koponyalékelés céljában és módjában is különbözik a traumás sérülések gyógyítása céljából végzett sebészi trepanációtól. A beavatkozásokat a gyógyító emberek nagy szakmai tudással végezték, mivel alig találunk olyan esetet, amikor gyulladás nyoma fedezhető fel a műtési területen. Elsőként a bőr lemosására (fertőtlenítés), esetleg a haj leborotvására és fájdalomcsillapításra, majd a bőr és az alatta levő lágyrészek bemetszésére és félrehajtására, félrehúzására került sor. Ezt követte a csont kimetszése, amelynek iránya egyes esetekben a koponyacsonton jól megfigyelhető. Vérzéscsillapítás

és fertőtlenítés után a bőrt és az alatta levő lágyrészeket visszailllesztették, és varrással, kapcsokkal vagy kötéssel a gyógyulásig a helyén rögzítették.

Sok száz honfoglalás kori koponya vizsgálata alapján a jelképes trepanációra vonatkozó adatokat az alábbiakban lehet összefoglalni. Készítői leggyakrabban 8–14 mm átmérőjű, kör vagy elliptikus alakú mélyedést véstek vagy kapartak valamelyik koponyacsont felületébe. Ritkán előfordulnak ettől lényegesen eltérő alakú és méretű formák is (pl. több centiméteres, szilvamága alakú). A jelképes trepanációk többnyire (80%-nál

KOPONYATETŐT ÉRT SÉRÜLÉS GYÓGYÍTÁSA
CÉLJÁBÓL KÉSZÍTETT SEBÉSZI TREPANÁCIÓ.

FOTÓ: BERNERT ZSOLT

gyakrabban) a koronavarrat és a nyílvarrat találkozásánál, az ún. bregmapontban fordulnak elő, illetve a bregmapontot övező 5 cm-es sugarú körben, olykor a falcsontok ezen körön kívül eső területein. Amennyiben kettő vagy több jelképes trepanáció fordul elő egy egyénen, azok rendszerint szabályos, szimmetrikus elhelyezkedést mutatnak. A szimbolikus koponyalékelés a megvizsgált felnőttéknél körülbelül 13%-os gyakorisággal fordul elő, sem gyakoriságában, sem típusában nincs különbség a férfiak és a nők között. A beavatkozás a felnőttekre jellemző, gyerekeknél és serdülőkorúaknál szinte egyáltalán nem fordul elő.

A jelképes trepanáció egyértelműen pogány szokásnak és hungarikumnak tekinthető. A legkorábbi kárpát-medencei előfordulása a késő avar korban beszivárgó magyar csoportokhoz köthető, és az Árpád-házi királyok pogány szokásokat tiltó rendelkezéseivel párhuzamosan lassan megszűnik. A Kárpát-medencén kívül olyan területek temetőiben fordul elő, amelyek kapcsolatba hozhatók a magyarsággal (Volga folyó környéke, Kaukázus, észak-pontusi régió, Bulgária területe).

Mai tudásunk alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a jelképes trepanációt egy komplex gyógyítási folyamat részeként vagy tisztán szakrális céllal végezték. Nem ismert olyan betegség, amely a férfiakat és nőket is felnőtt korban 10% feletti gyakorisággal érintene, és a koponyán végzett jelképes lékeléssel gyógyítható volna. Néhány érdekes eset segíthet hozzá a jelképes

NÉGY CSAK NEM SZIMMETRIKUSAN ELHELYEZKEDŐ
JELKÉPES TREPANÁCIÓ A KORONAVARRAT MÖGÖTT.
FOTÓ: BERNERT ZSOLT

KÜLÖNBÖZŐ IDŐBEN VÉGZETT JELKÉPES TREPANÁCIÓK.
FOTÓ: BERNERT ZSOLT

A BREGMAPONTBAN ELHELYEZETT,
KÖR ALAKÚ SZIMBOLIKUS TREPANÁCIÓ.
MÖGÖTTE KORÁBBI BEAVATKOZÁSOK NYOMAI.
FOTÓ: BERNERT ZSOLT

trepanáció kérdéskörének jobb megismeréséhez: vannak olyan koponyák, amelyeken több, eltérő időben készült jelképes koponyalékelés figyelhető meg, más esetben a sebészi trepanáció mellett jelképes koponyalékelést is találunk. Olyan eset is ismert, amikor a jelképes koponyalékelés félbemarad, és a páciens egyúttal meghal. A jelképes trepanáció képzőművészeti ábrázolása ismert a tatái sámán- (táltos-) sípon, amelyen egy kifejezetten mongoloid arcú egyén koponyáján trepanáció nyoma látszik. A legkésőbbi ismert jelképes trepanációt III. Béla koponyájáról írták le az azt vizsgáló antropológusok.

Gyógynövénygyűjtés

A kora középkori közösségekben a gyógyítást javasok, gyógyfüves emberek végezték, de valószínűleg voltak a korabeli gyógyítók között olyan specializáltak is, akik csontsérülésekkel foglalkoztak, netán koponyatrepanációt is végeztek. Az utóbbiak munkájának magas szintjére a csontleletek rendkívül jól gyógyult sérüléseiből lehet következtetni; az előbbieket esetében viszont néprajzi adatokra vagyunk utalva. A középkori gyógyfüves emberek több évszázados tudást örököltettek nemzedékről nemzedékre arról, hogy melyik növény mely része, mikor

szedve, milyen formában felhasználva, milyen gyógyító vagy éppen ártó hatással bírt. Tevékenységüket a gyógyítás, de még a gyűjtés során is áthatották a különféle mágikus praktikák, gyógyító ráolvasások, hiedelmek is, melyeket éppen olyan fontosnak tartottak, mint a növények tényleges gyógyhatását (pl. egyes növények gyűjtése közben nem volt szabad megszólalni). Egységes „képzésük” természetesen nem volt, ismereteiket családon belül örököltették, így tudásuk szintje helyenként nagyon eltért egymástól. A nagy múltú népi gyógyászat sok elemét a modern tudomány is igazolta (pl. a tapló kiváló vérzéscsillapító és fertőtlenítő hatása), de legtöbb részlete az egykori gyógyítók tudásával együtt már örökre elveszett.

B. Z.

TEMETKEZÉS

A honfoglalás kori temetkezések jellegzetességei

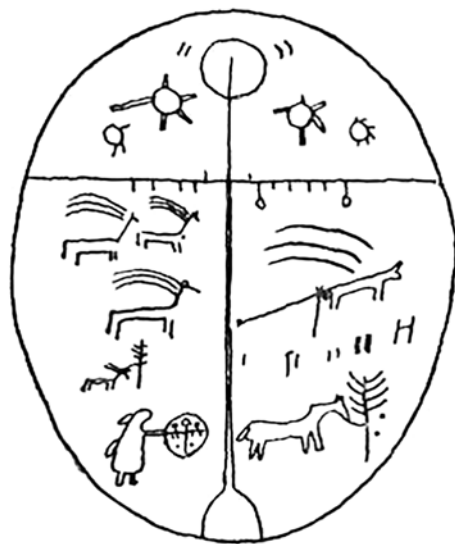
A temetkezési szokások megismerésében jelentős nehézséget okoz, hogy a honfoglalás kori temetésről mint folyamatról nem rendelkezünk konkrét információval. Bár számos néprajzi példát állíthatunk párhuzamba a honfoglalók temetésével, az egyes sírokban vagy sírok körül történő események sorrendjét vagy milyenségét minden kétséget kizáróan nem ismerhetjük meg. Egy honfoglalás kori sír közel sem úgy nézett ki egykor, mint ahogy a régész megtalálja: csak azt láthatjuk, amit a talajviszonyok, az éghajlati feltételek, a korabeli és a későbbi bolygatások látni engednek.

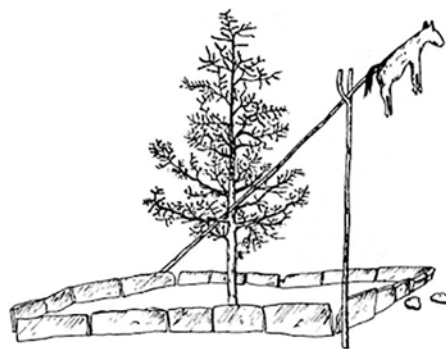
NICHOLAS ROERICH: TANULMÁNY A TAVASZI RÍTUSHOZ. (A RUDAKON NYÚZOTT LÓBORÓK) 1930

A Kárpát-medence 10. századi temetőit általában víz járta területekből kiemelkedő magaslatokon alakították ki. A temetkezések többnyire a dombok közepén vagy déli részén kerülnek elő, az északi oldal jellemzően – de nem minden esetben – sírmentes. E jelenség hátterében valószínűleg hitvilági okok állnak, azonban a kérdéses terület gonosszal való azonosítása csak a később megjelenő keresztény világnézettel kapcsolható össze egyértelműen.

A temetőkben a sírok sorokba vagy – talán a családi kapcsolatokat mutatta – csoportokba rendeződnek. Néhány lelőhelyen megfigyelhető, hogy a sírok között 10-15 méter távolságban üres részek találhatók, amelyek néhány kutató szerint „szent ligettként”, áldozóhelyekként funkcionáltak. A sírmentes terület azonban sokszor a dombok tetején látható, és néhány esetben egészen biztos, hogy a kérdéses rész különféle földmunkák következtében tűnt el (például Szentcsanak). Aligha kétséges, hogy a korabeli temetőkben különböző, temetéssel kapcsolatos rituálék zajlottak le. Az őskori telepök tüzelőhelyeitől nehezen elválasztható égésnyomok mellett megemlíthetjük a sírok közé eltemetett állatsontokat, egykorú kerámiákat, kerámiatöredékeket, amelyek akár a halotti tor színhelyeit is jelölhetik. A temetőket talán valamiféle kerítéssel is körülvették – bár ennek egyértelmű régészeti nyoma ritkán maradt meg –, amely egyrészt elválasztotta a szakrális és a profán teret, másrészt az arra tévedő állatokat is távol tartotta.

RÚDRA AKASZTOTT LÓBŐR
EGY ALTAJI SÁMÁNDÓBON

REKONSTRUÁLT TÜRKK ÁLDOZATI
HELY AZ ALTAJI GJOR-TEBÉN.
(L. A. EVTIUHOVOJ NYOMÁN)

A korszak sírgödrei többnyire lekerekített téglalap alakúak voltak, azonban az egyszerű aknasírok mellett megjelentek a padmalajos, a fülkés és a padkás kialakításúak is. Egy-egy 10–11. századi sír halom alól, körárokka övezve került elő, az elmúlt évek kutatásai pedig arra is rávilágítottak, hogy ezeket a létesítményeket nem feltétlenül másodlagosan használták, hanem esetleg a sírral egy időben alakították ki.

A temetőt egy közösség használja, márpedig egy közösség szabályok szerint él, így a temetőben megjelenő szabályszerűségek sem véletlenek. A közösségből való kitaszítást vagy a halottól való féltelmet jelölhetik az ellentétesen tájolt, hasra fektetett, zsugorított, megkötözött, a halál után vastárgyakkal átszúrt vagy éppen csonkolt vázak, amelyeket összefoglalóan rendellenes temetkezéseknek nevezünk. A honfoglaló magyarok sírjaikat nyugat-keleti irányba tájolták, tehát a halottat arccal kelet felé temették el, talán azért, mert ott sejtették a túlvilágot. Az ellentétes irányú sírba fektetés oka azonban nemcsak az eltemetett túlvilágtól való megfosztásának vágya lehetett, hanem a természetföldrajzi körülményekhez (dombok, folyók) való alkalmazkodás is.

Néprajzi adatokból tudjuk, hogy ha az élő emberek a halott visszajárásától félték, akkor – a temetést megelőzően vagy azt követően – megtették az általuk indokoltnak talált, mai szemmel nézve sokszor brutálisnak tűnő óvintézkedéseket. Ilyen jelek – sírba nyilazás, halott leszögezése, tűznyomok jelenléte – 10–11. századi sírokból is ismertek, sajnos gyakran nem hiteles ásatásokból, így értékelésük is bizonytalan. A bajelhárító praktikák egyik legszemléletesebb példája Eger-Répatetőn került elő, ahol egy trepanált koponyájú férfit temettek el a lovával. A bordái között talált kést vagy tört nagy valószínűséggel már a halál után döfték az ártó halottnak gondolt egyén mellkasába. Ez a módszer talán a halott visszajárását volt hivatott megakadályozni, ahogyan például egy Aldebrőn eltemetett halott végtagjainak összekötözése is. Szintén a halott kísértésétől félve vághatták le a Hencidán eltemetett nő lábfejét, amely a sírban egy méterre a helyétől, anatómiai rendben, lábbeli veretekkel együtt került elő. Utólagos csonkításra kínál példát az Orosházán előkerült sír is, ahol az elhunyt koponyáját a temetés után eltávolították, majd mélyebbre temették a sírgödörben.

Rendellenes eltemetési módok azonban nemcsak a sírok, de a tárgyak szintjén is kimutathatóak. László Gyula a fordított túlvilágképpel magyarázta azt a számos lelőhelyen megfigyelhető jelenséget, hogy néhány tárgyat összetörve, megrongálva vagy éppen nem viseleti, illetve használati helyüknek megfelelően helyeztek a sírba. Utalhat erre összetört nyereg, kigombolt felsőruházat, lecsatolt öv, kicsorbított fegyver vagy éppen megrongált edény is.

Halotti szemfedők

A Kárpát-medence magyar honfoglalás kori temetkezési szokásai között jól megfigyelt és dokumentált elem a halotti szemfedők használata. Elsőként Dienes István írta le részletesen az 1958-ban előkerült Tiszaeszlár–Bashalom–Fenyvespart II. lelőhelyen feltárt honfoglalás kori leletek kapcsán: az egyik elhunyt szemgödrein és szájnylásán szögletes ezüstlemezeket, alattuk pedig bőrlepel maradványait találta meg.

Az elhunyt arcát borító halotti lepelre felvarrt, vagy csupán a koponya szemüregeire és szájüregeire helyezett féMLEleteket formai szempontból négy fő csoportra lehet osztani. A legismertebb és legjelentősebb szemfedőleletünk a Rakamaz–Strázsadomb temető sírjából származó aranylemezpár. A halotti szemfedő itt két részből áll: a szemlemez fekvő nyolcas alakú, a szemnyílásoknál ovális kivágással, s ehhez hasonlóan a szájlemez is. A második csoport leletei szögletes, legtöbbször négyzet alakú nemesfém, többnyire

TISZAESZLÁR-BASHALOM-
FENYVESPART II. TEMETŐ
10. SÍRJÁNAK TEMETKEZÉSI
REKONSTRUKCIÓJA.
KÉSZÍTETTE: PÁPAI FRUzsINA

SZÁJ- ÉS SZEMFEDŐLEMEZEK. TISZAESZLÁR-BASHALOM-
FENYVESPART, II. TEMETŐ, 10. SÍR

SZEM- ÉS SZÁJLEMEZ RAKAMAZRÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

ezüstlemezekből kivágott lemezek: ez a megoldás fordul elő a leggyakrabban. A harmadik csoportba tartozó halotti szemfedőknél eredetileg más funkciójú vereteket használtak fel másodlagosan a temetés során. A negyedik csoportba sorolhatjuk azokat a halotti szemfedőket, ahol pénzeket alkalmaztak a rítusnál. A jelenleg rendelkezésre álló adatok és vizsgálati eredmények alapján a halotti szemfedők használata a 10. századi Kárpát-medencében térben és időben általánosan elterjedt volt.

Dienes István a szokás párhuzamát a finnugor nyelvű népek lakta Volga–Urál-tériség kora középkori régészeti hagyatékában találta meg. Fodor István, elődjéhez hasonlóan, az Urál nyugati előterének régészeti műveltségeiből eredeztette a rítust. Később Benkő Mihály és Makkay János török eredetű, török nyelvű népektől átvett elemként határozta meg – bár tételes régészeti érvelés nélkül – ezt a 10. századi temetkezési szokást. Noha a különböző formájú halotti maszkok és szemfedők használata térben és időben széles körű elterjedést mutat egész Euráziában a kőkortól az antikvitáson át a kora újkorig, a honfoglalóknál a régészeti és néprajzi adatok mégis a szokás uráli eredete mellett szólnak. Az utóbbi években pedig a Dnyeper folyó középső folyásánál, az egykori etelközi szállásterület régészeti hagyatékaként valószínűsíthető Szubbotci régészeti horizont egyik jellegzetes temetkezési szokásaként is sikerült megfigyelni. Vagyis a szemfedőleletek az Urál és a Kárpátok közötti régióban is kimutathatóak, és

a két térség 9–10. századi régészeti kapcsolatának egyik legsajátosabb és legfontosabb bizonyítékai.

A halotti szemfedők funkciója biztosan az elhunyt lelkével kapcsolatos egykori hitvilággal hozható összefüggésbe. Formailag eltérő kivitelük miatt azonban máig megválaszolatlan kérdés, hogy a halott védelmét szolgálták-e, vagy éppen ellenkezőleg, az élőket óvták az elhunyt ártó pillantásától, netán testét elhagyó lelkétől. A szem- és szájnílások elfedése, vagy éppen azok nyílásokkal való hangsúlyozása egymásnak ellentmondó elképzelésekre utal. Míg egyes halotti szemfedők – formájukból következtethetően – elzárhatták a halott tekintetét és a lélek útját, mások inkább megnyitották és hangsúlyozták azt. A 10. századi szemfedőhasználat esetében feltehetően egy összetett és sokrétű hitvilági háttérrel beszélhetünk.

HALOTTI MASZK. TANKAJEVKA.
FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

Fejfa, lábfa – „kopjafa”

Sírjeleket a honfoglalás korából nem ismerünk, a későbbiekben pedig a keresztet használták ilyen célra. Alapvető változást a protestantizmus hozott, amely a kereszt kiiktatását eredményezte, s helyette a fejfákat részesítette előnyben. E sírjelölésre a legkorábbi adat Nagykőrösön bukkan fel 1638-ban, amikor a református lelkész „temetését” – sírhantját – „fával rótták be”. Ez utóbbi nem jelent kifejezetten sírjelet, fejfát, viszont különösen érdekes, hogy a sírhantot fával borították, mint tették azt a későbbi évszázadokban is, például a finnországi Karéliában. A fejfa név eddigi ismereteink szerint 1678-ban bukkan fel legkorábban Nyárádszentannán (Székelyföld), ahol *fejéhez való fát* helyeztek el a sírhantban.

MAGYARVALKÓI FEJFÁK

ERDŐFŰLEI FEJFÁK. FOTÓ: JÁNOSI CSABA

A történeti kutatások bőségesen igazolják, hogy a 18. század első felében, közepén már az alföldi kálvinista helységekben, mezővárosokban – például Nagykőrösön, Kecskeméten, Szabadszálláson – nemcsak a „köznép”, de a rangosabbak esetében is (mint a prédikátor, nótárius) „fejéhezvaló”, „főtőlvaló fát” állítottak az örök élet szimbólumaként az elhunyt sírhantjára. II. József 1781-es vallási türelmi rendelete lehetővé tette a fejfakultusz széles körű térhódítását a protestánsok körében.

Míg a 18. században fejfáról történik említés, a 19. század első harmadában már a „gombosfa” név is előfordul, ami a díszített ségre vonatkozik, s azonosnak tekinthető a későbbi évszázadban meglévő „gombosfa” fejfa-terminológiával.

A fejfakultuszban gyökeres változás, mondhatni „fejlődés” a 19. század második felében következett be, amikor az 1867-es kiegyezésnek is tulajdoníthatóan a magyar népművészet virágzásnak indult, ami a díszítőművészetben, így a népi faragóművészetben is megnyilatkozott. A protestáns, református temetők fejfavilágában virágkor bontakozott ki. Erre utal a sokféle elnevezés is: *fejfa*, *fejefa*, *főtől-* vagy *fütülvalófa*, *gombfa* (*gonfa*), *gombosfa*, *epitafa*, *sögfa*.

Szatmárcsekén, valamint tágabb környezetében vált nevezetessé az ugor kori hagyományokra is emlékeztető, csónak-szerű, ember alakú (*antropomorf*) fejfakincs. Az Alföld egyes vidékein valóságos és stilizált emberszobrok (*primér-antropomorf*) jelelték meg az elhunyt örök dicsőségének

életszimbólumaként (Kunszentmiklós, Szabadszállás, Dunapataj, a Tisza mentén Tószeg, Hódmezővásárhely vagy Békés mezővárosa). A Bodroghközben és az Ung-vidéken az impozáns méretű, tönkös antropomorf fejfákon megtalálható a vésett-festett fogyó hold és nap, mint az elmúlás és az élet szimbóluma.

Magyarország különböző tájain többségében a *gombos* vagy *gombfák* honosodtak meg (Háromszék, Kalotaszeg, Duna–Tisza köze, Ormánság): a gomb, és a gombos motívumok az élet szimbólumaiként értelmezhetők (*secunder-antropomorfia*, stilizált emberalakúság).

Kalotaszegen a gombfák díszítőelemrendszerében egyedülállóan megjelenik a *zoomorfia* (a fejfa felső díszítése ló vagy csikó alakú, de előfordul a kosszarvmotívum is). A nomád állattenyésztő hagyományokra emlékeztető díszes faragvány összefüggésben állhat a tatárok 1658-as, Kalotaszegre történt betörésével, s részben ottani megtelepedésükkel.

ANTROPOMORF FEJFA.
ELŐPATÁKI GYERMEKSÍR

CSÓNAKOS FEJFÁK
SZATMÁRCEKÉN

GOMBOSFA SZILÁGYERKEDRŐL.
FOTÓ: NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

A gombosfák sajtosága, hogy a fejet képező gombmotívum mellett jellemzőek a mivesen faragott tulipán, csillag vagy gyűrű alakú díszítőelemek is, amelyek valamilyen az életszimbólumok közé tartoznak. Különösen érdekes, hogy a 19. századi népművészeti virágkorban a már másfél évszázada a magyarság körében élő, integrálódott nemzetiségek, mint például az evangélikus albertirsai, pilisi, dunaegyházi, péteri tótok vagy a Kalocsa környéki sváb hartaiak – hasonlóan a református magyarsághoz – a fejfafaragás gyönyörű népművészeti világát teremtették meg.

A sírjelölésben szerepet játszik a *lábfa* is. Sok helyütt Kárpát-Magyarországon a koporsóvivő rudakat a sírhant láb felé eső részébe állítják. Az eszközök azonban eredeti funkciójukból továbbfejlődve impozáns méretűekké, díszes, másodlagos sírjelekké is váltak.

A hagyományos magyar fejfakultuszban a 'kopjafa' kifejezés nem ismeretes. A kopjafa történeti gyökereit a 16. századig tudjuk

viSSzakövetni: a harcban elesett végvári katonák sírhantjába beleszúrták kopjájukat, emlékeztetve dicső tetteikre. Ez a vitézi temetkezési gyakorlat azonban nem tekinthető csupán magyar sajátoságnak, valójában egyetemes jelenség. A kopja vagy zászlós kopja azonban csupán másodlagos sírjelnek tekinthető, amit a temetést követően rövid időn belül el is távolítottak.

A díszesen faragot fejfák, gombfák az első világháború után sok helyütt a veszendőség sorsára jutottak, vagy formakincsük, ornamentikájuk szegényessé vált (pl. Magyargyerőmonostor, Körösfő, Alberti-Irsa). A 20. század közepén azonban a trianoni határokon kívül rekedt magyarság körében népi-iparművészeti alkotásként megjelent a „kopjafa”, s a szó általánosságban a fejfák megnevezésévé vált.

A díszes faragású kopjafa mint tényleges emlékfá (*epitafa*) elterjedésének gátat vetni nem lehet – és nem is kell –, hiszen ezek a népi-iparművészet remekeivé váltak: a tradicionális fejfa díszítőelem-rendszerének egyes motívumai (csillag, tulipán) a kopjafa meghatározó díszítőelemeivé lettek.

A MOHÁCSI EMLÉKPARK KOPJAFÁI

Míg a fejfa, gombosfa egy-egy helysége, vidékre jellemző népművészeti alkotás (*helyi specifikus*), addig a kopjafa nem köthető a helyi népi kultúrához (*nem helyi specifikus*), nem eredeztethető a középkori vitézi temetési pompából, a kopjához mint fegyverhez sincs köze. A kopjafa valójában olyan magyar nemzeti sajátosságnak tartható – népi-iparművészek, faragók által megvalósított és elterjesztett – *emlékfa*, amely kifejezheti nemzeti önazonosságunkat a köztereken, különböző történeti emlékhelyek szimbólumaként (például az 1526-os gyászos csatavesztés helyszínén, a mohácsi Történeti Nemzeti Emlékhelyen vagy az 1956-os, kivégzett áldozatok emlékeként a budapesti Köztemetőben), és amely ma már vallási felekezetektől függetlenül a temetkezési helyeken fejként sírjelölő funkcióval is bír.

A MOHÁCSI EMLÉKPARK. FOTÓ: NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

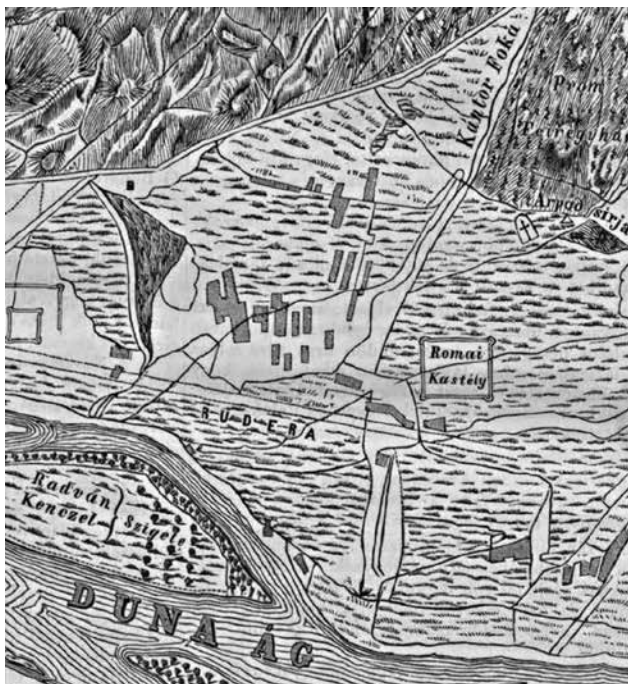
Árpád sírja

A honfoglaló fejedelem sírjának holléte máig izgalomba hozza az érdeklődő nagyközönséget, de az eddigi kutatási eredmények a szakmai közvéleményt is megosztják. A sírhoz kapcsolódó hagyományt Anonymus jegyezte le a 13. század első két évtizedében alkotott művében, a *Gesta Hungarorum*-ban.

„Árpád fejedelem ezután az Úr megtestesülésének 907. esztendejében elköltözött e világból. Tisztességgel temették el egy patak forrása felett, ahonnan az kőmederben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz, Mária tiszteletére.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

A fejedelem sírhelyét egyedül az ő tolla örökölte meg, se előtte, se utána semmilyen más forrás nem szólt róla még csak utalásszerűen sem. Leírása szerint Árpádot pogány temetkezési szokást idézve egy patak forrása felett temették el, amely patak vizét egy kőmederben vezették el „Attila király városába”, azaz Budavarába. Azon a helyen, ahol eltemették, a magyarok keresztény hitre térése után egy Fehérnek nevezett templomot emeltek Szűz Mária tiszteletére, így lett annak neve Fehéregyháza, amelyről a körülötte kialakult település is Fehéregyházának nevezték. A keresztény szerző számára nem okozott problémát, hogy egy pogány fejedelem sírjának megjelölésére egy keresztény templomot állítson. Számára természetes volt a pogány múlt krisztianizálása, művében ennek számos jelét adta. Míg Árpád fehéregyházi sírjának emléke hamarosan elenyészett, addig maga a település még a 13. században is fennállt, helyét pedig az egész középkoron át jól ismerték. Árpád sírját akkor kezdték el újra elementáris erővel keresni, amikor Anonymusnak a bécsi császári könyvtárban felfedezett művét 1746-ban közreadták. A fejedelem halálának ezeréves évfordulóján, 1907-ben, amely egybeesett a kiegyezés és Ferenc József császár koronázásának negyvenéves

ÁRPÁD SÍRJA THALY KÁLMÁN TÉRKÉPÉN, 1861

emlékezetével, még törvénybe is foglalták, hogy a „honalapító” fejedelem nyughelyén emlékhelyet kell felállítani. A következő évben tudományos összegzés készült az addigi 161 éves történelmi és régészeti kutatásról a hely pontos azonosítása érdekében, de a sírt nem sikerült megtalálni. Az emlékmű felállítására a pontos hely kijelölésének elmaradása miatt nem is került sor. És ez a megállapítás – már csak a terepviszonyok nagymértékű átalakulása miatt is – a következő száztiz év kutatására is érvényes, már ha egyáltalán itt kell keresnünk a sírhelyet. Nem elképzelhetetlen ugyan,

hogy Anonymus szövegének megfogalmazásakor egy szóbeli hagyományból indult ki, de abban nem lehetünk biztosak, hogy ő egy hiteles, és nem egy akkorra már csak hiedelemmé vált történetet jegyzett le. A kortársak esetleg a templom helyére és koraiságára kívántak okot találni, és gondolták azt, hogy azt azért építették ide, mert itt lett eltemetve a fejedelem. Ugyanakkor arra is gondolhatunk, hogy a Névtelen tudatosan hozta összefüggésbe Árpád sírját az ő, Attila király városával, a későbbi Óbudával. Ha eljárása tudatos volt, akkor korának Óbudáját, a király és egyben a dinasztia egyik székhelyét kívánta a középpontba helyezni, és vele a dinasztia legitimációs hátterét biztosítani. E törekvésének úgy adhatott hangot, hogy Fehérvár mintájára szakrális jelentőséget tulajdonított a helynek, amelynek alanya műve témájából adódóan nem lehetett

más, csak Árpád. A helyszínt ismerve, a korai városon kívül, mégis ahhoz közel kellett keresnie egy, a fejedelem korának hitvilágához illő, méltó nyughelyet. A létező hagyományra akár rá is épülhetett Anonymus tudatos történetvezetése, mégis eldönthetetlen, hogy Árpádot valóságosan is Fehéregyházán (a mai Bécsi és Vörösvári út kereszteződéséhez közeli helyen) temették-e el. Kétségeinket illetően jó, ha felidézzük, hogy más források Árpád szálláshelyét Fehérvárra helyezték, temetkezési helyéről pedig hallgatnak.

ÁRPÁD SÍRJA – AHOGYAN A 19. SZÁZAD VÉGÉN ELKÉPZELTÉK

VIZUÁLIS MŰVÉSZET

Közhelyszámba menő megállapítás ugyan, mégis igaz, hogy a magyar honfoglalás kori vizuális művészetet tanulmányozva egyszerre vagyunk egyszerű és nehéz helyzetben. Munkánkat megkönnyíti, hogy a korban a Kárpát-medencében élő népesség halottait gyakran díszes ruházatba öltöztetve temette el, melléjük helyezve egyes használati tárgyakat és lovaik szerszámzatának számos elemét is. Az ezeken látható díszítőelemeket így a régészeti leletek segítségével részletesen megismerhetjük. Viseletük textiltől és bőrből készült részei azonban a Kárpát-medence talajtani viszonyai között rendszerint elbomlanak.

TARSOLYLEMEZ. GALGÓC.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

Azok díszítését ezért csak néhány, kifejezetten szerencsés véletlennek köszönhető lelet segítségével tudjuk közvetlenül tanulmányozni, leggyakrabban azonban korabeli párhuzamok alapján próbáljuk meg e részleteket elképzelni. Nem nehéz belátni, hogy a 10. századi nadrágok, ingek, kabátok és kaptánok elporladása milyen nagy veszteséget jelent. Főként ha számításba vesszük, hogy ezek már csak felületeik méretéből következőleg is mennyivel szembetűnőbb jelenségek voltak, mint a ránk maradt, többnyire viszonylag kisméretű fém- és agancstárgyak. Ám még ennyi nyomot sem hagyott hátra anyagi kultúrájuk sírba nem kerülő részének számos eleme. A sátrakat és a házakat díszítő szőttesek, szőnyegek és különféle nemezalkatrészek, valamint a berendezés faelemei a sírokba került textil- és bőrtárgyak sorsában osztoztak. Így jártak a különféle rituálék kellékei is. Az asztalokra kerülő nemes- és színesfémtárgyak pedig beolvasztásra kerültek, miután a használat során megsérültek vagy divatjamúlta váltak. A korunkra maradt régészeti emléanyag alapján így a 10. századi vizuális művészetnek csak egy jól körülhatárolható részéről, elsősorban a viseleti elemek és a használati tárgyak fém- és kisebb részben agancs-elemeiről alkothatunk részletes képet.

Az ezeken megjelenő díszítőelemek nagy többségét növényi és geometrikus motívumok, valamint az ezekből alkotott minták teszik ki, de gyakran találkozhatunk a geometrikus és a növényi formák között álló (ún. florálgeometrikus) motívumokkal is. Ezek közül a legnagyobb figyelem érthető okokból mindig is a modern műszóval palmettának nevezett növényi díszítőelemre irányult. A kiemelt érdeklődés egyik oka a motívum gyakori feltűnése a 10. századi emlékeken. Fontos volt ugyanakkor az is, hogy e palmettákkal sokszor a legjobb minőségben kivitelezett tárgyakon, illetve a kutatók és az érdeklődők által egyaránt különös figyelemben részesített tárgy-típusokon – tarsolylemezeken, hajfonatkorongokon, övdíszeken –

HAJFONATKORONG. ANARCS. FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

VOLUTÁBAN VÉGZŐDŐ
FÉLPALMETTA.
ÖVVERET, KENÉZLŐ,
II. TEMETŐ 31. SÍR.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

SZABAD INDASZÁRBAN
VÉGZŐDŐ FÉLPALMETTA.
ÖVVERET. KAROS,
II. TEMETŐ 2. SÍR.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

FÉLPALMETTA AZ
INDASZÁR MINDÉT VÉGÉN.
LÓSZERSZÁMDÍSZ.
LADÁNYBENE-
BENEPUSZTA.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

ÖVVERET. KÖMPÖC.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

találkozhatunk. Szokás volt ezért némi leegyszerűsítéssel a teljes 10. századi emléanyagot, illetve annak egy jól körülhatárolhatónak tartott csoportját palmettás stílusként meghatározni. E leegyszerűsítést azonban érdemes óvatosan kezelnünk, ugyanis könnyen elfedheti azt a tényt, hogy magával a palmetta fogalmával hajlamosak vagyunk eleve nagyon sokféle, gyakran jelentősen eltérő formájú motívumot megnevezni. Ráadásul a 10. századi tárgyak között számos olyan elterjedt típus is akad – így a rozettás lószerszám- és a rombusz alakú ingnyakveretek –, amelyek díszítőrendszerében a palmettának igen csekély szerep jut.

A palmetták sokféleségét érzékeltetendő elég itt mindössze néhány jól ismert megjelenési formára utalni. Így a 10. századi emléanyagban gyakoriak a szív vagy levél alakú veretek, amelyeket rendszerint félpalmettákból vagy palmettákból álló egyszerű minták díszítenek. E félpalmetták legtöbbször egy jól felismerhető indaszárból nőnek ki, szimmetrikus kompozíciókat alkotva. Nem ritkák az indaszár mindkét végén megjelenő vagy inda nélkül álló félpalmetták sem. Egy másik jellegzetes csoportot alkotnak a hasított palmetták, amelyek volutakelyhét jól felismerhetően egy pár félpalmetta alkotja, s amelyek ugyancsak megjelennek indaszár nélküli formában is (kehelypalmetták). Az előbbiekből a korabeli ötvösök előszeretettel alkottak bonyolultabb mintázatokat is, ahol e motívumokat változatos módokon kötötték össze indaelemekkel.

A félpalmetták mellett a növényi motívumok másik nagy csoportját a teljes palmetták jelentik. A kisebb, főleg szív és levél alakú tárgyakon főként három- és ötlevelű, szimmetrikus változataik fordulnak elő, de ritkábban találkozhatunk hét- és többlevelű formákkal is. A nagyobb felületeken, főként a lemezes tárgyakon ezek sokkal részletgazdagabban kidolgozott változatait láthatjuk viszont. Az indaszárakból és levelekből álló kompozíciók között összetettebb jelenséget képviselnek a közös szárból és legalább három, tagolt levélcsokorból álló palmettafák, valamint az egy indaszárról két oldalra leágazó félpalmattákból megszerkesztett, folyamatos és megszakadó hullámzó indák. Nagyobb felületeket beborító, összetett mintákat azonban elsősorban mégis az egy háromszög vagy négyszög körül szimmetrikusan elhelyezett palmettákból, valamint

a hálósan szerkesztett indaszárról kiinduló vagy magában álló palmettákból alakítottak ki. Az indák eltűnése után gyakran előfordult az is, hogy az újabb és újabb levelek egymás levélvégeiből nőttek ki.

A növényi és a geometrikus világok találkozási pontján álló legismertebb 10. századi motívumok a különféle rozetták, amelyek leggyakrabban négy levélből épülnek fel, de nem ritkák az ennél több levelet felhasználó formák sem. A geometrikus motívumok között talán a legáltalánosabb a pontkör és a gyöngysor alkalmazása volt, de találkozhatunk szalagfonat-, szívsor-, futókutya-, körcikk-, pelta- és hosszú szárú U alakú motívumokkal is.

Az ismert 10. századi leletanyag nagy tömegét kitevő, növényi, florálgeometrikus és geometrikus motívumokkal és mintákkal ékesített tárgyak mellett feltűnően ritkák az állatalakokat hordozó korabeli emlékek. Az utóbbiak között egyaránt megtalálhatók a valóságban is létező állatok (ló, szarvas, róka, farkas, szarvasmarha, oroszlán, sas, keselyű, bagoly), illetve képzeletbeli lények (griff, egyszarvú, senmurv) mását hordozó tárgyak.

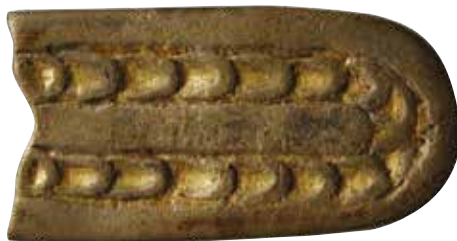
Az állatalakok viszonylagos ritkaságánál is meghatározóbb jellemzője ugyanakkor az általunk ismert magyar honfoglalás kori anyagi kultúrának a saját készítésű tárgyakon feltűnő emberalakok és összetett ikonográfiai sémák szinte teljes hiánya. Az utóbbira példaként csak a tiszabezdédi tarsolylemez és a rakamazi korongpárt hozhatjuk. Emberábrázolás tárgyként pedig mindössze egy bodrogszerdahelyi, szakállas emberarcot

PELTA. NŐI
ÖVDÍSZ. APATIN.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

SZALAGFONAT, RUHADÍSZ.
BALOTASZÁLLÁS.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

HOSSZÚ SZÁRÚ U-ALAK. SZÍJVÉG.
KAROS, II. TEMETŐ 50. SÍR. FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

HAFONATKORONG.
SÁRRÉTUDVARI-HÍZÓFÖLD. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

SZENMURV – A MAGYAR IRODALOM LELEMÉNYE –
A BEZDÉDI TARSOLYLEMEZRŐL

GRIFF. HAJFONATKORONG. GÁLOSPETRI

SZARVAS. SZÍJVÉG. TÖRTEL. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

formázó veretet és három, lovas alakját hordozó öntött, áttört korongot (Sárrétudvari, Szentistván, Tiszasüly) említhetünk a minden valószínűség szerint helyben készült darabok között. A Kárpát-medencén kívülről idekerülő, emberábrázolást hordozó tárgyak – így két bulgáriai típusú csüngő, egy finn-balti típusú csiholó, egy nyugat-európai kámea-utánezet, számos bizánci eredetű pénzérme és mellkereszt – kezelésmódja ugyanakkor arra utal, hogy bár a 10. századi megrendelők alig-alig készíttettek a maguk számára ilyen tárgyakat, pusztán az emberábrázolás megjelenése miatt nem olvasztották be az idegenből hozzájuk került darabokat. Hasonló következtetésre vezet az állatalakkal díszített idegen eredetű tárgyak – délkelet-európai eredetű gyűrűk, csatok, karperecek, a benepusztai nyugat-európai szíjvég – korabeli kezelésmódja is. A 10. századi Kárpát-medencei vizuális kultúráról így a régészeti leletek alapján megismerhető adatokra támaszkodva egy zömmel kép nélküli (*anikonikus*) művészet jellemzői rajzolódhatnak ki. A lelkes lények korabeli ábrázolásának általános tilalmára, illetve az azokat hordozó tárgyak szándékos és rendszeres megsemmisítésére azonban nem következtethetünk.

Az emberábrázolások ilyen ritkasága azért is figyelmet érdemel, mert a Kárpát-medencét a 9. század utolsó évtizedében birtokba vevő népességgel annak korábbi szállásterületein összefüggésbe hozott leletanyagban az emberalakok megjelenése korántsem számít ilyen különlegesnek. A Dnyeper mentén a 9. század második

felében feltűnő temetkezések (a Szubbotci-horizont sírjai) egy részében ugyanis nem egy olyan övdísz akad, amelyeken lábaikat maguk előtt összekulcsolva ülő, valamint szárnyas emberalakok tűnnek fel. E figurák előképei néhány más állatalakéval egyetemben még keletebbre, a muszlim – főként az iráni – világból északra, a sztyeppevidékre és az erdőövbbe kerülő fémedények és textíliák inspirációja alatt álló térségek alkotásai felé vezetnek bennünket.

Mind földrajzi, mind pedig kulturális értelemben jóval szélesebb körben találjuk meg a 10. századi növényi, geometrikus és florálgeometrikus díszítőelemek kapcsolatait. A legtöbb egyszerű motívum és minta számos korban és kultúrában ismert és kedvelt volt, így párhuzamaikra is sokfelé ráakadhatunk. Igaz ez bizonyos megszorításokkal a felpalmettákra és palmettákra is, amelyek az ókorban és a kora középkorban sokfelé feltűnnek, s amelyek a 10. században rendkívül elterjedtek voltak Kelet- és Délkelet-Európa számos régiójában. Az utóbbi emlékek pontos keletkezésének nehézségei miatt többféle elképzelés is megfogalmazódott az e motívumokkal díszített tárgyak terjedésének időrendjéről és irányáról. Annyi bizonyos, hogy a 9. század második felének Dnyeper és Dnyeszter menti sírjaiban már találunk palmettadíszes emlékeket, amelyek a 10. századi Kárpát-medencei motívumok formai előzményeinek tekinthetők. Maguknak e növényi motívumoknak az előképei emellett a mediterrán és a korai iszlám világ számos művészeti alkotásán fellelhetők, a kelet- és délkelet-európai 9–10. századi fémművességre jellemző stílus kialakulásának pontosabb körvonalait feltárni azonban még a jövő kutatására váró feladat.

A 10. századi Kárpát-medencei vizuális művészet formakincsének gyökereihez hasonlóan különféle elképzelések fogalmazódtak meg a kutatásban e motívumok szerepének értelmezését illetőleg is.

LÓ ÉS LOVASA. HAJFONATKORONG.
SÁRRÉTUDVARI–HÍZÓFÖLD. FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

RAGADOZÓMADÁR.
EGY KAROSI ÖVVERETEN.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

PSZEUDO-KÁMEA. KAROS,
II. TEMETŐ 56. SÍR.
FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

A szakemberek egy része úgy véli, hogy a tárgyakon megjelenő állatalakokban és növényi motívumokban az azokat használó, viselő emberek hitvilágának a lenyomata fedezhető fel. Ennek értelmében az állatalakokban segítő szellemeket, a palmettamotívumban pedig a világfa megjelenítését látják. Mások e motívumok többségében elsősorban vizuális örömet kiváltó, a tárgyakat szebbé, finomabban kidolgozottá, a használó szemében értékesebbé tevő díszítőelemeket látnak. Ez utóbbi elképzelés sem zárja ki természetesen annak a lehetőségét, hogy a korabeli viselő/szemlélő az állatalakok egy részében valamilyen mélyebb tartalomra ismerhetett rá, avagy a geometrikus motívumok és a bonyolultabb fűzésű minták némelyikét védelmet nyújtó erővel ruházhatta fel. Az esetleges mélyebb tartalmak vizsgálatának fő korlátját azonban egyértelműen kijelöli az a körülmény, hogy a 10. századi Kárpát-medence lakosai nem hagytak korunkra olyan írásos feljegyzéseket, amelyek támpontul szolgálhatnának annak jobb megértéséhez, miként is tekintettek *ők maguk* a régészek által felszínre hozott tárgyaikra.

TARSOLYLEMEZ.
TISZABEZDÉD.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

SZENMURVVAL DÍSZÍTETT ÖVVERET
BOLSIE TIGANI. FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

OROSZLÁNOS ÖVVERET BOLSIE TIGANI.
FOTÓ: MENDE BALÁZS GUSZTÁV

TARSOLYLEMEZ. RAKAMAZ. FOTÓ: BOLLÓK ÁDÁM

KÖTETÜNK SZERZŐI

B. SZABÓ JÁNOS

Budapesti Történeti Múzeum, tudományos munkatárs
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos munkatárs, történész

BALOGH BODOR TEKLA

régész

BERNERT ZSOLT

Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár,
főmuzeológus, antropológus

BOLDOG ZOLTÁN

régész

BOLLÓK ÁDÁM

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Régészeti Intézet, tudományos munkatárs
régész

BUZÁR ÁGOTA

Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár,
muzeológus, antropológus

CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

kulturális antropológus, néprajzkutató

DALLOS EDINA

Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd
Tudományegyetem – Szegedi Tudományegyetem,
Selyemút Kutatócsoport, tudományos munkatárs
turkológus, folklorista

EÖRDÖGH BALÁZS

turkológus, vallástörténész

F. GULYÁS NIKOLETT

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Finnugor Tanszék, egyetemi tanársegéd
nyelvész

FÜREDI ÁGNES

Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft.,
 Régészeti Szolgáltatási Főosztály, régész

FÜREDI ZOLTÁN

mongolista

GULYÁS BENCE

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
 Régészeti Intézet, doktorandusz
 régész

IVANICS MÁRIA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
 Altajisztikai Tanszék, egyetemi tanár
 történész, turkológus

KÖRMENDI TAMÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
 Történelem Segédtudományai Tanszék, egyetemi docens
 történész

LANDGRAF ILDIKÓ

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
 Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
 tudományos főmunkatárs
 néprajzkutató

LANGÓ PÉTER

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Régészeti Intézet, tudományos munkatárs
régész

LUKÁCS NIKOLETTA

Kecskeméti Katona József Múzeum
régész

MÁTÉFFY ATTILA

Bonn International Graduate School – Oriental and Asian
Studies, University of Bonn
altajista, néprajzkutató

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

Arany János Múzeum, Nagykőrös, címzetes igazgató
Arany János Társaság, tiszteletbeli elnök
néprajzkutató történész,
geográfus

PAKSA KATALIN

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, professor emerita
népzene kutató

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

az MTA rendes tagja, professor emeritus
etnográfus

PÓCS ÉVA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
professor emeritus,
projektvezető
néprajzkutató

SÁNDOR KLÁRA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Könyvtártudományi és Humáninformatikai Tanszék,
habilitált főiskolai tanár, nyelvész

SÁRKÖZY MIKLÓS

Miklós Károli Gáspár Református Egyetem,
Történettudományi Intézet, egyetemi docens
iranista, történész

SOMFAI KARA DÁVID

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos munkatárs
turkológus, mongolista,
néprajzkutató

SOÓS RITA

Magyar Nemzeti Múzeum
régész

SPEKNER ENIKŐ

Budapesti Történeti Múzeum, nyugalmazott főmuzeológus,
történész

SUDÁR BALÁZS

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos főmunkatárs
történész, turkológus

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
finnugor nyelvész

SZÖLLŐSY GÁBOR

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár,
nyugalmazott múzeumi főtanácsos
agrármérnök

TAMÁS ILDIKÓ

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos munkatárs
néprajzkutató, nyelvész

TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
 Régészettudományi Intézet, egyetemi adjunktus
 Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
 Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
 tudományos főmunkatárs
 régész

VÁSÁRY ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Török Filológiai Tanszék
egyetemi tanár
turkológus

VOIGT VILMOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Folklore Tanszék, professor emeritus
folklorista

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BERTALAN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régészettudományi Intézet, egyetemi hallgató
Nyugati Gyepűk Pajzsa Haditorna Egyesület

**A képaláírásokban fel nem tüntetett
szerzőjű képek forrásai:**

Déri Múzeum, Debrecen

Herman Ottó Múzeum, Miskolc

<http://commons.wikimedia.org>

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

Katona János Múzeum, Kecskemét

Magyar Nemzeti Galéria

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Magyar természettudományi Múzeum, Embertani tár, Budapest

Thorma János Múzeum, Kiskunhalas

Viski Károly Múzeum, Kalocsa

Wosinsky Mór Megyei Múzeum

Felelős kiadó Szász Zsolt
Felelős szerkesztő XXX
Olvasószerkesztő XXX
Borítóterv Oláh Gábor
Műszaki szerkesztő Kállai Dávid
Nyomdai előkészítés Kecskés Ildikó
Készült 2018-ban a XXX
Felelős vezető XXX
ISBN 978-963-479-059-4